

Corts estamentals) per afrontar de manera eficaç les necessitats fiscals i militars de la difícil i costosa política exterior¹⁹⁰⁰. La reacció catalana contra els projectes d'uniformització institucional del Comte-Duc d'Olivares, d'altra banda molt limitats¹⁹⁰¹, posaren de manifest la resistència d'un heterogeni grup d'interessos diversos en defensa de les institucions medievals, i en contra del control castellà¹⁹⁰².

Amb la victòria de l'aspirant borbònic en la Guerra de Successió (1700-1714), (feta precisament en defensa del "particularisme"¹⁹⁰³), la monarquia absoluta va aconseguir d'imposar, a través els Decrets de Nova Planta, un model institucional únic (las Reales Audiencias), inspirat en les institucions castellanes¹⁹⁰⁴. Així, el que s'entenia com element de modernització política i administrativa, perfectament encaixable en les tendències polítiques de l'època¹⁹⁰⁵, va servir també per ofegar les identitats culturals diferenciades, en proscriure de

¹⁹⁰⁰ Segons Tomás y Valiente, la proposta d'Olivares buscava "la unificación del Derecho" sobre la base del dret castellà ("no tanto por "castellanismo emocional", sino porque tal sistema jurídico era el más cómodo para el monarca absoluto") (Tomás y Valiente, *Manual de Historia del Derecho español*, ob.cit., pp. 282).

¹⁹⁰¹ Espinet, Francesc, i Robledo, Ricardo, *Historia Universal*, ob.cit., Volum 2, pp. 76-77.

¹⁹⁰² Al marge dels projectes centralitzadors del Comte Duc d'Olivares, la dependència de la monarquia hispànica es feia especialment onerosa en aquell context històric (crisi demogràfica, econòmica i financera, bandolerisme) per la pressió fiscal, les successives lleves i les llargues permanències dels exèrcits castellans, en continu combat amb la monarquia francesa pels territoris fronterers. La Guerra dels Segadors (1640) fou iniciada pels pagesos "remenses" (amb contractes llargs de conreu). "L'exaltació patriòtica" i el rebulc de la uniformització esdevingueren elements importants de la revolta, la qual, amb suport inicial de l'aristocràcia i el clergat, comportà una secessió de fet, amb la supressió de "l'organització reial", que no es recuperà plenament fins el 1641 (Salrach, Josep Maria, i Duran, Eulàlia, *Historia dels Països Catalans*, ob.cit., Volum I (2ª part), pp. 1104-1107).

¹⁹⁰³ Per SALRACH/DURAN, en el cas de la Guerra de Successió, "el patriotisme exaltat, desesperat que havia portat a la resistència a ultrança ha estat considerat com una reacció particularista -privilegis o mort- però també, segons P.Vilar, com una desesperada reacció de la burgesia catalana per tal d'evitar de ser arrossegada per la decadència castellana" (Salrach, Josep Maria, i Duran, Eulàlia, *Historia dels Països Catalans*, ob.cit., Volum I (2ª part), pp. 1144).

¹⁹⁰⁴ La voluntat uniformitzadora quedava de manifest en el Real Decreto de 29 de Junio de 1707 de Nueva Planta de las Reales Audiencias de Aragón y Valencia, segons el qual, en expressió de la voluntat reial, "he juzgado por conveniente así por esto como por mi deseo de reducir todos mis Reinos de España a la uniformidad de unas mismas leyes, usos, costumbres y Tribunales, gobernándose todos igualmente por las leyes de Castilla, tan loables y plausibles en todo el Universo" (Petschen, Santiago, *Las minorías lingüísticas en Europa occidental*. Documentos, ob.cit., p. 118).

¹⁹⁰⁵ La combinació entre "monarquia absoluta" i "política econòmica il·lustrada", amb supressió dels obstacles legislatius a la "igualdad ante la ley" i el comerç, caracteritzava l'acció política de la major part dels monarques europeus del s. XVIII (Sabine, George, *Historia de las Ideas Políticas*, ob.cit., pp 415-416).

l'Administració els idiomes autòctons, suprimir les Universitats, i imposar el castellà com llengua usual del poder executiu i judicial¹⁹⁰⁶.

Tot i això, les cultures no castellanes, encara que privades de les principals fonts productores, van conservar, principalment en l'àmbit de les relacions privades, els seus principals elements d'identitat (la llengua i el dret civil foral)¹⁹⁰⁷.

5.2. L'Estat liberal centralista i el sorgiment dels nacionalismes. L'Estat confessional i la tolerància religiosa.

5.2.1. El problema de les nacionalitats.

La substitució de la monarquia absoluta per un Estat liberal no va ser fàcil, en estar condicionat tot el procés per la limitada capacitat revolucionària de la burgesia, i la supervivència de les classes tradicionals (aristocràcia) sota altres formes (oligarquia terratinent)¹⁹⁰⁸, amb interessos polítics i econòmics moltes vegades contraposats, als propis de les burgesies perifèriques¹⁹⁰⁹.

¹⁹⁰⁶ L'article 4 del Real Decreto de 16 de Enero de 1716 de Nueva Planta de la Real Audiencia de Cataluña preveia que "las causas de la Real Audiencia se substanciarán en lengua castellana" (Petschen, Santiago, *Las minorías lingüísticas en Europa occidental. Documentos*, ob.cit., p. 118).

¹⁹⁰⁷ Així ho constata, des de posicions federalistes, PI I MARGALL, pel qual, "perdieron los antiguos reinos sus instituciones y su autonomía, pero no su iniciativa ni su espíritu de independencia". En l'àmbit jurídic "cuán graves diferencias separan esos fueros de las leyes de Castilla", i també "a la variedad de leyes hay que añadir la de costumbres", i també "la diversidad de lenguas, de costumbres, de pesas y medidas" (PI I Margall, Francesc, *Las Nacionalidades*, ob.cit., pp. 219 (Llibre III, Capítol VI), 254 i 257 (Llibre III, Capítols XI i XII)). Per ESPINET, després dels Decrets de Nova Planta, "los elementos institucionales diferenciadores de los diversos cuerpos territoriales hispánicos eran aún múltiples y perdurarían hasta el ordenamiento jurídico surgido de las Cortes de Cádiz que, no obstante, tampoco logró anularlos en su totalidad" (Espineta, Francesc, *Historia Universal*, ob.cit. Volum 2, p. 108) En el mateix sentit, Tomás y Valiente, *Manual de Historia del Derecho español*, ob.cit., pp. 369-376; i Balcells, Albert, Ardit, Manuel i Sales, Núria, *Història dels Països Catalans*, Volum 2, Edhasa, Barcelona, 1980, pp. 15-46, que destaquen "la vitalitat del català" en l'àmbit social (p. 39).

¹⁹⁰⁸ Com diu DE ESTEBAN, "las clases medias en España, durante todo el siglo XIX y parte del XX, no tuvieron la solidez y la valentía necesarias para consolidar el régimen democrático liberal. El peso, por el contrario, de las clases aristocráticas y oligárquicas, junto a la marginación de las clases populares de la vida política, comportaron una dialéctica continua entre tradición y progreso que es característica de nuestra época constitucional" (De Esteban, *Las Constituciones de España*, ob.cit., p. 23). La debilitat política de la burgesia s'explica per la seva falta de "un proyecto propio para la sociedad", ja que "funcionó más como enlace y proyección del capital bancario extranjero". Per aquesta raó, "el Estado español contemporáneo se ha

En aquest sentit, la confrontació entre els interessos exportadors i lliurecanvistes de l'oligarquia castellano-andalusa, i les necessitats proteccionistes de les burgesies perifèriques van servir de base material pel futur conflicte identitari¹⁹¹⁰. Malgrat tot, la primera reacció contra l'uniformisme jurídic i cultural del liberalisme va provenir de les classes tradicionals i reaccionàries (petits propietaris agrícoles, petit clergat) i va adoptar la forma de moviment reaccionari (el carlisme)¹⁹¹¹.

El romanticisme cultural i el moviment nacionalista europeu van proporcionar, en canvi, l'element ideològic indispensable per articular les inquietuds identitàries de catalans i bascos, principalment, i actualitzar-ne els continguts¹⁹¹².

estructurado y desarrollado bajo la hegemonía política de una oligarquía especialmente cerrada" (Solé Tura, Jordi, i Aja, Eliseo, *Constituciones y períodos constituyentes en España*, ob.cit., pp. 119-120).

¹⁹⁰⁹ Així, per exemple, la burgesia catalana, cansada de reclamar un aranzel proteccionista per les seves manufactures, enfront de la política lliurecanvista dels governs liberals moderats, que protegien les exportacions agrícoles als mercats competidors dels tèxtils catalans (1845-1868), va decidir recolzar la revolució de 1868, tot i que la força dels interessos agrícoles castellans i andalusos impedi l'aprovació de l'anomenat *Aranzel Figuerola*. El fracàs posà en evidència la debilitat de la burgesia catalana, i la seva futura dependència de l'oligarquia castellana per defensar les seves propietats de la revolució social (Izard, Miquel, *Manufactureros, industriales y revolucionarios*, Crítica, Barcelona, 1979, pp. 84-141).

¹⁹¹⁰ Malgrat tot, fins a la pèrdua de les darreres colònies (1898), i a l'objecte de preservar els importants mercats de les Antilles, la burgesia catalana es va declarar "*más españolista que ninguno*". A partir de 1898, els líders burgesos va optar per recolzar el projecte regionalista (Izard, Miquel, *Manufactureros, industriales y revolucionarios*, ob.cit., p. 222).

¹⁹¹¹ Per MARTÍNEZ CUADRADO, "*el carlismo no pasó nunca, por tanto, de ser un precipitado regionalista, específicamente rural y ahistórico, que producía de vez en cuando algunas llamaradas de entusiasmo entre sus febriles partidarios y que servía de cámara de resonancia para la protesta arcaizante de los eternos ultras enemigos del liberalismo político*". El catolicisme, el corporativisme i la defensa dels furs medievals (d'aquí el regionalisme) eren els elements distintius del seu programa (Martínez Cuadrado, Miguel, *La burguesía conservadora*, ob.cit., pp. 471-473).

¹⁹¹² Tal i com fa veure GELLNER, "*el cosmopolitismo de la Ilustración fue reemplazado por el nacionalismo del movimiento romántico*" (Gellner, Ernest, *Encuentros con el nacionalismo*, ob.cit., p. 48). KEDOURIE també incideix en la relació entre l'exaltació romàntica i el moviment nacionalista, i al respecte sosté que "*el nacionalismo puede ser descrito como el bovarismo político*", en referència a l'obra romàntica per excel·lència, *Madame Bovary*, de Flaubert (Kedourie, Elie, *Nacionalismo*, ob.cit., p. 65).

En el cas espanyol, tot i que el romanticisme influeix en la Renaixença catalana (Balcells, Albert, Ardit, Manuel i Sales, Núria, ob.cit., p. 249), el nacionalisme com a moviment polític no apareix fins a "*finales del siglo XIX i comienzos del actual*". Fins aleshores, "*lo cierto es que durante la mayor parte del siglo XIX no hubo más oposición al modelo centralista que la del campesinado carlista o la de los sectores federalistas*" (Solé Tura, Jordi, *Nacionalidades y nacionalismos en España. Autonomías, Federalismo, Autodeterminación*, Alianza Editorial, Madrid, 1986, pp. 29-30). Al respecte del nacionalisme basc, PAYNE destaca que la ideologia del seu fundador, Sabino Arana, "*era una mezcla única de apostolicismo post-carlista español del siglo XIX y de nacionalismo étnico europeo moderno*", que no es materialitza políticament fins el 1903 (Payne, Stanley G., *Nacionalismo Vasco*, ob.cit., p. 123).

La Renaixença n'és un exemple paradigmàtic¹⁹¹³, perquè d'ella es nodririen els moviments catalanistes posteriors (articulats sobre tot entorn del federalisme¹⁹¹⁴ i el regionalisme¹⁹¹⁵).

Inspirant-se en el model francès, l'Estat liberal espanyol va temptar d'establir un sistema jurídic i institucional únic¹⁹¹⁶, i una cultura uniforme, i fragmentar alhora la personalitat diferenciada dels territoris¹⁹¹⁷, que havia respectat, en part,

¹⁹¹³ Balcells, Albert, Ardit, Manuel i Sales, Núria, *Història dels Països Catalans*, ob.cit., pp. 248-254

¹⁹¹⁴ El principal impulsor del federalisme polític espanyol, durant el segle XIX, fou Francesc Pi i MARGALL, que exposà el contingut de la seva proposta federalista en el llibre *Las Nacionalidades*, el qual, a l'entendre del seu prologuista, Jordi Solé Tura, "no fue, pues, un libro meramente teórico ni menos todavía un tratado académico, sino un libro político y un instrumento de propaganda". Per Pi i Margall, "la federación es un sistema por el cual los diversos grupos humanos, sin perder su autonomía en lo que les es peculiar y propio, se asocian y subordinan al conjunto de los de su especie para todos los fines que les son comunes" En aquest sentit, el federalisme, enfront de l'absolutisme i del "principio unitario", és la millor fórmula política per la "nación española" (Pi i Margall, Francesc, *Las Nacionalidades*, ob.cit., pp. 107 (Llibre II, Capítol I), 257 (Llibre III, Capítol XII) i 291 (Llibre III, Capítol XVII)). Al respecte, Trujillo, Gumersindo, *Introducción al federalismo español (ideología i fórmulas constitucionales)*, Cuadernos para el Diálogo, Madrid, 1967; i González Casanova, Juan Antonio, *Federalismo i autonomía a Catalunya (1868-1938)*, Barcelona, Curial, 1974.

¹⁹¹⁵ El catalanisme progressista no va fer renúncia de la solució federal o confederal, però va adoptar una proposta política pròpia, sense buscar una solució de conjunt, com Pi i Margall. Des d'una perspectiva republicana i federal, ALMIRALL, al que es considera precursor del catalanisme progressista, proposa la creació d'una república catalana que "formaría un sol tot; tendría personalidad política i formaría una entidad autónoma" (Valentí Almirall, *Lo catalanisme*, Edicions 62 i La Caixa, Barcelona, 1979, pp. 254-260)

¹⁹¹⁶ Tal i com destaca ARBÓS, els primers liberals pretenien unificar Espanya des de bases principalment jurídiques. Així, "el grup s'anomena nació per la identitat de lleis que li dona homogeneïtat. No sorprèn, doncs, que els liberals espanyols vegin la unificació jurídica des d'una perspectiva "nacional". El substrat cultural o lingüístic no era tan rellevant com la unitat jurídica". De fet, "els liberals de Cadis s'inclinaven per una idea més jurídica que comunitària de nació, més centrada en la ciutadania que en la identitat cultural". Tanmateix, els liberals no havien abandonat la idea il·lustrada de formar "una població homogènia en el seu sentiment nacional referit a una sola identitat cultural" (Arbós, Xavier, *La idea de nació en el primer constitucionalisme espanyol*, Curial, Barcelona, 1986, pp. 138, 234, i 240).

Més tard, el conservadorisme, ideologia política hegemònica en l'Estat espanyol durant la major part del segle XIX i el primer terç del segle XX, renegà del particularisme i defensà la centralització política i administrativa de l'Estat espanyol. Així, per BALMES, "estando personificada en el trono la unidad gubernativa, le repugna especialmente la multiplicidad". Així, la monarquia no seria "capaz de ejercer sobre la sociedad una influencia eficaz, estando condenada a representar un papel algo semejante al de las monarquías feudales, a las que les era preciso contentarse con el nombre y las apariencias de soberanía, sin disfrutar en muchísimos ramos de un mando efectivo" (Balmes, Jaime, *Política y Constitución*, ob.cit., ("La monarquía y la unidad gubernativa en la sociedad española"), p. 175).

¹⁹¹⁷ Així ho explica DE ESTEBAN, segons el qual "las ideas revolucionarias francesas, y más concretamente el jacobinismo, prendieron en los constituyentes de 1812, los cuales adoptaron, olvidándose del tradicional contexto regional español, unos criterios de unificación territorial y administrativa basados en la existencia de una ley única para un solo Estado, ignorando así el régimen foral que había subsistido durante el Antiguo Régimen. A partir de esa fecha, confirmada sobretudo por la división provincial que introduce Javier de Burgos en 1833, y hasta el estallido republicano y federal de 1873, las diferentes Constituciones de ese período ignoraron el hecho regional" (De Esteban, Jorge, *Las Constituciones de España*, ob.cit., p. 24)

la monarquia borbònica, fent coincidir els límits de las Reales Audiencias i els antics regnes, i mantenint la vigència dels drets civils forals¹⁹¹⁸.

El reforç del castellà com a llengua oficial¹⁹¹⁹, amb la imposició d'un sistema d'"instrucció pública nacional"¹⁹²⁰, la codificació civil¹⁹²¹ i la divisió administrativa en províncies¹⁹²² van bastir jurídicament el procés uniformitzador, així com les institucions estatals més importants (l'Administració pública i els funcionaris, l'Exèrcit i la Guardia Civil) servien per assentar els interessos de les classes dominants, i per expandir el nacionalisme espanyol com ideologia¹⁹²³.

Les posicions anti-centralistes no van sorgir tan sols de la reacció anti-liberal del carlisme i del romanticisme de les burgesies perifèriques. El partits demòcrates (principalment, els republicans), alhora que, durant el "sexenni revolucionari" (1868-1874), imposaven el sufragi universal i el dret d'associació¹⁹²⁴ (en el que podríem considerar com el primer embrió de

¹⁹¹⁸ Tomás y Valiente, Francisco, *Manual de Historia del Derecho español*, ob.cit., p.376.

¹⁹¹⁹ De tota manera, el castellà no va ser declarat "idioma oficial", constitucionalment, fins a la Constitució republicana de 1931 (art. 4).

¹⁹²⁰ Al respecte, García, Carmen, *Génesis del sistema educativo liberal en España. Del informe Quintana a la "ley Moyano" (1813-1857)*, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Oviedo, Oviedo, 1994.

¹⁹²¹ Tal i com diu TOMÁS Y VALIENTE, "los Códigos fueron el instrumento más adecuado para lograr la unificación del Derecho", contra el "particularismo jurídico", que "adquirió pronto matices peyorativos" (Tomás y Valiente, Francisco, *Manual de Historia del Derecho español*, ob.cit., pp. 472-473)

¹⁹²² De tota manera, tal i com destaca ARBÓS, el decret provisional de les Corts pel que s'establí la divisió provincial (1822) i la definitiva divisió provincial de 1833 "no es pot afirmar que (...) fos, en termes absoluts, imposada pel centre i que tingués una oposició unànime a la perifèria. Pel que fa a Catalunya, la diputació provincial va urgir més d'un cop les Corts perquè es procedís a la divisió provincial, "sin la cual es imposible que pueda marchar la administración pública ni pueda consolidarse el sistema" (Arbós, Xavier, *La idea de nació en el primer constitucionalisme espanyol*, ob.cit., pp. 226)

¹⁹²³ En aquest sentit, Solé Tura, Jordi, i Aja, Eliseo, *Constituciones y periodos constituyentes en España*, ob.cit., p. 44. Per SOLÉ TURA, la pressió dels nacionalismes perifèrics, en els primers anys del segle XX, i la col·laboració de corrents de pensament d'abast espanyol (el "regeneracionisme"), a principis del segle XX, "el viejo nacionalismo de las glorias imperiales, teorizado por algunos hombres del 98 y encarnado por el Ejército", el qual havia d'esdevenir "la barrera fundamental contra los nacionalismos que precisamente por serlo ponían en cuestión la esencia de esta nación y de esta patria y se transformaban en enemigos a batir" (Solé Tura, Jordi, *Nacionalidades y nacionalismos en España*, ob.cit., p. 45). Per DE BLAS, el nacionalisme espanyol oscil·la entre el liberalisme més o menys obert, i la construcció de l'Estat liberal, per una banda, i el "primordialisme", que es caracteritza pel "recurrente propósito de poner en pie un nacionalismo y un patriotismo vaciados de sus elementos liberales" (De Blas, Andrés, *Sobre el nacionalismo español*, Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1989, pp. 13-36)

¹⁹²⁴ El dret d'associació es reconeixia a l'article 17, paràgraf 3r, de la Constitució de 1869.

democràcia pluralista espanyola)¹⁹²⁵, també van provar de posar en pràctica un model federal d'organització territorial¹⁹²⁶, del que Pi i Margall n'era el principal ideòleg¹⁹²⁷.

La idea del pensador català era integrar els particularismes en un Estat unitari, respectant la seva autonomia política i cultural¹⁹²⁸. De fet, el projecte de Constitució republicano-federal de 1873 reconeixia l'existència de diferents "estats", i els hi conferia autonomia organitzativa i competencial¹⁹²⁹. El fracàs del federalisme, assetjat per totes bandes (carlisme, conservadorisme liberal, cantonalisme)¹⁹³⁰ va allunyar els moviments identitaris de la "solució unitària" i els va conduir primer cap al regionalisme autonomista i després cap al nacionalisme¹⁹³¹.

¹⁹²⁵ El Dictamen de la Comisión Redactora del Proyecto de Constitución (de 1869) argumenta la insuficiència de l'individualisme per afrontar els nous reptes de la vida pública. "De hoy más, las condiciones de los partidos, la dirección de la vida social, los elementos de gobierno, la manera de organizar las fuerzas vivas del país, todo sale de su antigua base y entra en una nueva y poderosa corriente, en que a los móviles artificiales se sustituye definitivamente la energía y la iniciativa individual" (Solé Tura, Jordi, i Aja, Eliseo, *Constituciones y períodos constituyentes en España*, ob.cit., p. 159).

¹⁹²⁶ Segons l'article 39 del Proyecto de Constitución federal de la República española de 1873, "la forma de gobierno de la Nación española es la República federal". Seguint l'ideari de PI I MARGALL sobre l'autonomia, per cada comunitat o ens, del que li és peculiar (Pi i Margall, Francesc, *Las Nacionalidades*, ob.cit., Llibre II, Capítol I, pp. 107-115), l'article 40 va establir que "en la organización política de la Nación española, todo lo individual es de la pura competencia del individuo, todo lo municipal es del municipio, todo lo regional es del estado, y todo lo nacional, de la Federación".

¹⁹²⁷ PI I MARGALL va exposar els fonaments de la República federal, i els arguments per aplicar-la a l'Estat espanyol, a l'obra *Las Nacionalidades*, publicada l'any 1876, dos anys més tard de la fi de la I^a República (Pi i Margall, Francesc, *Las Nacionalidades*, ob.cit.).

¹⁹²⁸ Pi i Margall, Francesc, *Las Nacionalidades*, ob.cit., Llibre II, Capítol I, p. 107.

¹⁹²⁹ Al respecte del projecte de Constitució republicano-federal de 1873 i del model federal, Tomás Villarroja, Juan, *Breve historia del constitucionalismo español*, ob.cit., pp. 98-101; Sánchez Agesta, Luis, *Historia del constitucionalismo español*, ob.cit., pp. 284-288; i Aja, Eliseo, i Solé Tura, Jordi, *Constituciones y períodos constituyentes en España*, ob.cit. pp. 65-67.

¹⁹³⁰ La "cruel guerra civil, desencadenada otra vez por el carlismo en armas, con apoyo eclesiástico internacional", i la "inquietante insurrección cantonal" afavorien "la disimulada conspiración y activa política de los partidarios civiles y militares de la restauración monárquica" (Martínez Cuadrado, Miguel, *La burguesía conservadora*, ob.cit., p. 8). Per SÁNCHEZ AGESTA, el "cantonalismo", entès com "una pequeña república en cada pueblo" i "el desenfreno social", amb "una clara tendencia anarquista" expliquen també el fracàs de la I^a República (1873-1874) (Sánchez Agesta, Luis, *Historia del constitucionalismo español*, ob.cit., p. 288).

¹⁹³¹ Solé Tura, Jordi, *Nacionalidades y nacionalismos en España*, ob.cit., pp. 29-43; Balcells, Albert, Ardit, Manuel i Sales, Núria, *Història dels Països Catalans*, ob.cit., pp. 358-367; Payne, Stanley G., *Nacionalismo vasco*, ob.cit., pp. 105-134; i Martínez Cuadrado, Miguel, *La burguesía conservadora*, ob.cit., pp. 471-482.

La Restauració, amb una forta influència del doctrinarisme antidemocràtic¹⁹³² (sobretot, del pensament de Donoso Cortés¹⁹³³, i Cánovas¹⁹³⁴), va resistir totes les demandes d'autonomia política, fins i tot les originades en les últimes colònies americanes (Cuba i Puerto Rico)¹⁹³⁵. Per contra, la insatisfacció de les burgesies perifèriques per les polítiques econòmiques lliurecanvistes i la ineficàcia administrativa (especialment en matèria d'infraestructures)¹⁹³⁶ va afavorir la formació de moviments identitaris de caràcter polític (els regionalismes català i basc, d'orientació majoritària conservadora), que aviat reclamaren autonomia cultural i política.

¹⁹³² El liberalisme doctrinari rebutjava el principi democràtic perquè posava en perill els seus interessos de classe i la "dirección política de la burguesía". En aquest sentit, "para que pueda desempeñar con desembarazo su papel director, el concepto de representación popular habrá de restringirse y aristocratizarse" (Díez del Corral, Luis, *El liberalismo doctrinario*, ob.cit., p. 104)

¹⁹³³ José Donoso Cortés va ser un dels pensadors polítics més influents del segle XIX, i per això es destaca la seva influència sobre la Constitució conservadora espanyola de 1845 (Díez del Corral, Luis, *El liberalismo doctrinario*, ob.cit., pp. 549-588). Encara després, durant el segle XX, algunes de les seves idees van ser utilitzades per justificar les dictadures reaccionàries (Álvarez Junco, José, *Prólogo*, a Donoso Cortés, José, *Lecciones de Derecho Político*, ob.cit., p. IX-XXXVIII)

L'objectiu principal de la seva teoria era procurar la defensa de l'ordre social cristià i conservador contra el socialisme i la revolució (estranyes a la tradició) i, a aquest efecte, proposava la "soberanía de la inteligencia", en lloc de la "soberanía del pueblo" i el "derecho divino de los reyes", al que considerava superat. Inspirant-se en Plató (*La República*) i Aristòtil (*Política*), entre d'altres, el pensador va sostenir que "el dogma de la soberanía del pueblo y el dogma del derecho divino de los reyes son una cosa misma. Que estos dogmas, severamente analizados, se traducen en el dogma de la omnipotencia social. Que el dogma de la omnipotencia social es siempre el despotismo". En aquest sentit, la seva defensa de "los derechos independientes de la voluntad popular" i la "minoría" contra la "tiranía", s'emmarca, des d'una perspectiva conservadora, en la línia de pensament elitista del liberalisme, que arriba fins a Ortega (Donoso Cortés, José, *Lecciones de Derecho Político*, ob.cit., Lección V (3 de gener de 1837), p. 55).

¹⁹³⁴ A diferència de Donoso, Cánovas accepta el principi de sobirania nacional, però el subdivideix en "soberanía de derecho" (la nació) i "soberanía de hecho" (titulars efectius, el Rei i les Corts), modulats per la idea de "constitución interna" (la real o social, basada en la tradició històrica). Sota una direcció oligàrquica (elitista, per tant), sense afectar la "natural desigualdad", i per sota de la "superlegalidad" monàrquica, el règim ha de facilitar la convivència de tots els grups (d'aquí el sufragi universal, però també el caciquisme). En definitiva, les bases jurídico-polítiques de la Restauració. (Díez del Corral, Luis, *El liberalismo doctrinario*, ob.cit., pp. 639-659).

¹⁹³⁵ De fet, la burgesia catalana era esclavista i contrària a l'emancipació de les colònies, i per il·lustrar aquesta posició, IZARD cita l'opinió de Joan Güell i Ferrer, empresari, periodista i membre fundador de la patronal catalana *Fomento de la Producción Nacional*, manifestada en un article de 1871. Així, "creemos haber demostrado, con toda evidencia en este escrito, que los cubanos ni por su origen, ni por los principios aceptados y reconocidos por todas las naciones tienen derecho a la emancipación: que la conveniencia, no sólo no abona la separación, sino que exige la conservación de la unidad, pues a ella debe la prosperidad que goza". Per aquesta raó, "la nación española no sólo tiene el derecho, sino el imprescindible deber de combatirlo" (Izard, Miquel, *Manufactureros, industriales y revolucionarios*, ob.cit., p. 177).

¹⁹³⁶ La defensa del proteccionisme estava entre les bases polítiques del moviment catalanista. En aquest sentit, entre d'altres, Vicens Vives, Jaume, i Llorens, Montserrat, *Industrials i Polítics (Segle XIX). Historia de Catalunya*. Vicens Vives, Barcelona, 1983, p. 292.

Malgrat tot, la Constitució de 1876, igual que la de 1845 (les dues de major durada en la història del constitucionalisme espanyol), eren unitàries i centralistes, sense espai jurídic per l'autonomia política dels territoris¹⁹³⁷. Tot i això, les reivindicacions identitàries van quallar políticament, especialment en les províncies catalanes, on la Lliga Regionalista i el seu braç electoral, la Solidaritat Catalana, van trencar el "turnismo" i el caciquisme dels partits dinàstics¹⁹³⁸.

Al mateix temps, les tímides reivindicacions polítiques de la burgesia catalana, temerosa de la revolució social, va trencar políticament el catalanisme en diferents faccions, una part de les quals, encarnant en part la tradició republicana i federal del país, van confluïr en la formació d'Esquerra Republicana, l'any 1931¹⁹³⁹, i en el primer reconeixement efectiu d'autonomia política, l'Estatut de Núria de 1931. A les províncies basques, la fundació del Partit Nacionalista Basc (PNB) va constituir la primera temptativa de formar una "identitat basca", per sobre dels foralismes històrics, però el seu caràcter reaccionari va limitar la seva expansió social¹⁹⁴⁰.

¹⁹³⁷ De Esteban, Jorge, *Las Constituciones de España*, ob.cit., pp. 21-26.

¹⁹³⁸ La formació de la Lliga Regionalista, primer partit polític catalanista en la història política de Catalunya, és el resultat d'un procés històric iniciat l'any 1808 (formació de la Junta del Principat de Catalunya, a l'inici de l'anomenada Guerra d'Independència), articulats per la Renaixença i el romanticisme (1833-1880), i que conflueix, després d'un important treball doctrinal (el bisbe Torras i Bages, des del tradicionalisme, el liberal Prat de la Riba, des del moderantisme, i Almirall, des del federalisme) en les Bases de Manresa (1892), document reivindicatiu de la identitat catalana en que participen antics carlistes (tradicionalistes), moderats, i ex-federalistes (Vicent Vives, Jaume, i Llorens, Montserrat, *Industrials i Polítics (Ségle XIX). Historia de Catalunya*, ob.cit., pp. 292-298; Solé Tura, Jordi, *Nacionalidades y nacionalismos en España*, ob.cit., pp. 30-35; Molas, Isidre, "Les matrius teòriques del catalanisme", a Requejo, Ferran (ed.), *Pluralisme nacional i legitimitat democràtica*, Proa, Barcelona, 1999, pp. 149-160, i Balcells, Albert, Ardit, Manuel i Sales, Núria, *Historia de Catalunya*, ob.cit., pp. 358-367 i 433-449).

La Solidaritat Catalana, coalició catalanista impulsada per la Lliga i formada per altres partits i escissions (la més important, el Centre Nacionalista Republicà, de Jaume Carner, antimonàrquic), després de l'assalt militar de les redaccions de les publicacions nacionalistes "La Veu de Catalunya" i "Cu-Cut", i l'aprovació de la Llei de Jurisdiccions, que atribuïa a la jurisdicció militar les "ofensas a la patria". L'espectacular èxit electoral, al 1907 (41 dels 44 escons al Congrés) va posar en evidència el caciquisme, va trencar el "turnismo" i va consolidar la posició de la Lliga com a minoria catalanista, tot i la falta de continuïtat i les contradiccions entre regionalistes i nacionalistes (Balcells, Albert, Ardit, Manuel i Sales, Núria, *Historia de Catalunya*, ob.cit., pp. 447-452).

¹⁹³⁹ Caudet Yarza, F, *Història Política de Catalunya*, Producciones Editoriales, Barcelona, 1978, pp. 90-91; i Balcells, Albert, Ardit, Manuel i Sales, Núria, *Historia de Catalunya*, ob.cit., pp. 495-501.

¹⁹⁴⁰ De tota manera, tal i com fa veure PAYNE, "pese a su ultraortodoxia religiosa y a su búsqueda de la tradición, la ideología de Arana no era conservadora, sino que constituía una curiosa mezcla de radicalismos generalmente contradictorios". Així, "Arana rechazaba la agrupación nacional integral y basaba en último

Així, la pressió catalanista va forçar algunes concessions del poder central, i entre elles, la formació de la Mancomunitat de Diputacions Catalanes. Tot i tenir un caràcter fonamentalment administratiu, la Mancomunitat va permetre la coordinació pressupostària i política dels recursos de tot el territori, afavorint les polítiques identitàries i culturals (escoles, Institut d'Estudis Catalans, biblioteques), alhora que les infraestructures (carreteres, principalment)¹⁹⁴¹.

Les Diputacions basques, en canvi, disposaven d'una ampla autonomia financera i administrativa, en raó dels "drets forals", que constituïen un element diferencial (jurídic i institucional) no gens menyspreable en el monolític centralisme liberal¹⁹⁴².

D'altra banda, els moviments identitaris de Catalunya i el País Basc van intentar emparar-se en la doctrina Wilson (1919, el principi de les nacionalitats i l'anomenat dret d'autodeterminació) per obtenir el reconeixement internacional de les seves pretensions autonomistes i independentistes¹⁹⁴³, però la restrictiva interpretació del principi, del que quedaven excloses les minories dels estats

término la soberanía política en los grupos cívicos locales más pequeños, los municipios". En canvi, l'objectiu principal del pensador era conservar la "pureza de raza", i evitar la mescla entre vascos y espanyols, "la raza más vil y despreciable de Europa", per la qual cosa confiava en una "teocracia". Arana va fundar l'any 1895 el Bizkai Buru Batzar (Consejo Provincial Vizcaíno), d'orientació nacionalista, però també foralista, a partir del qual es crearia, poc després, el Partit Nacionalista Basc. L'any 1907 ja era el tercer partit de Bizkaia, i el 1918 aconseguí 7 dels 20 escons a les tres províncies basques i Navarra (Payne, Stanley G., *Nacionalismo vasco*, ob.cit., pp. 123, 141, i 147-148).

¹⁹⁴¹ En aquest sentit, Balcells, Albert, Ardit, Manuel i Sales, Núria, *Historia de Catalunya*, ob.cit., pp. 458-464.

¹⁹⁴² Malgrat la supressió de les institucions forals basques després de la derrota carlista, acordada per llei de 21 de juliol de 1876 i per Decret de 13 de novembre de 1877, el Govern va decidir "conservar o crear de nuevo algunas especialidades jurídicas en las citadas provincias". Entre aquestes especialitats, "los conciertos económicos", pel qual les Diputacions basques i la Diputació de Navarra gestionaven i recaptaven els impostos "concertados" i n'entregaven una part a l'Estat (el "cupa"). Per TOMÁS Y VALIENTE, "cabe calificarlos como las primeras medidas de un régimen fiscal peculiar o autonómico dentro de un Estado liberal-burgués, sin continuidad jurídica con el régimen foral" (Tomás y Valiente, Francisco, *Manual de Historia del Derecho español*, ob.cit., p. 575-576).

¹⁹⁴³ Per BALCELLS/SALES/ARDIT, "la victòria aliada i el ressorgiment de les nacionalitats irredemptes, amb l'aparició de nous Estats a Europa, estimulaven les esperances dels catalanistes en una conjura internacional en la qual tant els catorze punts del president nord-americà Wilson com el Govern bolxevic de la Rússia soviètica propugnaven el dret de les nacions a l'autodeterminació. Molt aviat vindria la desil·lusió per l'absoluta indiferència dels vencedors respecte del plet català" (Balcells, Albert, Ardit, Manuel i Sales, Núria, *Historia de Catalunya*, ob.cit., p. 468).

dotats de govern representatiu¹⁹⁴⁴, en va impedir l'aplicació en territori espanyol. Una delegació basca va intentar ser rebuda pel President Wilson, durant la Conferència de Versalles (1919-20), sense èxit¹⁹⁴⁵.

5.2.2. La qüestió religiosa

Amb el constitucionalisme liberal, el control social i el poder econòmic de l'Església catòlica va disminuir considerablement. Tot i això, el catolicisme formava part essencial de totes les ideologies conservadores de l'època (carlisme, conservadorisme doctrinari¹⁹⁴⁶, i fins i tot el regionalisme basc i català¹⁹⁴⁷).

L'Estat liberal va separar l'Església del poder polític, i li va privar d'una part important dels béns (la propietat agrària), a través dels processos desamortitzadors¹⁹⁴⁸, però, en canvi, va mantenir la confessionalitat de l'Estat¹⁹⁴⁹,

¹⁹⁴⁴ Guimón, Julen, *El derecho de autodeterminación*, ob.cit., pp. 89-94; Ruiz Rodríguez, Segundo, *La teoría del derecho de autodeterminación*, ob.cit. pp. 67-70; Pizzorusso, Alessandro, *A la recherche d'un droit commun pour la tutelle des groupes minoritaires*, ob.cit., p. 180; i Ruipérez, Javier, *Constitución y autodeterminación*, ob. cit., pp. 49-76.

¹⁹⁴⁵ Segons GUIMÓN, "Wilson se negó también a conceder audiencia a una representación nacionalista vasca" (Guimón, Julen, *El derecho de autodeterminación*, ob.cit., p. 89).

¹⁹⁴⁶ Tal i com destaca Díez DEL CORRAL, "el origen de una verdadera moral social no puede estar, según Cánovas, sino en la religión revelada" (Díez del Corral, Luis, *El liberalismo doctrinario*, ob.cit., p. 634).

¹⁹⁴⁷ El regionalisme català unia la consciència identitària i el catolicisme (Vicens Vives, Jaume, i Llorens, Montserrat, *Industrials i Polítics (Segle XIX). Historia de Catalunya*, ob.cit., p. 297). D'altra banda, el lema polític del Bizkai Buru Batzar era "Jaungoikua eta lagi-zarra (Dios y las viejas leyes)", i l'article 2 del "programa original" preveia que "Bizkaya será católica, apostólica, romana, en todas las manifestaciones de su vida interna y en sus relaciones con los demás pueblos" (Payne, Stanley G., *Nacionalismo vasco*, ob.cit., p. 121).

¹⁹⁴⁸ La desamortització va ser essencial per reduir el poder de l'Església "porque el poder material disfrutado por los estamentos privilegiados descansaba en su dominio sobre la tierra" (Tomás y Vallente, Francisco, *Manual de Historia del Derecho español*, ob.cit., pp. 401, i 411-414).

¹⁹⁴⁹ Segons les dades del constitucionalisme històric, "España ha sido un país confesionalmente católico durante casi toda su historia como nación, si exceptuamos el breve paréntesis de la II República (1931-1939). Desde el inicio de la época constitucional, prácticamente todas las Constituciones, comenzando por la de Bayona, establecían la Religión católica como religión oficial del Estado, llegando incluso a prohibir en algunos casos la práctica de cualquier otra". L'autor cita l'article 233 del Codi Penal de 1822, segons el qual "el que apostatare de la religión católica perderá todas las empleos, sueldos y honores que tuviere en el reino, y será considerado no español" (Mantecón, Joaquín, *El derecho fundamental a la libertad religiosa*, ob.cit., pp. 116-117).

Al respecte, l'article 12 de la Constitució de 1812 preveia que "la religión de la Nación española es y será perpetuamente la católica, apostólica, romana, única verdadera. La Nación la protege por leyes sabias y justas y

com element integrant de la "constitució interna" (històrica)¹⁹⁵⁰, i suport ideològic important del poder de la burgesia. Altrament, a l'empara principalment dels governs conservadors, el catolicisme va conservar quasi intacta la seva influència social, amb una xarxa creixent d'escoles confessionals¹⁹⁵¹.

L'Estat espanyol no albergava minories religioses organitzades, a diferència altres països de majoria catòlica (França, Bèlgica i Canadà, entre els més destacats)¹⁹⁵², però aquesta mancança no va evitar que la "qüestió religiosa" fos

prohibe el ejercicio de cualquier otra". En canvi, l'article 3 de la Constitució republicana de 1931 establia que "el estado español no tiene religión oficial".

¹⁹⁵⁰ El pensament conservador va defensar en tot moment la vinculació entre església (catòlica) i Estat, entre societat civil i interessos religiosos. Per a BALMES, "es, pues, un deber de toda sociedad civil, o, lo que es lo mismo, es un deber de los que la dirigen el no olvidar los intereses religiosos, sin que sean parte a eximirlos de una gravísima responsabilidad, ni el pretexto de la tolerancia, ni de la diferencia de los órdenes civil y religioso". Al seu entendre, "estableciérase entonces una saludable alianza entre la influencia religiosa y la influencia política; una fusión, una avenencia de la que se aprovecharían igualmente la Iglesia y el Estado" (Balmes, Jaime, *Política y Constitución*, ob.cit., pp. 111 ("Indiferencia social en materias religiosas"), i 256 ("Reforma de la Constitución", Artículo 6).

En opinió de DONOSO, la Constitució i el cristianisme estan estretaments lligats per la idea de Jesucrist com a perfecció de la idea d'home, en la mesura en que "habiendo conocido a Jesucristo, que, participando de la naturaleza del efecto y de la naturaleza de la causa, representante sublime de la Divinidad y del género humano, vio reunidos en un solo punto los dos polos del mundo moral y por una intuición maravillosa tuvo el conocimiento de las leyes que los ligan". Així, "una es la verdad, uno es el género humano, una la Constitución que le es propia y que exclusivamente le conviene" (Donoso, José, *Lecciones de Derecho Político*, ob.cit., Lección III (6 de diciembre de 1836), p. 33).

Com diu DÍEZ DEL CORRAL respecte de CÁNOVAS, "sólo el cristianismo hace posible la libertad; si no se cree en un Dios esencialmente libre, y que el hombre participa a su modo de esa libertad, no será posible mantener ésta en la organización social" (Díez del Corral, Luis, *El liberalismo doctrinario*, ob.cit., p. 620).

¹⁹⁵¹ En aquest sentit, "tanto en la vida política como en la vida social los miembros de la Iglesia constituyen un cuerpo específico dotado de jurisdicción autónoma que interviene en la vida política y social del país, conforma mentalidades, auxilia y contribuye a formar la clase dirigente y a mantener en sumisión a todos los estratos sociales del país". Per això, "la jerarquía eclesiástica, los colegios de enseñanza religiosa, clérigos y sacerdotes de la militante Iglesia de España habían tomado la determinación de intervenir en consonancia con los nuevos tiempos" (Martínez Cuadrado, Miguel, *La burguesía conservadora*, ob.cit., pp. 256 i 262).

En el mateix sentit, De Esteban, Jorge, *Las Constituciones de España*, ob.cit., p. 23.

¹⁹⁵² Per exemple, en el cas del Canadà, on conviuen majories religioses de diferent signe (catòliques o protestants) segons cada província, l'article 93 de la *Loi constitutionnelle* de 1867, encara vigent, preveu "des droits ou privilèges de la minorité protestante ou catholique romaine des sujets de Sa Majesté relativement à l'éducation". Així, "les législatures provinciales doivent respecter dans leur législation scolaire les droits confessionnels que les groupes catholiques et protestants détenaient en 1867" (Beaudoin, Gérald A., *La protection constitutionnelle des minorités au Canada*, ob.cit., p. 102).

Bèlgica, per la seva banda, va abolir el catolicisme com a religió oficial de l'Estat, l'any 1831 (Mabille, Xavier, *Histoire politique de la Belgique*, ob.cit., p. 446), però la persistència del conflicte religiós (l'hegemonisme catòlic) va impulsar la introducció d'una clàusula específica de protecció de les minories ideològiques i filosòfiques (els laics) a la Constitució actual (Dumont, Hugues, *Le pluralisme idéologique et l'autonomie culturelle en droit public belge*, ob.cit., p. 126).

objecte de debat polític. El laïcisme liberal, recolzat organitzativament i ideològicament per la francmaçoneria, i l'anticlericalisme d'una part important de les classes populars urbanes, que vinculaven l'Església al poder econòmic i polític¹⁹⁵³, s'enfrontaren al catolicisme doctrinari i conservador de l'oligarquia, recolzat (en molts casos) per la població rural.

El constitucionalisme històric espanyol reflexa la cruesa d'aquest debat, que es va convertir en una important clivella de la societat espanyola¹⁹⁵⁴. Així, les Constitucions conservadores de 1845 i 1876 declararen "oficial" la religió catòlica, mentre que les Constitucions progressistes de 1837 i 1869 combinaren la tutela de la llibertat religiosa, i el sosteniment públic de la religió catòlica, amb un tímid reconeixement de l'existència de minories religioses, durant el sexenni revolucionari (1868-1874)¹⁹⁵⁵.

L'hegemonia del catolicisme, tot i el reconeixement formal de la llibertat religiosa i la tolerància per la pràctica d'altres religions, va propiciar un estat de contestació anticatòlica, primer entre els liberals i republicans, després entre els

Finalment, a França, desde 1598, l'apartat 6è de l'Edicte de Nantes preveia que "a fin de eliminar toda causa de discordia y enfrentamiento entre nuestros súbditos, permitimos a los miembros de la susodicha religión reformada vivir y residir en todas las ciudades y distritos de nuestro reino y nuestros dominios, sin que se les importune, perturbe, moleste u obligue a cumplir ninguna cosa contraria a su conciencia en materia de religión. (recollit per Artola, Miguel, *Textos fundamentales para la historia*, ob.cit., p. 309).

¹⁹⁵³ Martínez Cuadrado, Miguel, *La burguesía conservadora*, ob.cit., pp. 28-34 i 260-263.

¹⁹⁵⁴ Sánchez Agesta, Luis, *Historia del constitucionalismo español*, ob.cit., pp. 27-39.

¹⁹⁵⁵ Així, l'article 11 de la Constitució de 1837 preveia que "la Nación se obliga a mantener el culto y los ministros de la Religión católica que profesan los españoles". Enlloc es garantia específicament la llibertat de cultes, però sí la llibertat d'expressió (art. 2)

D'altra banda, l'article 21 de la Constitució de 1869 indicava que "la Nación se obliga a mantener el culto y los ministros de la religión católica. El ejercicio público o privado de cualquiera otro culto queda garantizado a todos los extranjeros residentes en España, sin más limitaciones que las reglas universales de la moral y el derecho. Si algunos españoles profesaren otra religión que la católica, es aplicable a los mismos todo lo dispuesto en el párrafo anterior". Amb la introducció de l'expressió "algunos españoles" (per tant, uns quants, entre la majoria o tots), la Constitució de 1869 admetia implícitament l'existència de minories religioses. Com diu MANTECÓN, "únicamente la Constitución de 1869 proclamó una tímida libertad de cultos, y admitió por primera vez la posibilidad de que hubiera españoles que profesaran otra religión que no fuera la católica" (Mantecón, Joaquín, *El derecho fundamental de libertad religiosa*, ob.cit. p. 116)

Finalment, la Constitució conservadora de 1876 declarava oficial la religió catòlica, i, tot i no reconèixer explícitament un dret o llibertat religiosa i de culte, establia que "nadie será molestado" per causa de les seves creences, malgrat que, segons es deia, "no se permitirán, sin embargo, otras ceremonias ni manifestaciones públicas que las de la religión del estado" (art. 11)

republicans i el moviment obrer, que culminaria dramàticament (com d'altres factors de confrontació social) en la guerra civil (1936-1939)¹⁹⁵⁶.

5.3. L'Estat integral-regional de la 2ª República.

5.3.1. L'autonomia de les regions

La incapacitat del sistema de la Restauració (conservador, catòlic i unitarista) per integrar els nous moviments socials i democratitzar el funcionament de les institucions polítiques, va facilitar la proclamació de la 2ª República. Les noves demandes socials, culturals i polítiques requerien un Estat amb noves bases ideològiques i jurídiques (democràtic, laic i descentralitzat) que ni la monarquia, ni l'oligarquia acceptaven, per la qual cosa la forma republicana s'imposava com l'única alternativa possible¹⁹⁵⁷.

La República va afrontar la "qüestió nacional" evitant el reconeixement d'identitats nacionals i culturals diferenciades¹⁹⁵⁸, i mantenint la unitat de la sobirania i del poble¹⁹⁵⁹. Alhora, l'Estat republicà introduí una novedosa forma

¹⁹⁵⁶ SÁNCHEZ AGESTA esmenta l'"antid clericalismo" entre els factors de la confrontació civil (Sánchez Agesta, Luis, *Historia del constitucionalismo español*, ob.cit., p. 557). Per contra, AJA/SOLÉ TURA interpreten la guerra civil com un intent de "impedir las reformas democráticas y populares en curso" (Aja, Eliseo, i Solé Tura, Jordi, *Constituciones y períodos constituyentes en España*, ob.cit. p. 117). En el mateix sentit, TAMAMES fa veure que, amb la guerra civil, "la Iglesia quería recuperar su predominio espiritual sobre España y sus no escasos privilegios en materia de familia, educación e incluso finanzas" (Tamames, Ramón, *La República. La Era de Franco*, ob.cit., p. 229).

¹⁹⁵⁷ Segons AJA/SOLÉ TURA, "la conjunción republicano-socialista aspiraba a un régimen republicano, vista la imposibilidad de alcanzar la democracia bajo la monarquía borbónica". Així, la victòria republicana en les capitals de província i en les ciutats importants que no eren capitals, a les eleccions municipals del 14 d'abril de 1931, va constituir, malgrat el caràcter local dels comicis, "un masivo plebiscito contra la monarquía y todas las fuerzas políticas, incluyendo el gobierno y las fuerzas armadas, lo reconocían así" (Aja, Eliseo, y Solé Tura, Jordi, *Constituciones y períodos constituyentes en España*, ob.cit., pp. 92-93).

En el mateix sentit, Tamames, Ramón, *La República. La Era de Franco*, ob.cit., pp. 17-21

¹⁹⁵⁸ Balcells, Albert, Ardit, Manuel i Sales, Núria, *Història de Catalunya*, ob.cit., pp. 551-559.

¹⁹⁵⁹ La Constitució republicana de 1931 la decretava i sancionava ("España, en uso de su soberanía"), i en raó de la qual "la República constituye un Estado integral, compatible con la autonomía de los Municipios y las regiones" (art. 1). Altrament, "el Estado español, dentro de los límites irreductibles de su territorio actual, estará integrado por municipios mancomunados en provincias y por las regiones que se constituyan en régimen de autonomía" (art. 8).

Com diu CLAVERO, "la Constitución de 1931, en este punto cardinal, elude la cuestión confusa de la categoría de Nación; prefiere regular directamente la posibilidad de una autonomía de las regiones y la propia

d'organització de l'Estat (l'Estat integral, en que després s'inspiraria l'Estat regional italià i l'actual Estat autonòmic espanyol), amb la finalitat de satisfer les pretensions autonomistes, principalment catalanes¹⁹⁶⁰.

La proclamació de la "República catalana dintre de la República Federal espanyola", el dia 14 d'abril de 1931, tot i ser un gest simbòlic no independentista perfectament ubicable en la tradició federalista i republicana espanyola¹⁹⁶¹, va alarmar la classe política espanyola, temerosa de la reacció militar i la fragmentació del projecte republicà. Per evitar-ho, la Constitució republicana va reconèixer l'autonomia política de les regions (incloent-hi potestat legislativa i capacitat d'auto-organització), però sota la tutela de les institucions centrals de l'Estat (Govern, Parlament i Tribunal de Garanties Constitucionals)¹⁹⁶².

Els republicans catalans van haver de rebaixar els continguts de l'Estatut d'autonomia que havien redactat abans del debat constitucional¹⁹⁶³. La nova Generalitat, que va adoptar el nom històric d'una de les velles institucions

institución del Estado, sin comprometerse particularmente con los nacionalismos de diverso alcance, general o particular, pero ofreciéndoles así unos cauces políticos" (Clavero, Bartolomé, *Evolución histórica del constitucionalismo español*, Tecnos, Madrid, 1986, p. 131)

¹⁹⁶⁰ Tal i com sosté SOLÉ TURA, "la proclamación de la II República y el reconocimiento de la autonomía de Cataluña fueron las primeras respuestas significativas desde el Poder Central" a les demandes de reconeixement de la "nacionalidad" catalana (Solé Tura, Jordi, *Nacionalidades y nacionalismos en España*, ob.cit., pp. 34-35)

¹⁹⁶¹ La proclamació feta per Francesc Macià, regidor electe per Barcelona i líder d'Esquerra Republicana de Catalunya, des del balcó de l'Ajuntament de Barcelona, deia: "interpretant el sentiment i els anhels del poble que ens acaba de donar el seu sufragi, proclamo la República Catalana com Estat integrant de la Federació Ibèrica. D'acord amb el President de la República federal espanyola senyor Nicet Alcalá-Zamora, amb el qual hem ratificat els acords presos en el Pacte de Sant Sebastià, em faig càrrec provisionalment de les funcions de President del Govern de Catalunya, esperant que el poble espanyol i el català expressaran quina és en aquests moments llur voluntat" (Caudet, Francesc, *Historia Política de Cataluña*, ob.cit., p. 130).

Com diu BALCELLS al respecte, "en afirmar la sobirania catalana Macià no pretenia trencar el pacte de Sant Sebastià del 1930 sinó cremar les etapes d'un procés de federalització dels pobles de la península" (Balcells, Albert, Ardit, Manuel i Sales, Núria, *Història dels Països Catalans*, ob.cit., p. 551).

¹⁹⁶² En aquesta línia Tomás Villarroya, Juan, *Breve historia del constitucionalismo español*, ob.cit. pp. 125-126; Sánchez Agesta, Luis, *Historia del constitucionalismo español*, ob.cit., pp. 489-499; Aja, Eliseo, i Solé Tura, Jordi, *Constituciones y periodos constituyentes en España*, ob.cit. pp. 107-109; i Balcells, Albert, Ardit, Manuel i Sales, Núria, *Història dels Països Catalans*, ob.cit., pp. 551-559

¹⁹⁶³ Balcells, Albert, Ardit, Manuel i Sales, Núria, *Història de Catalunya*, ob.cit., pp. 551-559

feudals (Generalitat o *Diputació del General*¹⁹⁶⁴) tenia la condició jurídica de "regió", el que evitava qualsevol confusió sobre el subjecte de la sobirania¹⁹⁶⁵.

La forma integral-regional, observada en perspectiva històrica com un instrument apropiat pel reconeixement i protecció de les minories nacionals i culturals¹⁹⁶⁶, va dotar Catalunya de competències rellevants en l'àmbit de la política cultural (sistema educatiu, infraestructures culturals¹⁹⁶⁷), així com en altres àmbits d'incidència directa sobre la configuració identitària (dret civil, contractes de conreu¹⁹⁶⁸) i el desplegament institucional (fiscalitat, administració, seguretat pública).

Malgrat la breu experiència (va ser suspesa entre octubre de 1934¹⁹⁶⁹ i febrer de 1936, i des del juliol de 1936 va funcionar en estat de guerra, vinculat de manera estreta a les institucions centrals de l'Estat), la Generalitat va fer una gran obra de recuperació cultural, continuant el que ja havia fet la Mancomunitat (1914-25)¹⁹⁷⁰.

¹⁹⁶⁴ Balcells, Albert, Ardit, Manuel i Sales, Núria, *Història de Catalunya*, ob.cit., p. 551.

¹⁹⁶⁵ D'acord amb l'article 1 de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya de 1932, "Cataluña se constituye en región autónoma dentro del Estado español, con arreglo a la Constitución de la República y el presente Estatuto" (Caudet, Francesc, *Historia Política de Cataluña*, ob.cit., p. 99).

¹⁹⁶⁶ Al respecte, i entre d'altres, ja citats, Pizzorusso, Alessandro, *Minoranze e maggioranze*, ob.cit., p. 63; Palici, Elisabeta, *Intorno alle minoranze*, ob.cit., p. 12; i Lévrat, Nicolas, *Solutions institutionnelles pour des sociétés plurielles*, ob.cit., pp. 55-60.

¹⁹⁶⁷ Articles 2, 5 i 7 de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya de 1932.

¹⁹⁶⁸ Article 11 de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya de 1932 i article 15.1 de la Constitució republicana de 1931.

¹⁹⁶⁹ Segons la Llei de 2 de gener de 1935, va quedar "en suspenso las facultades concedidas por el Estatuto de Cataluña al parlamento de la Generalidad, hasta que las Cortes, a propuesta del Gobierno y después de levantada la suspensión de garantías constitucionales, acuerde el restablecimiento gradual del régimen autonómico" (art. 1). Les facultats del President de la Generalitat i el Consell Executiu les assumia un "Gobernador general que nombrará el gobierno" i preveia la possibilitat de revertir serveis a l'Estat (arts 2 i 3). Amb el vot favorable de la Diputació Permanent de les Corts, l'Estatut va ser restablert per Decret-Llei de 26 de febrer de 1936 (Caudet, Francesc, *Historia Política de Cataluña*, ob.cit., p. 117).

¹⁹⁷⁰ Al respecte, Balcells, Albert; Pujol, Enric, i Sabater, Jordi, *La Mancomunitat de Catalunya i l'autonomia*, Proa, Barcelona, 1996.

El nacionalisme basc (el PNB)¹⁹⁷¹ i l'incipient nacionalisme gallec¹⁹⁷² van utilitzar el marc constitucional per refermar tardanament (1936) les seves reivindicacions identitàries i les seves vocacions d'autogovern. Els autonomistes andalusos (Blas Infante) també van fer un tímid intent de configurar una identitat política andalusa¹⁹⁷³.

La Constitució republicana de 1931 també va reconèixer el pluralisme lingüístic de l'Estat en establir l'oficialitat de les altres llengües de l'Estat¹⁹⁷⁴. Catalunya, que ja havia iniciat un procés de recuperació i normalització de la llengua en el període de la Mancomunitat de Diputacions (1914-1925)¹⁹⁷⁵, va preveure un règim de bilingüisme oficial en la publicació i la notificació de les disposicions, i monolingüisme (castellà) per les relacions entre Catalunya i la resta de l'Estat,

¹⁹⁷¹ El nacionalisme basc va acceptar d'iniciar la redacció d'un Estatut d'Autonomia (abril de 1936), després de la victòria del Front Popular (febrer de 1936) conscient de que "la nueva orientación izquierdista del Gobierno español implicaba una alteración fundamental de las relaciones de poder y de la estructura constitucional que podía hacer finalmente realidad la autonomía". Amb el triomf de la rebel·lió militar a Navarra i Àraba (amb la col·laboració de "jóvenes nacionalistas" entre les milícies carlistes), l'aprovació de l'estatut es va considerar com la millor manera d'obtenir el suport dels nacionalistes bascos, i per aquesta raó, el Parlament el va aprovar, en sessió celebrada el dia 1 d'octubre de 1936. Els consells municipals bascos de la zona republicana van escollir lendakari José Antonio Aguirre, el 7 d'octubre de 1936. Malgrat l'estat de guerra, el Govern basc va tenir temps de crear una organització administrativa que, amb la caiguda final de Bizkaia (juliol-agost 1937) es va traslladar a Barcelona, on va funcionar de manera provisional fins a la derrota republicana a Catalunya (febrer de 1939) (Payne, Stanley G., *Nacionalismo vasco*, ob.cit., pp. 215-266).

¹⁹⁷² El "movimiento autonomista gallego" s'articulava entorn de la "Organización Republicana Gallega Autónoma", el qual, abans de les eleccions de febrer de 1936, "se fundió con los partidos republicanos nacionales" (Sánchez Agesta, Luis, *Historia del constitucionalismo español*, ob.cit., p. 533). De tota manera, un referèndum, celebrat el 28 de juny de 1936, va votar favorablement un projecte d'Estatut d'Autonomia de Galícia, que la victòria de la rebel·lió militar en les províncies gallegues va impedir de posar en pràctica (Tamames, Ramón, *La República. La Era de Franco*, ob.cit., p. 190).

¹⁹⁷³ Una Conferència de representants de les vuit províncies andaluses, més Badajoz i Càceres, es va reunir el dia 6 de juliol de 1936, a Sevilla "con la finalidad de sentar las bases del estatuto de Andalucía" (Tamames, Ramón, *La República. La Era de Franco*, ob.cit., p. 191).

¹⁹⁷⁴ Segons l'article 4 de la Constitució republicana de 1931, "el castellano es el idioma oficial de la República. Todo español tiene obligación de saberlo y derecho de usarlo, sin perjuicio de los derechos que las leyes del estado reconozcan a las lenguas de las provincias o regiones. Salvo lo que se disponga en leyes especiales, a nadie se le podrá exigir el conocimiento ni el uso de ninguna lengua regional". Així, tot i el reconeixement, l'exigència d'ús era molt limitada i excepcional, a diferència del deure general de coneixement de la llengua castellana.

¹⁹⁷⁵ En aquest sentit, Duarte i Montserrat, Carles, i Massip i Bonet, Maria Àngels, *Síntesi d'Història de la Llengua Catalana*, Edicions La Magrana, Barcelona, 1981, pp. 156-186.

amb llibertat d'elecció (de l'interessat) en les relacions entre els particulars i les Administracions¹⁹⁷⁶.

Tot i que la Constitució convertia el castellà en "instrumento de enseñanza en todos los Centros de instrucción primaria y secundaria de las regiones autónomas", les regions autònomes podien organitzar l'ensenyament en les seves llengües respectives¹⁹⁷⁷. En el cas de Catalunya, l'Estatut de 1932 va preveure la creació d'una xarxa escolar pròpia¹⁹⁷⁸. L'Estatut del País Basc exigia el coneixement de la llengua basca als funcionaris destinats en els anomenats "territorios de habla vasca" (una part de la regió)¹⁹⁷⁹.

5.3.2. La neutralitat religiosa de l'Estat.

La "qüestió religiosa" va ser resolta seguint estrictament els principis liberals i republicans, amb la proclamació de laïcitat i la no confessionalitat de l'Estat¹⁹⁸⁰. La Constitució va reconèixer àmpliament i indistinta (sense mencions específiques de cap confessió religiosa) la llibertat religiosa¹⁹⁸¹, i, alhora, va

¹⁹⁷⁶ D'acord amb l'article 2n de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya de 1932, "el idioma catalán es, como el castellano, lengua oficial en Cataluña. Para las relaciones oficiales de Cataluña con el resto de España, así como para la comunicación entre las Autoridades del estado y las de Cataluña, la lengua oficial será el castellano. Toda disposición o resolución oficial dictada dentro de Cataluña deberá ser publicada en ambos idiomas. La notificación se hará también en la misma forma, en caso de solicitarlo parte interesada. Dentro de territorio catalán, los ciudadanos, cualquiera que sea la lengua materna, tendrán derecho a elegir el idioma oficial que prefieran en sus relaciones con los Tribunales, Autoridades y funcionarios de todas clases, tanto de la Generalidad como de la República" (Caudet, Francesc, *Historia Política de Cataluña*, ob.cit., pp. 99-100).

¹⁹⁷⁷ Article 50 de la Constitució republicana de 1931.

¹⁹⁷⁸ Article 7 de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya de 1932.

¹⁹⁷⁹ Sánchez Agesta, Luis, *Historia del constitucionalismo español*, ob.cit., p. 493.

¹⁹⁸⁰ D'acord amb l'article 3 de la Constitució republicana de 1931, "el Estado español no tiene religión oficial".

¹⁹⁸¹ Segons l'article 27 de la Constitució republicana de 1931, "la libertad de conciencia y el derecho de profesar y practicar libremente cualquier religión quedan garantizados en el territorio español, salvo el respeto debido a las exigencias de la moral pública". D'altra banda, segons el mateix article "todas las confesiones podrán ejercer sus cultos privadamente. Las manifestaciones públicas del culto habrán de ser, en cada caso, autorizadas por el Gobierno".

Per MANTECÓN, tot i la "aconfesionalidad", la Constitució republicana era d'un tenor "clarament limitador de la llibertat religiosa en el pla col·lectiu, posant nombroses trabes a la actuació de les confessions i de les entes religiosos" (Mantecón, Joaquín, *El derecho fundamental de libertad religiosa*, ob.cit., p. 117). En opinió d'AJA i SOLÉ-TURA, la posició "desfavorable" dels partits d'esquerra i la "debilitat de la República" en la qüestió religiosa va afavorir l'enfortiment de la dreta, i les resistències a les mesures

establir una prohibició especial de les congregacions que imposaven un vot d'obediència¹⁹⁸². La 2ª República també va suprimir el Pressupost especial pel Clergat catòlic¹⁹⁸³, amb la qual cosa, en la pràctica, equiparava políticament i civilment totes les confessions, i beneficiava especialment les minories.

Però l'Església Catòlica encara era, malgrat tot, una institució poderosa i la seva jerarquia s'havia manifestat clarament en contra del laïcisme republicà, per la qual cosa els primers governs republicans van endegar una política de reducció o eliminació dels privilegis eclesiàstics (fiscalitat de les congregacions, número de convents, sistema escolar)¹⁹⁸⁴.

El laïcisme institucional i l'anticlericalisme d'una part de les classes populars urbanes (cremes de convents els anys 1931 i 1936, assassinats de monjos i sacerdots durant la guerra civil) van ser una de les "excuses ideològiques" del cop d'Estat de juliol de 1936¹⁹⁸⁵.

El desenvolupament del procés autonòmic, que, per alguns, suposava una amenaça per la integritat de l'Estat, i l'avanç imparable de les reivindicacions socials, assumides i organitzades pels partits marxistes (PSOE, POUM i PCE) i els sindicats anarquistes (CNT i FAI, principalment), van servir per agrupar, entorn dels colpistes, una suma heterogènia d'interessos socials (classes mitjanes

d'estricta aconfesionalitat que es preveien a la Norma Fonamental republicana (Aja, Eliseo, i Solé Tura, Jordi, *Constituciones y períodos constituyentes en España*, ob.cit. pp. 102-104).

¹⁹⁸² Article 26, paràgraf 4t, de la *Constitució republicana de 1931*.

¹⁹⁸³ Article 26, paràgraf 3r, de la *Constitució republicana de 1931*.

¹⁹⁸⁴ Tal i com explica TAMAMES, "el cumplimiento de los preceptos de la Constitución sobre temas religiosos se desarrolló mediante un amplio programa de leyes y decretos", el primer dels quals va ser "el de disolución y confiscación de los bienes de la sociedad de Jesús" (els jesuïtes), el 24 de gener de 1932. Amb la llei d'1 d'octubre de 1933 sobre congregacions religioses, l'Estat va posar una data límit (l'1 d'octubre de 1933) pel "cese de la actividad docente de la Iglesia", el que "era profundamente irracional y engendró un gran número de enemigos para el nuevo régimen". També es van aprovar les lleis de matrimoni civil, divorci i secularització dels cementiris. (Tamames, Ramón, *La República. La Era de Franco*, ob.cit., pp. 163-168).

¹⁹⁸⁵ En opinió de TAMAMES, el cop d'estat es va començar a planejar "inmediatamente después del triunfo del Frente Popular", i, en conseqüència, el desordre i la violència anticlerical de la primavera de 1936 no van ser factors desencadenants, sinó coadjuvants (Tamames, Ramón, *La República. La Era de Franco*, ob.cit., p 230).

temorosos del desordre, Església catòlica, l'oligarquia tradicional i molts sectors de la burgesia, sectors rurals tradicionals)¹⁹⁸⁶. La intervenció militar no va ser sinó l'instrument de la reacció conservadora (espanyolista, catòlica, tradicional) contra la República laica i progressista¹⁹⁸⁷.

5.4. El nacional-catolicisme durant la Dictadura franquista.

La Dictadura franquista es va organitzar políticament i institucionalment a partir de la negació del pluralisme polític¹⁹⁸⁸ i en l'afirmació d'una sola identitat político-cultural (el nacional-catolicisme), legitimada per la seva pròpia i parcial interpretació de la història¹⁹⁸⁹.

Els primers governs de Franco (durant la guerra, en la "zona nacional", i després en tot el territori) van suprimir per decret el pluralisme de partits i sindicats, l'autonomia catalana i basca¹⁹⁹⁰, i les mesures adoptades contra l'Església catòlica.

¹⁹⁸⁶ En aquest sentit, Payne, Stanley G., *La revolución española*, Ediciones Ariel, Barcelona, 1970, pp. 191-265; Tamames, Ramón, *La República. La Era de Franco*, ob.cit., pp. 228-231; i Sánchez Agesta, Luis, *Historia del constitucionalismo español*, ob.cit., pp. 547-559.

¹⁹⁸⁷ Segons DE ESTEBAN, "numerosos conflictos sociales y políticos (...) desembocarían injustificadamente en el levantamiento militar que dio origen a la guerra civil de 1936-39" (De Esteban, Jorge, *Las Constituciones de España*, ob.cit., p. 35).

¹⁹⁸⁸ El model institucional del franquisme era la "democràcia orgànica", sense partits. Segons la Ley de Principios Fundamentales del Movimiento de 1957, "la participación del pueblo en las tareas legislativas y en las demás funciones de interés general se llevará a cabo a través de la familia, el municipio y el sindicato y demás entidades de representación orgánica que a este fin reconozcan las leyes. Toda organización política de cualquier índole, al margen de este sistema representativo, será considerada ilegal" (VIII).

¹⁹⁸⁹ El Preàmbul del Fuero del Trabajo de 1938 parla de "una concepción de España como unidad de destino" (paràgraf 3r).

Sobre aquesta qüestió, tal i com diu MORODO, "el franquismo hoy que considerarlo como una modalidad fascista del estado totalitario, que mantendrá sus principios y sus instituciones fundacionales (...) durante los 39 años de permanencia". En aquest sentit, "el estado totalitario, así construido, no implicaba uniformidad ideológica total, pero las discrepancias no tendrán una relevancia grave" (Morodo, Raúl, *La transición política*, ob.cit. p. 45 i 53). Al respecte de l'element històric de l'espanyolisme franquista, ARBÓS/PUIGSEC consideren que "l'element decisiu del caràcter nacional espanyol és l'històric. Per al caudillo, Espanya, la pàtria, es una nació que s'explica fonamentalment pel seu procés històric de formació (...) Des del matrimoni d'Isabel i Ferran, de qui elogia l'espanyolisme, es consuma la unitat nacional i Espanya passarà a ésser subjecte de la història com un tot" (Arbós, Xavier, i Puigsec, Antoni, *Franco i l'espanyolisme*, Curial Edicions Catalanes, Barcelona, 1980, p. 81).

¹⁹⁹⁰ La Ley de Derogación del Estatuto de Cataluña, de 5 d'abril de 1938, il·lustra sobre les bases ideològiques centralistes dels militars colpistes. Així, segons el Preàmbul, "importa, por consiguiente, restablecer un régimen de derecho público que, de acuerdo con el principio de unidad de la Patria, devuelva a aquellas provincias el honor de ser gobernadas en pie de igualdad con sus hermanas del resto de España",

En el seu lloc, les autoritats franquistes van instaurar un règim de partit i sindicat únic, inspirat en el corporativisme feixista¹⁹⁹¹, van recuperar la vella estructura centralista de la Restauració, i van restaurar tots els privilegis de l'Església¹⁹⁹².

El nacionalisme espanyol¹⁹⁹³ i el catolicisme religiós (el nacionalcatolicisme¹⁹⁹⁴) es van combinar per bastir ideològicament el nou règim dictatorial¹⁹⁹⁵, tot i que, en el cas del franquisme no es pot parlar pròpiament d'una ideologia homogènia i específica¹⁹⁹⁶.

donat que "el Alzamiento Nacional significó en el orden político la ruptura con todas las instituciones que implicasen negación de los valores que se intentaba restaurar" (Caudet, Francesc, *Historia Política de Cataluña*, ob.cit., pp. 119-120)

¹⁹⁹¹ El "nacional-sindicalismo" (Morodo, Raúl, *La transición política*, ob.cit., p. 54)

¹⁹⁹² Al respecte de la configuració institucional i ideològica del franquisme, Tamames, Ramón, *La República. La Era de Franco*, ob.cit., pp. 331-379 i 439-500; i Balcells, Albert, Ardit, Manuel i Sales, Núria, *Història de Catalunya*, ob.cit., pp. 687-730.

¹⁹⁹³ En aquest sentit, i segons SOLÉ TURA, el nacionalisme espanyol "combatió a los nacionalismos en nombre de otro nacionalismo, el de la nación española, eterna, católica e imperial; rechazó las autonomías en nombre de una patria y de una nación que se identificaban con el estado centralista; persiguió los símbolos de las nacionalidades en nombre de otros símbolos representativos, con carácter excluyente, del único concepto válido de nación y de patria" (Solé Tura, Jordi, *Nacionalidades y nacionalismos en España*, ob.cit., p. 47). DE BLAS considera que "el régimen de Franco hará de la palabrería nacionalista imperial-conservadora un argumento central en la búsqueda de su difícil legitimación" (De Blas, Andrés, *Sobre el nacionalismo español*, ob.cit., p. 92). Finalment, ARBÓS/PUIGSEC fan veure que "el nacionalisme espanyolista és, des del primer moment, l'aglutinant de les forces que presten suport a la rebel·lió; la idea de pàtria és, doncs, el comú denominador de totes" (Arbós, Xavier, i Puigsec, Antoni, *Franco i el espanyolisme*, ob.cit., p. 35)

¹⁹⁹⁴ La Ley de Principios Fundamentales del Movimiento de 1957 estableix les bases de la unitat "intangible" de l'Estat i la confessionalitat catòlica, des d'una perspectiva essencialista. Així, "la Nación española considera como timbre de honor el acatamiento a la Ley de Dios, según la doctrina de la santa Iglesia Católica, Apostólica y Romana, única verdadera y fe inseparable de la conciencia nacional, que inspirará su legislación" (II) i, d'altra banda, "la unidad entre los hombres y las tierras de España es intangible" (IV)

És el que MORODO anomena "fascismo católico" (Morodo, Raúl, *La transición política*, ob.cit. p. 68)

¹⁹⁹⁵ Així, "la religión, la Patria, la familia, el orden, la propiedad, fueron, a un tiempo, los valores más protegidos y las columnas del régimen" (Tomás Villarroya, Juan, *Breve historia del constitucionalismo español*, ob.cit., p. 159).

¹⁹⁹⁶ Per TEZANOS, "detrás del franquismo no existió una ideología específica, sino todo lo más un conjunto de mentalidades autoritarias, a veces, heterogéneas y un tanto imprecisas" (Tezanos, José Félix, *La crisis del franquismo y la transición democrática*, ob.cit., p. 19). En el mateix sentit, TOMÁS VILLARROYA, considera que "el régimen del general Franco no fue el que hubiera querido o soñado un fascista español o foráneo; fue el régimen soñado y querido por la derecha tradicional y conservadora española" (Tomás Villarroya, Juan, *Breve historia del constitucionalismo español*, ob.cit., p. 159). També, Arbós, Xavier, i Puigsec, Antoni, *Franco i l'espanyolisme*, ob.cit., p. 46

La negació del pluralisme sindical i de partits i l'homogeneització cultural tampoc no va deixar massa marge per l'expressió pública de la diversitat¹⁹⁹⁷. Tot i el foment del "folklorisme regionalista"¹⁹⁹⁸, l'Estat va imposar la llengua espanyola en tots els nivells de l'administració, els mitjans de comunicació i l'educació, i també una visió unidireccional de la història i de la cultura espanyola que ignorava el pluralisme¹⁹⁹⁹.

En els moments inicials de la dictadura, l'ús social d'altres llengües fins i tot podia ser objecte de multa administrativa²⁰⁰⁰. Amb tot, la diversitat lingüística i cultural va aconseguir un espai molt rellevant en algunes editorials, discogràfiques i universitats, en principi sense massa repercussió pública, tot i que, al final de la Dictadura, es van permetre també alguns programes de ràdio i televisió en les altres llengües de l'Estat²⁰⁰¹.

Les Lleis Fonamentals del franquisme van intentar revestir de legitimitat jurídic-política la negació del pluralisme i la imposició d'una ideologia monolítica (els "*principios fundamentales del Movimiento*")²⁰⁰². La identificació de l'Estat com "*unidad de destino en lo universal*"²⁰⁰³ convertia la comunitat nacional

¹⁹⁹⁷ En aquest sentit, la repressió franquista tenia una intenció "unificadora", consistent en un "proceso de uniformización cultural, lingüística y política" (Solé Tura, Jordi, *Nacionalidades y nacionalismos en España*, ob.cit., p. 47)

¹⁹⁹⁸ Tamames, Ramón, *La República. La Era de Franco*, ob.cit., p. 554

¹⁹⁹⁹ Arbós, Xavier, i Puigsec, Antoni, *Franco i l'espanyolisme*, ob.cit., pp. 76-88.

²⁰⁰⁰ Per exemple, tal i com explica FERRER I GIRONÈS, una circular del governador civil de Barcelona, de 4 de setembre de 1939, preveia multes d'entre 100 i 1000 pessetes diàries per l'ús del català en qualsevol document (públic o privat) de comunicació empresarial (Ferrer i Gironès, Francesc, *La persecució política de la llengua catalana*, Edicions 62, Barcelona, 1986, pp. 182-183)

²⁰⁰¹ Entre els canvis socials durant el franquisme, TEZANOS destaca l'aparició de "*importantes sentimientos autonómicos en prácticamente todas las regiones españolas*" (Tezanos, José Félix, *Modernización y cambio social en España*, ob.cit., p. 108).

En el cas de Catalunya, BALCELLS fa veure que, tot i la repressió oficial i la violència dels "grups feixistes", el sentiment identitari i la defensa de la cultura i la llengua van conèixer una fase d'expansió des de 1961, amb l'edició en català, la música catalana i la ràdio en català (primera emissió regular, l'any 1974) (Balcells, Albert, Ardit, Manuel i Sales, Núria, *Història de Catalunya*, ob.cit., p. 712)

²⁰⁰² De Esteban, Jorge, *Las Constituciones de España*, ob.cit., pp. 36-41

²⁰⁰³ Apartat I de la *Ley de Principios Fundamentales del Movimiento* de 1958

en un fet transcendent, i, per aquesta raó, en un principi polític immutable i inatacable²⁰⁰⁴.

D'altra banda, el reconeixement de l'Església "catòlica, apostòlica i romana" com oficial i única vertadera condicionava aspectes importants del dret públic (educació, família, calendari laboral), però no impedia la tolerància relativa d'altres religions ("minories religioses") en la pràctica privada²⁰⁰⁵, i la garantia de la llibertat religiosa en el "*Fuero de los Españoles*"²⁰⁰⁶. L'objecció de consciència, pel mateix motiu (i, lògicament, pels interessos militars) també estava exclosa de l'ordenament jurídic, i castigada com a delictes militars de desobediència²⁰⁰⁷.

²⁰⁰⁴ Per ARBÓS/PUIGSEC, la unitat "és el concepte clau en tot el pensament franquista", la finalitat de la qual és "posar fi als dos dimonis familiars de la dreta espanyola: la lluita de classes i el "separatisme". En els moments de crisi "no manca mai una crida a la unitat fent notar la seva intangibilitat" (Arbós, Xavier, i Puigsec, Antoni, *Franco i l'espanyolisme*, ob.cit., pp. 114-115). En el mateix sentit, Tomás Villarroja, Joaquín, *Breve historia del constitucionalismo español*, ob.cit., pp. 146-160.

²⁰⁰⁵ MAIRENA (1968) justificava la tolerància religiosa del franquisme en que "la "homogeneidad religiosa no constituye valor integrativo en el concepto de Estado moderno", en la mesura en que "no afecta para nada el estado jurídico de reconocimiento de los plenos derechos civiles". De tota manera, i atesa la "casi unanimidad "moral" en la profesión colectiva o comunitaria de dicha religión[la majoritaria]", l'Estat ha de preservar els corresponents valors religiosos. Les "minorías religiosas" han de tenir els seus drets, i també la possibilitat "de afirmarse como religión mayoritaria cuando puede llegar alguna de ellas a ser relevante numérica y sociológicamente en el país" (Mairena Valdayo, Juan, *Estado y Religión*, ob.cit., pp. 92 i 134-144).

TAMAMES xifra el nombre de practicants d'altres confessions religioses no catòliques en unes 37 mil persones, l'any 1967. La seva activitat estava sotmesa a "restricciones, arbitrariedades administrativas, limitaciones en cuanto a proselitismo y actos públicos". Es va crear fins i tot, una "oficina de propaganda antiprotestante" (Tamames, Ramón, *La República. La Era de Franco*, ob.cit., p. 571).

D'altra banda, la societat va conèixer un canvi important de costums morals, "una progresiva crisis de los "valores tradicionales", y en especial (...) la "reducción de la ideología imperialista tradicionalista". Es a dir, "la secularización de la sociedad española", i la fallida de "las viejas ideologías religioso-puritano-tradicionales" (Tezanos, José Félix, *Modernización y cambio social en España*, ob.cit., p. 107).

²⁰⁰⁶ Segons l'article 6 del *Fuero de los Españoles* de 17 de juliol de 1945, "la profesión y práctica de la Religión Católica, que es la del Estado español, gozará de la protección oficial. El Estado asumirá la protección de la libertad religiosa, que será garantizada por una eficaz tutela jurídica que, a la vez, salvaguarde la moral y el orden público".

²⁰⁰⁷ Tal i com explica CÁMARA, "como la objeción de conciencia al servicio militar, al haber sido un fenómeno inimaginable, no se había tipificado, era el artículo 328 del C/JM [Codi de Justícia Militar] el que forzosamente se aplicaba a estos casos como hechos constitutivos de delito de desobediencia a orden superior, lo que entrañaba la posibilidad de imposición de penas a los objetores que oscilaban entre seis años de prisión militar a

5.5 La transició política. El reconeixement del pluralisme nacional i cultural. L'Estat aconfessional i la posició privilegiada de l'Església Catòlica.

Els canvis socials del període d'expansió econòmica (1960-70), la incapacitat del franquisme per atendre les noves demandes socials de democratització, la crisi econòmica dels 70, i el referent democràtic europeu, entre d'altres factors²⁰⁰⁸, van crear les condicions per eliminar progressivament el monolitisme institucional i cultural del franquisme²⁰⁰⁹. Així, el nou context socio-econòmic va fer més fàcil la instauració per un model de democràcia pluralista (respectuosa de les minories), en línia del que havien fet la major part dels països occidentals després de la segona guerra mundial²⁰¹⁰.

veinte de reclusión militar" (Cámara Villar, Gregorio, *La objeción de conciencia al servicio militar (las dimensiones constitucionales del problema)*, Civitas, Madrid, 1991, p. 108)

²⁰⁰⁸ L'expansió econòmica dels anys 60 havia creat les condicions (cultura de masses, educació pública, seguretat social) per la secularització de la societat, l'acceptació del pluralisme i la democratització de les formes de convivència ciutadana, i les correlatives demandes de modernització i dinamització progressista. En aquest sentit, Tezanos, José Félix, *Modernización y cambio social en España*, ob.cit., pp. 63-116, i *La crisis del franquismo y la transición democrática*, ob.cit., pp. 9-30; Tamames, Ramón, *La República. La Era de Franco*, ob.cit., pp. 549-614; Maravall, José María, i Santamaría, Julián, *Transición política y consolidación de la democracia en España*, ob.cit., p. 184 i ss.; i Morodo, Raúl, *La transición política*, ob.cit., pp. 73-98.

²⁰⁰⁹ Per MORODO, a causa de l'evolució cultural de la societat espanyola cap a formes de convivència més obertes, en l'etapa final del franquisme, "una vez más en la historia contemporánea (...) la España oficial estaba radicalmente separada de la España real" (Morodo, Raúl, *La transición política*, ob.cit., p. 73)

²⁰¹⁰ Les Constitucions europees de la segona postguerra elaborades després d'un període dictatorial o totalitari (principalment, entre les que més van influir sobre la Constitució espanyola, la italiana de 1947, l'alemanya de 1948 i la portuguesa de 1976) i alguna altra pròpia d'un estat políticament i culturalment heterogeni (Bèlgica) van preveure normes de reconeixement i garantia específica del pluralisme social i polític.

Així, la *Llei Fonamental de Bonn* de 1948 reconeix els drets de les minories lingüístiques (art.6) i la funció constitucional rellevant dels partits polítics (art. 21). La *Constitució portuguesa* de 1976 també fa un reconeixement exprés del pluralisme polític i el dret d'oposició democràtica de les minories (art. 117.2).

La *Constitució italiana* de 1947 també empara les "formaciones sociales" (art. 2) protegeix les minories lingüístiques (art. 6) i reconeix el dret d'associació política (art. 49). El pluralisme (regional, lingüístic, polític, social), tot i no estar mencionat explícitament, és un dels principis constitucionals fonamentals. (En aquest sentit, Pizzorusso, Alessandro, *Lecciones de Derecho constitucional*, ob.cit., p. 115, i Mortati, Costantino, *Istituzioni di diritto pubblico*, ob.cit., volum I, pp.160-161)

La *Constitució belga*, finalment, empara les minories ideològiques i filosòfiques (article 11) i el pluralisme lingüístic (arts. 4 i 30).

Durant els períodes històrics en que es van establir les bases de l'actual sistema constitucional (la pre-transició, la transició i el debat constituent²⁰¹¹), entre 1974 i 1978, el pluralisme nacional, cultural, i religiós reclamat des de l'oposició antifranquista²⁰¹² (partits, sindicats, universitats i moviments veïnals, principalment) va ser modulats pels reformistes formats en els nivells intermitjos del sistema franquista que dirigien la transició²⁰¹³.

La pressió autonomista catalana (especialment, la impressionant manifestació d'1 milió de persones, a la Diada Nacional de Catalunya de 1976²⁰¹⁴) va forçar la primera concessió, l'establiment de la Generalitat provisional (Setembre de 1977), que recuperà el nom i, en certa manera, la legitimitat històrica de l'Estatut de Núria²⁰¹⁵.

²⁰¹¹ MORODO distingeix entre "pre-transición" (1974-76), i "transición política y proceso constituyente" (1976-78) (Morodo, Raúl, *La transición política*, ob.cit., pp. 73 i 101). MARAVALL/SANTAMARÍA prefereixen parlar de "procesos de transición", des de principis dels anys 70 (Maravall, José María, i Santamaría, Julián, *Transición política y consolidación de la democracia en España*, ob.cit., p. 184), i en el mateix sentit, DE ESTEBAN/LÓPEZ GUERRA, també fan referència a "etapas de transición" (De Esteban, Jorge, i López Guerra, Luis, *El régimen constitucional español*, ob.cit., Volum I, p. 14).

²⁰¹² SÁNCHEZ NAVARRO recull el "Proyecto para unas bases constitucionales", elaborat per Jorge de Esteban per encàrrec del Partit Socialista Obrer Espanyol, Partit Nacionalista Basc i Esquerra Democràtica (febrer-maig de 1977), en que tots els partits consultats, llevat d'Aliança Popular, es declaraven partidaris d'un reconeixement dels partits, sense limitacions, i també d'una organització política descentralitzada (federal o regional, segons el cas) per encabir el pluralisme territorial. Els principis organitzatius proposats per De Esteban preveïen la forma de "estado federal", amb reconeixement dels "Estados regionales", i amb menció explícita del "pluralisme polític" (Sánchez Navarro, Àngel J., *La transición española en sus documentos*, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Madrid, 1998, pp. 441-486).

²⁰¹³ La "ruptura" amb la legitimitat ideològica i les institucions del franquisme, que proposaven els partits d'oposició (democràcia cristiana, partits nacionalistes i partits d'esquerra), es confrontava a la "reforma", gradual i des de les institucions franquistes, que impulsava el Govern Suárez (1976-78), amb el suport del Rei i sectors afins. L'estratègia final que es va imposar va ser el "consens" (ruptura pactada, o reforma pactada), que va esdevenir, segons MORODO, "una estrategia rupturista gradual desde la legalidad franquista" (Morodo, Raúl, *La transición política*, ob.cit., pp. 101-129). Al respecte, també, Maravall, José María, i Santamaría, Julián, *Transición política y consolidación de la democracia en España*, ob.cit., pp. 183-193. ELÍAS DÍAZ, en analitzar el resultat del procés, considera que es va fer una transició d'un "sistema político autoritario a una democracia liberal", dintre del "sistema capitalista", la qual cosa va implicar la renúncia a plantejaments de canvi social profund, però en canvi va significar la substitució d'un "sistema cerrado" per un "sistema abierto", que ofereix més possibilitats de "reforma en el sistema", amb el resultat final de "reforma del sistema" (socialisme)(Díaz, Elías, *La transición a la democracia*, Eudema, Madrid, 1987, pp. 25-29).

²⁰¹⁴ Caminal, Miquel, "Catalanisme i autogovern", a VVAA, *El sistema polític de Catalunya*, Tecnos, Universitat Autònoma de Barcelona-Universitat de Barcelona, Barcelona, 1998, p. 50.

²⁰¹⁵ El Preàmbul del Real Decreto-Ley sobre restablecimiento provisional de la Generalidad de Cataluña, número 41/1977, de 29 de setembre, indicava que "la Generalidad de Cataluña es una institución secular, en la que el pueblo catalán ha visto el símbolo y el reconocimiento de su personalidad histórica dentro de la unidad de

El model es va aplicar després en el País Basc (amb la recuperació d'una altra institució històrica, el "lehendakari"²⁰¹⁶) i en altres comunitats²⁰¹⁷, el que anunciava una imminent descentralització política general, com instrument immediat de reconeixement del pluralisme territorial²⁰¹⁸.

La difícil redacció dels articles 2 i 3 de la Constitució²⁰¹⁹, així com la llarga discussió entorn del Títol VIII²⁰²⁰, també posaren de manifest les resistències centralistes envers el reconeixement del pluralisme cultural²⁰²¹. Així, la unitat de l'Estat es va garantir i reiterar de manera substantiva i adjectiva, però, en canvi, la referència a les "nacionalitats" va suposar el primer reconeixement explícit del pluralisme identitari en la història del constitucionalisme espanyol²⁰²².

España". Per aquesta raó, l'article 1 preveia que "se restablece", la Generalitat. Tenint en compte que la Generalitat tan sols havia existit, en la seva forma moderna, durant la II República, el "restablecimiento" només podia fer referència a aquella realitat institucional republicana (Sánchez Navarro, Àngel J., *La transición española en sus documentos*, ob.cit., pp. 638-639).

²⁰¹⁶ El Real Decreto-Ley por el que se aprueba el régimen preautonómico para el País Vasco, número 1/1978, de 4 de gener, "instituye" (no "restablece") el Consejo General del País Vasco (art. 1) al capdavant del qual se situa un "presidente" (art. 5.1) (Sánchez Navarro, Àngel J., *La transición española en sus documentos*, ob.cit., pp. 646-648).

²⁰¹⁷ Entre març i octubre de 1978, el Govern de l'Estat va establir règims preautonòmics a Galícia, Aragó, Canàries, València, Andalusia, Balears, Extremadura, Castella i Lleó, Astúries, Múrcia i Castella-La Manxa (Sánchez Navarro, Àngel J., *La transición española en sus documentos*, ob.cit., pp. 638-639).

²⁰¹⁸ El Preàmbul del Real Decreto-Ley sobre restablecimiento provisional de la Generalidad de Cataluña, número 4/1977, de 29 de setembre feia referència a "los pueblos de España" (Sánchez Navarro, Àngel J., *La transición española en sus documentos*, ob.cit., p. 639).

²⁰¹⁹ BASTIDA parla de "enconamiento" i "antagonismo" entre les diferents forces polítiques, durant el debat sobre l'article 2 de la Constitució, entorn de les dicotomies "Nación/pueblo" i "España/nacionalidades" (Bastida, Xacobe, *La nación española y el nacionalismo constitucional*, Ariel, Barcelona, 1998, pp. 25-33).

²⁰²⁰ Les "disparas concepciones de la autonomía (...) con varios propósitos contrapuestos por parte de las distintas fuerzas políticas, condujeron a una normación arduamente discutida, y por lo demás muy poco afortunada" (Fernández Segado, Francisco, *El sistema constitucional español*, ob.cit., p. 58). En el mateix sentit, Morodo, Raúl, *La transición política*, ob.cit., pp. 199-213.

²⁰²¹ Entre les més importants, tal i com fa veure SOLÉ TURA, l'Exèrcit, el qual "seguía siendo, a los ojos de sus principales exponentes, el depositario de la única acepción posible de la idea de España como nación unitaria y el reconocimiento de las autonomías era visto como la destrucción de este patrimonio, conseguido por la fuerza de las armas". En termes menys amenaçadors, però igual d'influents, l'Administració i el Poder Judicial (Solé Tura, Jordi, *Nacionalidades y nacionalismos en España*, ob.cit., p. 90).

²⁰²² La redacció final de l'article 2 de la Constitució espanyola de 1978 estableix la "indisoluble unidad de la nación Española, patria común e indivisible de todos los españoles" i reconeix el dret d'autonomia de les "nacionalidades".

Per BASTIDA, "si las nacionalidades se entendían y articulaban como fenómenos equivalentes a las naciones, resultaba imprescindible incorporar una fórmula que castrase ese vigor nacional que atesoraban". Aquest "contraveneno" era "la Nación española", amb "imprescindible referencia (...) a su unidad e indivisibilidad" (Bastida, Xacobe, *La nación española y el nacionalismo constitucional*, ob.cit., pp. 41-42).

Tanmateix, sense parlar de diferents "nacionalitats", les dues Constitucions republicanes precedents s'havien proposat la finalitat de reconèixer i acomodar institucionalment la diversitat cultural de l'Estat espanyol²⁰²³.

L'acord entre tres dels quatre partits estatals (PSOE, UCD, PCE), les dues minories nacionalistes més importants (PNB, tot i l'abstenció, i Minoria Catalana) i, malgrat la dura crítica, el suport final d'una part de l'Aliança Popular franquista²⁰²⁴ va propiciar un consens de gran amplitud sobre el major procés de descentralització política i el més important reconeixement del pluralisme nacional (i de les minories culturals) de la història constitucional espanyola.

El franquisme intransigent va rebutjar el model institucional proposat perquè suposava la ruptura del monolitisme cultural i ideològic espanyolista del règim precedent²⁰²⁵, mentre que l'esquerra nacionalista, molt minoritària en el Congrés i el Senat, el va acceptar, en el conjunt de la nova Constitució democràtica, tot i criticar-lo en no satisfer les seves aspiracions sobiranistes²⁰²⁶.

La Constitució també va preveure els mecanismes per garantir el pluralisme lingüístic (oficialitat general del castellà, dret i deure de coneixement del mateix;

Segons MORODO, fent referència a HERRERO DE MIÑÓN, el reconeixement de les "nacionalidades" dintre de la "Nación española" equival a una "gran Nación", o "nación de naciones", consubstancial a la tradició històrica de la monarquia (Morodo, Raul, *La transición política*, ob.cit., pp. 204-205).

En opinió de SOLÉ TURA, l'article 2 de la Constitució Espanyola és "un auténtico empate entre concepciones diferentes de la nación española". Es tracta de "la concepción de España como una nación única e indivisible y la concepción de España como un conjunto de pueblos diversos, de nacionalidades históricamente formadas y de regiones". Així, la norma en qüestió "es un reflejo fiel de las contradicciones existentes en la transición del franquismo a la democracia y un baremo casi exacto de la correlación de fuerzas entonces existente" (Solé Tura, Jordi, *Nacionalidades y nacionalismos en España*, ob.cit., p. 90).

²⁰²³ Clavero, Bartolomé, *Evolución histórica del constitucionalismo español*, ob.cit., p. 131.

²⁰²⁴ En aquest sentit, De Esteban, *El proceso constituyente español*, ob.cit., pp. 275-315; i Morodo, Raúl, *La transición política*, ob.cit., pp. 169-213.

²⁰²⁵ De fet, per aquest i altres motius, cinc diputats d'Aliança Popular, vinculats al franquisme (alguns, exministres de Franco, com Fernández de la Mora i Silva Muñoz) van votar en contra de la Constitució, en la votació final sobre el conjunt del projecte, en raó de "la apocalíptica posibilidad de una separación de las nacionalidades" (Bastida, Xacobe, *La nación española y el nacionalismo constitucional*, ob.cit., p. 113).

²⁰²⁶ El diputat Letamendia, d'Euskadiko Eskerra, va votar en contra de la Constitució perquè no reconeixia la condició de "nació" d'Euskadi, ni tampoc el dret d'autodeterminació de la mateixa. En el mateix sentit, tot i que es va abstenir, el diputat d'Esquerra Republicana de Catalunya, Heribert Barrera (Morodo, Raúl, *La transición política*, ob.cit., pp. 211-212).

oficialitat de les altres llengües i dret de coneixement de les mateixes, competència autonòmica en matèria lingüística²⁰²⁷), tot i els desequilibris jurídics produïts per la situació privilegiada del castellà (deure de coneixement), respecte de les altres llengües²⁰²⁸.

Malgrat tot, la "doble oficialitat", que és el règim jurídic finalment adoptat per la Constitució²⁰²⁹, ha permès, en el marc dels articles 9.2 i 14 CE, l'aplicació de polítiques de normalització lingüística, que prioritzen l'ús de la llengua pròpia del territori²⁰³⁰, històricament discriminada, en alguns àmbits (singularment, l'educació²⁰³¹).

La restauració d'un règim no confessional va ser igualment complicada. L'Església catòlica, a través de les seves connexions polítiques (UCD i AP) i

²⁰²⁷ Segons l'article 3 de la Constitució espanyola de 1978, "el castellà és la llengua espanyola oficial de l'Estat. Tots els espanyols tenen el deure de conèixer-la i el dret d'usar-la" (Art. 3.1.). Les altres llengües espanyoles seran també oficials a les respectives Comunitats Autònomes, d'acord amb els seus Estatuts (Art. 3.2). La riquesa de les diferents modalitats lingüístiques d'Espanya és un patrimoni cultural que serà objecte d'especial respecte y protecció (Art. 3.3).

D'altra banda, l'article 148.1. 17^a, de la Constitució estableix la competència de les Comunitats Autònomes en "el foment de la cultura, de la investigació i, en el seu cas, de l'ensenyament de la llengua de la Comunitat Autònoma".

²⁰²⁸ En opinió de PÉREZ FRANCESCH, l'article 3 de la Constitució "comporta una jerarquizació entre llengües, que hegemoniza el castellano y particulariza en extremo a las demás, prácticamente sin dejarlas salir de su reducto" (Pérez Francesch, Juan Luis. "El marco constitucional del pluralismo. Especial consideración del plurilingüismo". Cuadernos de la Cátedra Fadrique Furió Ceriol. Número 3. València, 1993, pp. 32). VERNET destaca el "principi de diversitat de tractament" en matèria lingüística. Així, "les diferents llengües parlades a l'Estat espanyol reben un tractament jurídic diferenciat, sense que s'expliqui clarament la raó d'aquesta diferenciació normativa" (Vernet, Jaume, "La regulació del plurilingüisme a l'Administració espanyola", Revista de Llengua i Dret, número 18, desembre 1992, p. 157).

En el mateix sentit, Milián Massana, Antoni, "La regulació constitucional del multilingüisme", a Revista Española de Derecho Constitucional, Número 30, 1991, pp. 69-103.

²⁰²⁹ Pérez Francesch, Juan Luis, El marco constitucional del pluralismo. Especial consideración del plurilingüismo, ob.cit., p. 33.

²⁰³⁰ Com veurem posteriorment, la jurisprudència del Tribunal Constitucional ha acollit el concepte de "discriminació positiva" per convalidar la constitucionalitat de les polítiques de normalització lingüística, en particular, la "immersió lingüística".

Per exemple, la STC 337/1994, de desembre, Qüestió d'inconstitucionalitat contra diversos preceptes de la Llei catalana de Normalització lingüística de 1983, FJ 7, segons la qual, el legislador autonòmic pot "corregir positivamente una situación histórica de desigualdad respecto al castellano, permitiendo alcanzar de forma progresiva y dentro de las exigencias que la Constitución impone, el más amplio conocimiento y utilización de dicha lengua en su territorio".

²⁰³¹ Per MILIÁN, d'acord amb la jurisprudència constitucional, la relació entre "oficialitat" i "ensenyament" implica "l'acolliment dins dels plans i la programació escolar" de totes les llengües oficials (Milián Massana, Antoni, Drets lingüístics i dret fonamental a l'educació, ob.cit., p. 71).

socials (mitjans de comunicació, patronals escolars privades, Opus Dei i altres associacions cívico-religioses)²⁰³², influí notòriament per atenuar l'abast de la no confessionalitat. La Constitució introdueix una menció especial per l'Església Catòlica en el capítol de drets fonamentals (llibertat religiosa)²⁰³³ i també garanteix (indirectament) els drets de les escoles religioses en l'article 28 de la Constitució²⁰³⁴. La jerarquia eclesiàstica també va plantejar altres demandes vinculades als valors essencials del catolicisme (per exemple, en matèria d'avortament²⁰³⁵, i matrimoni).

L'aprovació del concordats de 1979²⁰³⁶ reforçaren, poc després de l'entrada en vigor de la Constitució, la posició privilegiada de l'Església Catòlica en el dret eclesiàstic de l'Estat²⁰³⁷, tot i que els Convenis signats durant els anys 90 entre el Govern i les confessions evangèliques (protestants), musulmana i jueva²⁰³⁸ han

²⁰³² Segons DE LA CUADRA/GALLEGO DÍAZ, mentre els bisbes pressionaren directament per aconseguir una menció constitucional específica de l'església catòlica, l'Opus Dei (organització cívica catòlica de gran influència social) i la patronal de l'ensenyament privat influïren especialment en la redacció de l'article 27 de la Constitució (dret a l'educació); de fet, tenien membres importants dintre del partit majoritari, la Unión de Centro Democrático (De la Cuadra, Bonifacio, i Gallego Díaz, Soledad, *Crónica secreta de la Constitución*, ob.cit., pp. 75-81).

²⁰³³ En concret, l'article 16.3 de la Constitució diu que "cap confessió tindrà caràcter estatal. Els poders públics tindran en compte les creences religioses de la societat espanyola i mantindran les conseqüents relacions de cooperació amb l'Església catòlica i les altres confessions".

²⁰³⁴ La Conferència Episcopal va insistir especialment en que s'havia de garantir "el derecho de los padres -creyentes o no- a elegir el tipo de educación que ha de darse a sus hijos", i per tant, havia de quedar "garantizada" una educació segons "las convicciones morales y religiosas de los padres y de los alumnos", amb els corresponents "medios económicos" (De la Cuadra, Bonifacio, i Gallego Díaz, Soledad, *Crónica secreta de la Constitución*, ob.cit., p. 76).

²⁰³⁵ La redacció actual de l'article 15 de la Constitució que regula el dret constitucional a la vida, conté l'expressió "todos", en lloc de "toda persona", inicialment prevista. La raó del canvi, introduït pel partit majoritari (UCD) en el debat constitucional, era "universalizar el derecho a la vida, esto es, extenderlo no sólo a las que el Código Civil considera "personas", sino a todo ser humano, aunque se encuentre en el seno materno, esto es, a todo el "nasciturus" (Fernández Segado, Francisco, *El sistema constitucional español*, ob.cit., p. 210). La causa d'aquest canvi va ser, novament, la pressió de la Conferència Episcopal (De la Cuadra, Bonifacio, i Gallego Díaz, Soledad, *Crónica secreta de la Constitución*, ob.cit., pp. 75-81).

²⁰³⁶ Es tracta de l'Acord internacional entre l'Estat espanyol i el Vaticà sobre ensenyament i afers culturals, de 3 de gener de 1979, amb instrument de ratificació de 4 de desembre de 1979; l'Acord internacional entre l'Estat espanyol i el Vaticà sobre afers jurídics, de 3 de gener de 1979, amb instrument de ratificació de 4 de desembre de 1979; i l'Acord internacional entre l'Estat espanyol i el Vaticà sobre afers econòmics, de 3 de gener de 1979, amb instrument de ratificació de 4 de desembre de 1979.

²⁰³⁷ En aquest sentit, Ruiz-Rico Ruiz, Gerardo, *Los derechos de las minorías religiosas, lingüísticas y étnicas en el ordenamiento constitucional español*, ob.cit., pp. 108-114.

²⁰³⁸ Fem referència a la Llei per la que s'aprova l'acord de cooperació de l'Estat amb la Comissió Islàmica d'Espanya, Llei 26/1992, de 10 de novembre, la Llei per la que s'aprova l'acord de cooperació de l'Estat amb la Federació de les Entitats Religioses Evangèliques d'Espanya, Llei 24/1992, de 10 de novembre, i la Llei per la

atenuat la desigual posició de les minories religioses no catòliques en l'ordenament. La Constitució, d'altra banda, en garantir la llibertat religiosa i de culte²⁰³⁹, i el dret a l'objecció de consciència²⁰⁴⁰, així com la prohibició de discriminació en raó de les creences religioses²⁰⁴¹, i la separació entre Església i Estat, va crear les condicions jurídiques pel pluralisme religiós, i per la neutralitat estatal en matèria de creences²⁰⁴².

La qüestió de les minories ètniques no va ser tractada en el text constitucional²⁰⁴³, tot i la històrica presència (i secular discriminació) de l'ètnia gitana en territori espanyol, un grup social de difícil integració pels recels racistes i les seves pròpies normes d'organització i convivència.

Tan sols l'Estatut d'Autonomia d'Andalusia, entre les lleis orgàniques, fa una al·lusió indirecta, en garantir "el respeto a las minorías que residan en ella"²⁰⁴⁴. En tot cas, el dret constitucional, administratiu i penal han adoptat nombroses

que s'aprova l'acord de cooperació de l'Estat amb la Federació de Comunitats Israelites d'Espanya, Llei 25/1992, de 10 de novembre.

²⁰³⁹ L'article 16.1 de la Constitució preveu que "es garanteix la llibertat ideològica, religiosa i de culte dels individus i les comunitats sense més limitacions, a les seves manifestacions, que la necessària per al manteniment de l'ordre públic tutelat per la llei".

²⁰⁴⁰ De fet, d'una manera molt restrictiva, però pionera, el Real Decreto sobre la objeción de conciencia de carácter religioso al servicio militar, RD 3011/1976, de 23 de desembre, ja preveia una pròrroga de quarta classe "por razones u objeciones de conciencia, de carácter religioso" (art. 1), i la realització, en el seu lloc, d'una "prestación del servicio de interés cívico", en regions militars diferents de la pròpia. La persona podia ser declarada definitivament exempta del servei militar si complia tres anys seguits en aquestes activitats (arts. 2 i 3) (Sánchez Navarro, Àngel J., *La transición española en sus documentos*, ob.cit., pp. 486-488).

Posteriorment, l'article 30.2 de la Constitució va establir que "la llei fixarà les obligacions militars dels espanyols i regularà, amb les garanties degudes, l'objecció de consciència, així com les altres causes d'exempció del servei militar obligatori, poguent establir, en el seu cas, una prestació social substitutòria".

²⁰⁴¹ L'article 14 de la Constitució espanyola de 1978 prohibeix la discriminació per raó de "religió".

²⁰⁴² En aquest sentit, i segons RUIZ-RICO RUIZ, "la tesis que defiende el TC se sintetiza, pues, en la idea de que deben crearse las condiciones para ejercer de forma igualitaria el derecho fundamental a la libertad religiosa" (Ruiz-Rico Ruiz, Gerardo, *Los derechos de las minorías religiosas, lingüísticas y étnicas en el ordenamiento constitucional español*, ob.cit., p. 112).

²⁰⁴³ Al respecte de l'absència de mencions sobre les minories ètniques al text de la Constitució espanyola, Ruiz-Rico Ruiz, Gerardo, *Los derechos de las minorías religiosas, lingüísticas y étnicas en el ordenamiento constitucional español*, ob.cit., p. 134.

²⁰⁴⁴ Article 11, paràgraf 2n de l'Estatut d'Autonomia d'Andalusia, Llei Orgànica 6/1981, de 30 de desembre

mesures de prevenció de la discriminació racial, i ètnica, d'integració social²⁰⁴⁵ i de sanció penal²⁰⁴⁶, a les que ens referirem posteriorment. L'article 14 de la Constitució, en concret, prohibeix la discriminació en raó de la raça.

6. La protecció de les minories socials en el dret constitucional espanyol (II). Principis generals.

La tutela jurídica de les minories socials (nacionals, lingüístiques, ètniques i religioses) no es preveu de manera explícita en el dret constitucional espanyol²⁰⁴⁷. A diferència d'altres Estats compostos i pluralistes (Itàlia, Bèlgica, Canadà, i Alemanya²⁰⁴⁸, entre d'altres), l'ordenament jurídic espanyol no estableix expressament la protecció dels grups minoritaris, i per aquesta raó, la tutela de les minories ha d'integrar-se i interpretar-se en el marc dels principis fonamentals de l'ordenament jurídic, la igualtat (en el que afecta la prohibició de discriminació i la discriminació positiva) i el pluralisme (quan es tracta de reconèixer el dret a un "tractament diferenciat")²⁰⁴⁹.

²⁰⁴⁵ Per exemple, l'article 14 de la *Ley de Servicios Sociales de Extremadura*, llei estremenya 5/1987, de 27 de maig, crea un "Servicio Social especializado en minorías étnicas", amb l'objectiu de protegir "especialmente a la Comunidad Gitana y otras minorías residentes en Extremadura".

També, l'article 63.2 de la *Llei Orgànica d'Ordenació General del Sistema Educatiu*, LO 1/1990, de 3 d'octubre, preveu l'aplicació de mecanismes per la "compensación de las desigualdades en la educación" derivades de factors "ètnics".

²⁰⁴⁶ Per exemple, l'article 510 del *Codi Penal* de 1995, LO 10/1995, de 23 de novembre, estableix un delictes específic d'incitació al racisme. En concret, "los que provocaren a la discriminación, al odio o a la violencia contra grupos o asociaciones, por motivos racistas, antisemitas u otros referentes a la ideología, religión o creencias, situación familiar, la pertenencia de sus miembros a una etnia o raza, su origen nacional, su sexo, orientación sexual, enfermedad o minusvalía, serán castigados con la pena de prisión de uno a tres años y multa de seis a doce meses".

²⁰⁴⁷ Per RUIZ-RICO RUIZ, "el ordenamiento jurídico español carece tanto de una dimensión constitucional específica donde se reconozca de manera formal una relación de "derechos fundamentales" de las minorías, como de una regulación normativa". Tanmateix, "esto [la falta de reconeixement de les minories] no debe traducirse como una falta de sensibilidad implícita hacia los fenómenos de pluralismo y diversidad en cualquiera de los ámbitos [religiosos, lingüístic, ètnic]" (Ruiz-Rico Ruiz, Gerardo, *Los derechos de las minorías religiosas, lingüísticas y étnicas en el ordenamiento constitucional español*, ob.cit., pp. 99 i 101).

²⁰⁴⁸ En aquest sentit, article 6 de la *Llei Fonamental de Bonn* de 1948 (minories lingüístiques), article 6 de la *Constitució italiana* de 1947 (minories lingüístiques), article 11 de la *Constitució belga* (minories ideològiques i filosòfiques), article 93 de la *Loi constitutionnelle* de 1867, de Canadà (minories religioses), i articles 16 a 23 (minories lingüístiques) i 35 (pobles indígenes) de la *Loi constitutionnelle* de 1982 (Carta canadenca de Drets i llibertats).

²⁰⁴⁹ Tal i com hem analitzat en apartats precedents, la tutela minoritària s'organitza en tres nivells (la tutela antidiscriminària, o igualtat; el tractament diferenciat o "igualtat complexa" (pluralisme social) i

El reconeixement concret de les minories, segons l'estàndard internacional de protecció, també ha de considerar, per la seva banda, les normes i principis constitucionals d'integració dels tractats (art. 96 CE) i d'interpretació dels drets fonamentals (art. 10.2 CE), per determinar quines són les obligacions internacionals de l'Estat espanyol en la matèria, i en quina mesura s'integren en l'ordenament constitucional espanyol²⁰⁵⁰.

Altrament, la situació de les minories en el dret constitucional espanyol dependrà també del contingut concret dels drets constitucionals vinculats, i, en particular, el dret d'autonomia política de les nacionalitats (art. 2 i Títol VIII CE), en el que afecta les "minories nacionals", tot i les interpretacions divergents sobre la relació entre "nacionalitat" i "minoria nacional"²⁰⁵¹; els "drets i deures lingüístics" (art. 3 CE), quan es tracta de "minories lingüístiques"²⁰⁵²; el dret fonamental a la llibertat religiosa, si considerem la situació de les "minories

l'autonomia (personal o territorial). En aquest sentit, Cerri, Augusto, *Libertà, eguaglianza, pluralismo nella problematica della garanzia delle minoranze*, ob.cit., pp. 295-296; Lévrat, Nicolas, *Solutions institutionnelles pour des sociétés plurielles*, ob.cit., pp. 4, 20, 24, 52, i 55; i Pizzorusso, Alessandro, *Il pluralismo linguistico in Italia fra Stato nazionale e autonomie regionali*, ob.cit., pp. 29 i 39-40, entre d'altres.

²⁰⁵⁰ En aquest sentit, i com veurem, els tractats sobre minories són normes internacionals de drets humans, i, en conseqüència, els hi és aplicable la doctrina sobre l'aplicabilitat de les esmentades normes en els ordenaments interns.

Al respecte, i entre d'altres, Blanc Altemir, Antonio, "Derechos humanos: tendencias actuales. La expansión del sistema y los nuevos ámbitos de protección", *Cuadernos Jurídicos. Revista mensual de derecho*, Número 2, Noviembre 1992, pp. 44-98; Fernández Sola, Natividad, *A la búsqueda de una satisfactoria protección internacional de los derechos de las minorías. La experiencia europea*, ob.cit.; Liñán Nogueras, Diego J., "La aplicación en España de los tratados relativos a derechos y libertades fundamentales", a VV.AA. *Cuadernos de Derecho Judicial. Cuestiones prácticas de derecho internacional público y cooperación jurídica internacional*, Consejo General del Poder Judicial, Madrid, 1994, pp. 269-328; i Requejo Pagés, Juan Luis, "Consideraciones en torno a la posición de las normas internacionales en el ordenamiento español", *Revista Española de Derecho Constitucional*, número 34, Gener-Abril 1992, pp. 41-97.

²⁰⁵¹ La "Note présentée par la délégation espagnole", a la "Conférence des ministres européens de la Justice" (òrgan del Consell d'Europa), el 22 de juny de 1993, conclou que "le concept constitutionnel de 'nationalités' n'a pas de rapport avec le concept international examiné" (p. 27), Éditions du Conseil d'Europe, Estrasburg, 1994.

²⁰⁵² Tampoc no hi ha una normativa internacional uniforme i precisa sobre la tutela de les minories lingüístiques. Mentre l'article 27 del Pacte Internacional de Drets Civils i Polítics de 1966 protegeix les "minories lingüístiques", la Carta Europea de les Llengües regionals o minoritàries, Conveni número 148 del Consell d'Europa, fet a Estrasburg, el 2 d'octubre de 1992 tutela les "llengües minoritàries". En aquest sentit, "la Charte ne prévoit pas expressément des 'droits' mais plutôt des 'mesures' destinées non pas à protéger les minorités en tant que telles: ce sont les langues elles-mêmes qui son visées, suivant ainsi une démarche objective" (Vandernoot, Pierre, *Les aspects linguistiques du droit des minorités*, ob.cit., p. 331).

religioses²⁰⁵³; i el dret constitucional a la igualtat, al respecte de la prohibició expressa de discriminació per raó de "raça", "religió" o "qualsevol altra condició o circumstància personal o social" (art. 14 CE)²⁰⁵⁴.

També, la situació de les minories dependrà d'altres principis o drets constitucionals connexos o indirectament vinculats en la mesura en que la seva tutela i exercici condicionaran la posició dels grups minoritaris en l'ordenament jurídic. Així, el dret de participació (article 23) i els principis electorals (particularment, la proporcionalitat, la territorialitat i la igualtat)²⁰⁵⁵; els drets polítics en general (llibertat d'expressió i pluralisme informatiu²⁰⁵⁶, associació, petició individual o col·lectiva i reunió); els drets socials (particularment

²⁰⁵³ La identificació de les minories religioses tampoc no suscita unanimitat. Per PRIETO SANCHÍS, "procede hablar de minoría religiosa cuando un grupo o alguno de sus miembros recibe un tratamiento jurídico de cualquier forma desventajoso en atención precisamente a la profesión de una fe religiosa" (Prieto Sanchís, Luis, "Las minorías religiosas", a VV.AA., *Derechos de las minorías y de los grupos diferenciados*, ob.cit., p.5). Aquest concepte exclouria les minories no discriminades, però el cert és que l'autor sembla confondre el concepte de tutela minoritària, que es una garantia jurídica (contra hipotètiques discriminacions, i en defensa del tracte diferenciatiu) i el de discriminació (o desigualtat no justificada) (En aquest últim sentit, Duffar, Jean, "La protection internationale des droits des minorités religieuses". *Revue du Droit Public*. Any 1995. Número 6, pp. 1497-1530).

D'altra banda, la situació de les minories religioses a l'ordenament jurídic espanyol no sembla "desventajosa", tot i les diferències de tracte que introdueix el concepte "notori arrelament" (Ruiz-Rico Ruiz, Gerardo, *Los derechos de las minorías religiosas, lingüísticas y étnicas en el ordenamiento constitucional español*, ob.cit., p. 112)

²⁰⁵⁴ Segons RUIZ-RICO RUIZ, "el artículo 14 de la CE confiere por tanto a las minorías raciales y religiosas el carácter de sujetos destinatarios de la prohibición, pudiéndose englobar a los grupos con lengua propia dentro de la categoría genérica que ese mismo precepto reconoce como "cualquier otra condición o circunstancia personal o social"" (Ruiz-Rico Ruiz, Gerardo, *Los derechos de las minorías religiosas, lingüísticas y étnicas en el ordenamiento constitucional español*, ob.cit., p. 104)

²⁰⁵⁵ El criteri de "territorialitat" o "representació del territori", s'aplica per fonamentar els sistemes electorals del Senat i de les Comunitats Autònomes (arts. 69 i 152 CE), però també, de manera indirecta, a les eleccions del Congrés, on s'introdueix el criteri de "representación mínima inicial" (representació territorial garantida) per cada circumscripció. En aquest sentit, tal i com sosté LÉVRAT, el criteri de territorialitat serveix per assegurar la representació de les minories nacionals, però la "répresentation garantie" introdueix un element de desigualtat en el dret de sufragi (Lévrat, Nicolas, *Solutions institutionnelles pour des sociétés plurielles*, ob.cit., p. 51)

D'altra banda, en formar part del sistema electoral, i de la mateixa manera que el criteri de proporcionalitat, la "territorialitat" i la "representació territorial garantida" s'integren en el contingut de l'article 23 de la Constitució. Sobre aquesta qüestió, Fossas, Enric, *El derecho de acceso a los cargos públicos*, ob.cit., p. 69; Martín, Esther, *El régimen constitucional del cargo público representativo*, ob.cit., p. 62; García Roca, Javier, *Cargos Públicos Representativos. Un estudio del artículo 23.2 de la Constitución*, ob.cit., pp. 39-52; i Sánchez Navarro, Angel J., *Constitución, igualdad y proporcionalidad electoral*, ob.cit., p. 23.

²⁰⁵⁶ En relació al pluralisme informatiu i els grups socials, l'article 20.3 de la Constitució espanyola preveu que "la llei regularà l'organització i el control parlamentari dels mitjans de comunicació depenents de l'Estat o de qualsevol altre ens públic i garantirà l'accés als esmentats mitjans dels grups socials i polítics significatius, respectant el pluralisme de la societat i de les diverses llengües d'Espanya"

l'educació, en el que afecta la llengua i el pluralisme), la tutela judicial (si parlem de la defensa dels interessos col·lectius), i alguns principis rectors de la política social i econòmica (accés a la cultura, protecció del "patrimoni històric, cultural i artístic dels pobles de Espanya"²⁰⁵⁷).

Finalment, les minories "no reconegudes", tot i estar excloses de la tutela internacional minoritària²⁰⁵⁸, també mereixen una atenció específica en l'estudi sobre la condició social i jurídica de les minories socials, en reunir una bona part dels trets essencials dels grups minoritaris. En aquest sentit, els estrangers (art. 13 CE), els minusvàlids (art. 49 CE), els nens (art. 39.4) i les minories sexuals (en el marc de l'article 14 i de la prohibició de discriminació per "orientació sexual", que formaria part de les altres circumstàncies personals o socials, com categoria sospitosa de discriminació) formen grups numèricament reduïts, que, en molts casos, es troben en situació de submissió o subjecció, i en d'altres (minories sexuals, per exemple), manifesten una decidida voluntat d'afirmar la seva diferència²⁰⁵⁹.

6.1. La integració dels tractats internacionals sobre drets humans i minories en el dret constitucional espanyol. Les clàusules dels articles 10.2 i 96.1 CE.

6.1.1. Els tractats de drets humans i minories, i el requisit d'autorització parlamentària. Les categories de l'art. 94 CE.

²⁰⁵⁷ Article 46 de la Constitució espanyola de 1978.

²⁰⁵⁸ Al respecte, Kymlicka, Will, *Derechos individuales y derechos de grupo en la democracia liberal*, ob.cit., p. 15; i Mariño, Fernando F., *Desarrollos recientes de la protección internacional de los derechos de las minorías y de sus miembros*, ob.cit., p. 78.

²⁰⁵⁹ En aquest sentit, segons CHAUMONT, "le milieu homosexuel décrit plus haut constitue la réponse des homosexuelles à leur statut de groupe minoritaire. Ils ne diffèrent pas en cela des autres minorités", tot i que una part dels homosexuals reneguen de la seva condició "i passe pour être hétérosexuels" (a Ross, Laurence, *Les minorités homosexuelles*, ob.cit., pp. 283-284).

La tutela minoritària forma part de les normes internacionals sobre drets humans²⁰⁶⁰, les quals constitueixen un sector del dret internacional públic²⁰⁶¹, per la qual cosa, la seva eficàcia interna depèn de les clàusules constitucionals concretes d'integració dels tractats i de les resolucions de les organitzacions internacionals sobre els mateixos (particularment, els articles 10.2 i 96.1, en el cas d'Espanya)²⁰⁶².

Les obligacions internacionals d'Espanya en aquesta matèria també han de considerar-se en funció del dret internacional sobre tractats i, en concret, segons la Convenció de Viena sobre el dret dels Tractats de 1969²⁰⁶³, en que es

²⁰⁶⁰ Per exemple, el Pacte Internacional de Drets Civils i Polítics de 1966, que conté una norma específica de protecció de les minories (l'article 27), i el Conveni Europeu de Drets Humans, que prohibeix la discriminació dels membres de les "minories nacionals" (article 14), tenen per objecte genèric la protecció jurídica dels drets humans.

Més concretament, el Conveni Marc per a la protecció de les minories nacionals, número 157 del Consell d'Europa, fet a Estrasburg, l'1 de febrer de 1995, declara explícitament que "la protección de las minorías nacionales y de los derechos y libertades de las personas pertenecientes a esas minorías es parte integrante de la protección de los derechos humanos y, en cuanto tal, se encuentra dentro del campo de la cooperación internacional".

En aquest sentit, Capotorti, Francesco, *Estudio sobre las personas pertenecientes a minorías étnicas, religiosas o lingüísticas*, ob.cit., p. 28-30, i Koubi, Geneviève, a Fenet, Alain, *Le droit et les minorités*, ob.cit., p. 273; i Pizzorusso, Alessandro, *A la recherche d'un droit commun pour la tutelle des groupes minoritaires*, ob.cit., pp. 181-182.

²⁰⁶¹ A l'entendre de BLANC, l'aparició de normes de protecció i garantia dels drets de l'individu i dels grups "ha desembocado en la constitución de un verdadero Derecho Internacional de los derechos humanos" (Blanc Altemir, Antonio, *Derechos humanos: tendencias actuales. La expansión del sistema y los nuevos ámbitos de protección*, ob.cit., p. 44).

Així, a partir de la "institucionalización" del "principio constitucional del orden internacional contemporáneo" de protecció dels drets humans, i l'aprovació de successius documents i tractats internacionals de tutela (la Declaració Universal dels Drets de l'Home, els Pactes de Nova York, la Convenció Europea de Drets de l'Home), ha convertit l'esmentada tutela en matèria específica, dintre del dret internacional (Carrillo Salcedo, *Soberanía de los Estados y Derechos Humanos en derecho internacional contemporáneo*, ob.cit., pp. 13-22). També, Díez de Velasco, Luis, *Instituciones de Derecho Internacional Público*, ob.cit., pp. 513-531.

²⁰⁶² Sobre l'article 96.1 de la Constitució i la recepció dels tractats en el dret espanyol, entre d'altres, Remiro Brotons, Antonio, *Derecho Internacional Público. 2. Derecho de los Tratados*, Tecnos, Madrid, 1987, pp. 263-283; Díez de Velasco, Manuel, *Instituciones de Derecho internacional público*, ob.cit., pp. 174-180; i Paniagua Redondo, Ramón, "La recepción, publicación y rango normativo de los tratados internacionales en el ordenamiento jurídico español", *Revista Jurídica de Catalunya*, número 4, 1991, pp. 922-951.

Al respecte de l'article 10.2 CE i l'aplicació dels tractats sobre drets humans a l'ordenament jurídic espanyol, en particular, Lliñán Noguera, Diego J., *La aplicación en España de los tratados relativos a derechos y libertades fundamentales*, ob.cit., pp. 269-328.

²⁰⁶³ Es tracta de la Convenció de Viena sobre el *Derecho de los Tratados*, oberta a la signatura el 23 de maig de 1969, amb entrada en vigor el 27 de gener de 1980, que és completa amb la Convenció relativa a la sucesión de Estados en materia de tratados, de 23 de agosto de 1978.

regula el procediment de celebració, manifestació del consentiment, reserva i denúncia²⁰⁶⁴.

Tenint en compte el que s'ha exposat, es pot afirmar que les normes i convencions internacionals sobre minories, igual que la resta dels tractats internacional, formen part de l'ordenament intern espanyol, una vegada celebrats vàlidament i publicats (en el Butlletí Oficial de l'Estat)²⁰⁶⁵. El Govern, responsable de la política exterior (art. 97 CE), és la institució encarregada de la celebració, tot i que la manifestació del consentiment es un acte formal del Rei (art. 63.2 CE).

En les matèries enumerades per l'art. 94 CE, la signatura dels tractats internacionals requereixen autorització parlamentària. Els tractats de minories podrien ubicar-se en alguna de les corresponents categories, entre elles, els tractats "polítics" (art. 94.1.c)²⁰⁶⁶, i els que "afecten" als "drets i deures fonamentals establerts en el Títol I" (art. 94.1.d)²⁰⁶⁷.

²⁰⁶⁴ Sobre el dret dels tractats, Remiro Brotons, Antonio, *Derecho Internacional Público. 2. Derecho de los Tratados*, ob.cit.; Díez de Velasco, Manuel, *Instituciones de Derecho internacional pública*, ob.cit., pp 103-155.

²⁰⁶⁵ La publicació dels tractats en el Butlletí Oficial de l'Estat, al objecte de ser "de aplicación en España", és un requisit exigít per l'article 1.5 del vigent Codi Civil. La Constitució exigeix, de manera genèrica, que estiguin "publicats a Espanya", per formar part de l'ordenament intern.

Segons PANIAGUA, "el tratado internacional al que España haya prestado válidamente su consentimiento en obligarse, desde su entrada en vigor, entra a formar parte automáticamente del derecho interno español y es, por tanto, fuente directa. Ahora bien, sólo con su publicación las disposiciones del tratado son exigibles por los particulares" (Paniagua Redondo, Ramón, *La recepción, publicación y rango normativo de los tratados internacionales en el ordenamiento jurídico español*, ob.cit., pp. 924-925).

Els tractats internacionals sobre drets humans i/o minories, publicats en el Butlletí Oficial de l'Estat, són el Pacte Internacional de Drets Civils i Polítics de 1966, la Convenció Europea de Drets Humans de 1950, i el Conveni Marc de Protecció de Minories Nacionals de 1995, però encara no la Carta Europea de Llengües Regionals i Minoritàries de 1992.

²⁰⁶⁶ Per exemple, la Carta Europea de les Llengües regionals o minoritàries, Conveni número 148 del Consell d'Europa, fet a Estrasburg, el 2 d'octubre de 1992, inclou preceptes que "afecten" els drets i els deures fonamentals (article 8, educació de la llengua minoritària), però també disposicions de caràcter "polític", dirigits als Estats (promoció del ús de la llengua en la vida social i econòmica i en els mitjans de comunicació, articles 11 i 13)

²⁰⁶⁷ L'autorització prèvia de les Corts ha de produir-se abans de la "prestación del consentimiento". Segons l'article 9 de la Convenció de Viena sobre el Drets dels Tractats, de 23 de maig de 1969, amb entrada en vigor el 27 de gener de 1980 (a Espanya, Instrument d'Adhesió de 16 de maig de 1972, BOE número 142, de 13 de juny de 1980), "la adopción del texto de un Tratado se efectuará por consentimiento de todos los Estados participantes en su elaboración". El "consentimiento en obligarse" es fa per mitjà de "firma", "canje de instrumentos", "ratificación, aceptación o aprobación", i "adhesión".

En conseqüència, per determinar si la signatura del tractat sobre minories requereix autorització parlamentària, els poders públics hauran d'interpretar l'abast de les esmentades categories (algunes, de significat molt vague i imprecís)²⁰⁶⁸. Al respecte, es poden establir els següents supòsits:

a) en el que fa referència a la tutela minoritària, i als efectes de l'autorització parlamentària prèvia, les normes internacionals sobre minories poden considerar-se "polítics" tan sols si adopten la forma de tractat i tenen "*auténtica importancia política*"²⁰⁶⁹.

b) d'altra banda, els tractats sobre drets humans i minories també poden "afectar" els drets i deures fonamentals (tenint en compte, a més, el que estableix l'article 10), en la mesura en que incideixen directament sobre el

Per REMIRO, "la terminología" de la Constitució de 1978 sobre aquesta qüestió és "*clara*". El moment de la intervenció de les Corts es "*previo, no posterior a la conclusión*", llevat de "*compromisos urgentes*" en que, sobre unes bases acordades per les Corts, i tan sols en l'àmbit de l'art. 94.1, és possible manifestar el constiment sense autorització parlamentària (Remiro Brotons, Antonio, *Derecho Internacional Público. 2. Derecho de los Tratados*, ob.cit., pp. 118-120, i 133-135)

²⁰⁶⁸ A l'entendre de REMIRO, la "*iniciativa calificadora*" en matèria de tractats internacionals, tant si es tracta de determinar "*la identificación del texto convenido como 'tratado'*", com "*si el tratado es subsumible en una de las 'especies para las que se prescribe autorización de Cortes previa a la conclusión'*", es una competència "*del Gobierno*". En tan que no és jurídicament possible el control jurídic de l'acte de qualificació, en cas de discrepància sobre tractats en que no ha existit "*previo consentimiento*", les Corts han optat per exigir la "*recalificación de los tratados como paso previo a la convalidación de su conclusión*", tot i que tal mesura equival "*a transferirles la iniciativa para su denuncia*". De tota manera, la interpretació, des del Consell d'Estat, dels diferents conceptes que requereixen autorització parlamentària, ha estat "*reduccionista*", mentre que l'activitat "*recalificadora*" de la Mesa del Congrés ha estat "*absorbente*" (Remiro Brotons, Antonio, "*De los tratados a los acuerdos no normativos*", a *La celebración de tratados internacionales por España: problemas actuales*, Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid, 1990, pp. 23-34)

En el mateix sentit, el mateix autor, *Derecho Internacional Público. 2. Derecho de los Tratados*, ob.cit pp. 121-131; i Díez de Velasco, Luis, *Instituciones de Derecho internacional público*, ob.cit., pp. 114-115.

²⁰⁶⁹ Aquesta és, almenys, l'opinió de REMIRO, pel qual, el concepte de "*tratados de carácter político (...)* jugando con la literalidad del precepto constitucional, invita a reducir la categoría a aquellos acuerdos documentados de contenido político que expresamente se titulen tratados". Més concretament, "*el propósito de los constituyentes (...)* fue reservar la categoría a los acuerdos documentados de "*auténtica importancia política*", debiendo ser la propia práctica, iluminada por un principio de razonabilidad, si es que éste no se ha perdido del todo, la que perfila los límites de un concepto ciertamente indeterminado" (Remiro Brotons, Antonio, *De los tratados a los acuerdos no normativos*, ob.cit., pp. 23-34)

D'acord amb aquest criteri, el Conveni Marc per a la protecció de les minories nacionals, número 157 del Consell d'Europa, fet a Estrasburg, l'1 de febrer de 1995, va ser objecte d'autorització parlamentària prèvia (així consta a l'acte de publicació oficial, BOE de 23 de gener de 1998)

contingut d'alguns "drets i deures fonamentals" previstos en el Títol I (llibertat religiosa, educació, llibertat d'expressió).

D'entre els tractats i convenis sobre minories signats o ratificats per Espanya després de l'entrada en vigor de la Constitució, la *Carta Europea de Llengües Minoritàries de 1992* (pendent de ratificació) i el *Conveni-Marc de protecció de les minories nacionals de 1995*²⁰⁷⁰ encaixen, aparentment, en aquesta categoria, ja que incideixen directament sobre el contingut d'alguns drets i deures fonamentals.

Per exemple, les previsions del *Conveni Marc per a la protecció de les minories nacionals*, número 157 del Consell d'Europa, fet a Estrasburg, l'1 de febrer de 1995, sobre la llibertat religiosa i de culte de les minories nacionals (arts. 7 i 8) afecten el dret fonamental a la llibertat religiosa (art. 16 CE). En el mateix sentit, l'article 8 de la *Carta Europea de les Llengües regionals o minoritàries*, Conveni número 148 del Consell d'Europa, fet a Estrasburg, el 2 d'octubre de 1992, que regula l'ensenyament de les llengües minoritàries, incideix directament sobre el contingut de l'article 27 CE (llibertat d'ensenyament i dret a l'educació).

De tota manera, en cas de dubte, i donada l'absència de precedents, és il·lustrativa, per similitud terminològica i conceptual, la jurisprudència del TC sobre el significat del terme "afectar" els drets, els deures i les llibertats constitucionals, en l'àmbit del decret- llei²⁰⁷¹, així com també la doctrina

²⁰⁷⁰ S'ha de tenir en compte, al respecte del *Conveni-Marc de protecció de les minories nacionals*, que és un "tratado-marco", es a dir, "básico", l'objectiu dels quals és "establecer las bases y principios de actuación de las partes que habrán de concretarse posteriormente en un elenco de acuerdos concluidos para su desarrollo y ejecución". Per REMIRO, els "tratados-marco", si encaixen en les categories de l'article 94.1, també requereixen autorització parlamentària, la qual, d'altra banda, "implica la de los acuerdos de desarrollo y ejecución" (Remiro Brotons, Antonio, *De los tratados a los acuerdos no normativos*, ob.cit., pp. 38-39)

²⁰⁷¹ En particular, la STC 111/1983, *Recurs d'inconstitucionalitat contra el decret- llei d'expropiació del "holding" d'empreses Rumasa*, FJ 8

"La cláusula restrictiva del art. 86.1 CE ("no podrán afectar...") debe ser entendida de modo tal que ni reduzca a la nada el Decreto-ley, que es un instrumento normativo previsto por la Constitución "del que es posible hacer uso para dar respuesta a las perspectivas cambiantes de la vida actual" (fundamento 5, sentencia de 4 de febrero de 1983) ni permita que por Decreto-ley se regule el régimen general de los derechos, deberes y libertades del Título I, ni dé pie para que por Decreto-ley se vaya en contra del contenido o elementos esenciales de alguno de tales derechos. Esta vía interpretativa exige también que se tenga muy en cuenta la configuración constitucional del derecho afectado, en cada caso, e incluso la colocación en el texto constitucional, dentro de las diversas secciones y capítulos de su Título I, dotados de mayor o menor rigor protector a tenor del art. 53 de la C.E."

jurisprudencial sobre el contingut de la "matèria orgànica"²⁰⁷², en relació a l'article 81.1 CE²⁰⁷³.

c) finalment, el tractats sobre minories de contingut cultural o d'altres matèries no compreses en l'article 94.1, no requereixen autorització parlamentària. Tot i el predomini de matèries culturals en l'àmbit de la tutela minoritària, els tractats i convenis sobre minories també inclouen previsions polítiques, i/o disposicions que "afecten" drets i deures fonamentals.

Per exemple, la *Carta Europea de Llengües Minoritàries* té per objecte una qüestió cultural, la llengua, però en incloure previsions sobre l'ús de la llengua en les institucions públiques (educació i administració, principalment) incideix en una matèria inequívocament política (l'oficialitat de la llengua). Altrament, la Carta regula l'ensenyament de les llengües minoritàries (article 8), el que inequívocament incideix sobre un dret fonamental (art. 28 CE, dret a l'educació i llibertat d'ensenyament).

En aquests casos, la matèria reservada a l'autorització parlamentària prèvia haurà de prevaler sobre la pròpiament cultural i, en conseqüència, el tractat requerirà autorització parlamentària, abans de la "prestació del consentiment".

A l'objecte d'evitar interpretacions arbitràries, la Llei Orgànica del Consell d'Estat preveu el dictamen obligatori d'aquest òrgan sobre la necessitat

²⁰⁷² Per exemple, STC 160/1987, de 27 d'octubre, *Recurs d'inconstitucionalitat contra la llei d'objecció de consciència*, FJ 2

"El TC, sin embargo, se ha pronunciado ya por el entendimiento de que "los derechos fundamentales y libertades públicas" a que se refiere el artículo 81.1 CE son los comprendidos en la Secc. 1ª, Cap. II, Tit I, de su texto (...) exigiéndose, por tanto, forma orgánica para las leyes que los desarrollen de modo directo en cuanto tales derechos (...) pero no meramente cuando les afecten o incidan en ellos".

També, STC 173/1998, de 23 de juliol, *Recurs d'inconstitucionalitat contra la Llei basca d'Associacions*, FJ 7

"Más concretamente, se ha afirmado que requiere ley orgánica únicamente la regulación de un derecho fundamental o de una libertad pública que "desarrolle" la Constitución de manera directa y en elementos esenciales para la definición del derecho fundamental, ya sea en una regulación directa, general y global del mismo o en una parcial o sectorial, pero igualmente relativa a aspectos esenciales del derecho, y no, por parcial, menos directa o encaminada a contribuir a la delimitación y definición legal del derecho"

²⁰⁷³ REQUEJO sosté que "debe entenderse que el término "afectar" utilizado por el artículo 94.1 comprende toda regulación del ejercicio de los derechos fundamentales" (i no tan sols el "desarrollo", d'acord amb l'article 81 CE), ja que la regulació d'aquests drets per tractat "nunca precisa (...) de la forma de ley orgánica"

d'autorització parlamentària prèvia per la celebració de tractats internacionals²⁰⁷⁴. Tanmateix, el Tribunal Constitucional és competent per examinar i, eventualment, declarar la inconstitucionalitat dels tractats internacionals, per vulneració del procediment (article 94)²⁰⁷⁵. En aquest sentit, el TC està legitimat per analitzar el "caràcter" del tractat impugnat, per aclarir si requeria (o no) autorització parlamentària²⁰⁷⁶.

6.1.2. L'eficàcia interna dels tractats internacionals sobre drets humans i minories

Els tractats internacionals sobre els drets humans, entre els que cal incloure les normes de tutela minoritària, han de ser aplicats i integrats en els ordenaments interns pels propis Estats²⁰⁷⁷. Llevat del control jurisdiccional previst pel Conveni Europeu de Drets Humans²⁰⁷⁸, els instruments internacionals de control i tutela establerts pels tractats de minories són polítics, i es verifiquen en forma de comissions específiques i informes²⁰⁷⁹.

(Requejo, Juan Luis, *Consideraciones en torno a la posición de las normas internacionales en el ordenamiento español*, ob.cit., p. 59)

²⁰⁷⁴ Així, l'article 22.1 de la Llei Orgànica del Consell d'Estat, LO 3/1980, de 22 d'abril, preveu que la Comissió Permanent serà consultada de manera preceptiva "en todos los tratados o convenios internacionales sobre la necesidad de autorización de las Cortes Generales con carácter previo a la prestación del consentimiento del Estado".

²⁰⁷⁵ Segons l'article 27 de la Llei Orgànica del Tribunal Constitucional, LO 2/1979, de 3 d'octubre, "son susceptibles de declaración de inconstitucionalidad (...) c) los tratados internacionales".

Per REQUEJO, "en tales sentencias, (...) el Tribunal Constitucional no puede pronunciarse sobre la validez del tratado, sino sólo sobre la validez de la incorporación, esto es, sólo puede enjuiciar la corrección jurídica de la actuación de los órganos estatales que han participado en el proceso de formación y manifestación del consentimiento internacional del Estado" (Requejo Pagés, Juan Luis, *Consideraciones en torno a la posición de las normas internacionales en el ordenamiento español*, ob.cit., p. 54).

²⁰⁷⁶ Remiro Brotons, Antonio, *Derecho Internacional Público. 2. Derecho de los Tratados*, ob.cit., p. 138.

²⁰⁷⁷ Segons el principi *pacta sunt servanda*, establert en l'article 26 de la Convenció de Viena sobre el *Derecho de los Tratados*, (oberta a la signatura el 23 de maig de 1969, amb entrada en vigor el 27 de gener de 1980), "todo Tratado en vigor obliga a las partes y debe ser cumplido por ellas de buena fe".

²⁰⁷⁸ El Conveni Europeu de Drets Humans de 1950 preveu un procediment jurisdiccional de garantia, al que poden accedir "cualquier persona física, organización no gubernamental, o grupo de particulares". Les sentències dictades pel Tribunal Europeu de Drets Humans en el marc d'aquests procediments obliguen als Estats si aquests han acceptat prèviament la jurisdicció del Tribunal (articles 25.1 i 46.1 del Conveni per a la protecció dels Drets Humans i les llibertats fonamentals, fet a Roma, el 4 de novembre de 1950).

²⁰⁷⁹ Per GARCÍA GÓMEZ, "todos estos sistemas adolecen de la relativa ineficacia del derecho internacional, cuando en él no se acepta ningún tipo de control propiamente supranacional y ninguna autoridad del mismo tipo, competente para imponer decisiones. El dogma de la plena soberanía de los Estados hace que en definitiva

Per exemple, segons el *Pacte Internacional de Drets Civils i Polítics de 1966*, els estats tenen l'obligació de presentar informes "sobre las medidas que hayan adoptado y los progresos realizados" (art. 40). Els informes presentats, i d'altres informes elaborats per la Comissió de Drets Humans de les Nacions Unides serviran "para su simple información o para que los estudie y haga recomendaciones de carácter general". Prèvia acceptació dels Estats interessats, la Comissió de Drets Humans pot rebre també comunicacions de tercers Estats sobre la situació dels Drets Humans en un altre Estat.

D'acord amb el *Protocol facultatiu Additional del Pacte Internacional de Drets Civils i Polítics (1966)*, la Comissió de Drets Humans de les Nacions Unides també pot analitzar "comunicaciones de individuos", sobre les quals podrà formular observacions (art. 6).

És cert que l'Estat infractor pot ser sancionat i, eventualment, expulsat de l'organisme internacional responsable del control, però cap organisme internacional pot interferir en la competència estatal en matèria de drets i llibertats (que és sobirana). En aquesta línia, alguns tractats salvaguarden específicament la sobirania dels Estats. Per exemple, l'article 21 del *Conveni Marc per a la protecció de les minories nacionals, número 157 del Consell d'Europa*, fet a Estrasburg, l'1 de febrer de 1995; i article 5 de la *Carta Europea de les Llengües regionals o minoritàries*, Conveni número 148 del Consell d'Europa, fet a Estrasburg, el 2 d'octubre de 1992.

Malgrat tot, l'aprovació de convencions internacionals sobre determinats delictes d'incidència sobre les minories (genocidi, tortura i tribunal penal

la protección de los derechos siga mediatizada, incluso cuando se aceptan los compromisos incluidos en estos pactos, por cada uno de los estados" (García Gómez, M., *Derechos humanos y Constitución española*, Editorial Alhambra, Madrid, 1985, p. 74)

internacional, principalment)²⁰⁸⁰ està alterant la clàssica doctrina de la no ingerència, en afavorir un sistema internacional de tutela jurídica dels drets humans, situat, almenys en aquestes matèries, per sobre de les sobiranies estatals²⁰⁸¹.

D'altra banda, el tractat internacional gaudeix d'un rang normatiu especial. Una vegada celebrats vàlidament i publicats, els tractats internacionals s'integren en l'ordenament²⁰⁸² i produeixen els efectes típics de tota norma amb força de llei, derogant les normes anteriors del mateix i inferior rang. En canvi, les normes internacionals només poden ser modificades o derogades seguint el procediment establerts en els mateixos tractats o en la Convenció de Viena de 1969, el que els atorga "rang suprallegal"²⁰⁸³.

²⁰⁸⁰ El genocidi va ser declarat delictes de dret internacional per l'Assemblea General de les Nacions Unides (11 de desembre de 1946). Posteriorment, la Convenció per a la prevenció i la sanció del delictes de genocidi de 9 de desembre de 1948, amb entrada en vigor el 12 de gener de 1951, va establir jurídicament el delictes de genocidi, incloent un llistat d'actes "perpetrats con la intenció de destruir, total o parcialment, a un grup nacional, étnico, racial o religiós" (art. II). Les Parts es comprometen a "establecer sanciones penales eficaces", i reconeixen la competència de l'Estat on s'han produït els actes, i de la Cort Penal Internacional (art. V).

En el mateix sentit, la Convenció contra la Tortura i altres Tractes o Penes Cruels, Inhumans o degradants, de 10 de desembre de 1984, i el Conveni Europeu per a la prevenció de la tortura i de les penes o tractes inhumans o degradants, de 26 de novembre de 1987.

D'altra banda, la Convención internacional sobre la eliminación de todas las formas de discriminación racial de 21 de desembre de 1965, amb entrada en vigor el 4 de gener de 1969, estableix l'adopció de mesures "para asegurar el adecuado desenvolvimiento y protección de ciertos grupos raciales o de personas pertenecientes a esos grupos" (art. 2.2)

²⁰⁸¹ D'aquesta opinió és CARRILLO SALCEDO, segons el qual, tot i que la sobirania estatal és un "principio constitucional del Derecho internacional", els Estats tenen obligacions internacionals en matèria de drets de la persona. Així, des de la Sentència de la Cort Internacional de Justícia de la Haia de 5 de febrer de 1979 (Afer Barcelona Traction, CIJ 1970, paràgrafs 33-34), s'admet "la existencia de obligaciones de los Estados hacia la comunidad internacional en su conjunto, esto es, de obligaciones erga omnes que resultan, por ejemplo, de la prohibición de los actos de agresión y de genocidio, así como de los principios y reglas relativos a los derechos fundamentales de la persona humana" (Carrillo Salcedo, Juan Antonio, *Soberanía de los Estados y Derechos Humanos en derecho internacional contemporáneo*, ob.cit., pp. 18-19)

²⁰⁸² Seguint LIÑAN, "la Constitución española establece un sistema de recepción automático en relación a tratados internacionales. Se quiere decir con ello que, en el sistema español, no se exige un acto de transformación de la norma internacional en ley interna, ni tan siquiera, como en el caso italiano, una orden de ejecución" (Liñan Noguerras, Diego J., *La aplicación en España de los tratados relativos a derechos y libertades fundamentales*, ob.cit., p. 275).

En el mateix sentit, Paniagua Redondo, Ramón, *La recepción, publicación y rango normativo de los tratados internacionales en el ordenamiento jurídico español*, ob.cit., pp. 924-925.

²⁰⁸³ D'acord amb l'article 96 de la Constitució espanyola de 1978, "les seves disposicions només podran ser derogades, modificades o suspeses de la manera prevista en els mateixos tractats o d'acord amb les normes generals de Dret internacional"

6.1.3. El dret internacional sobre drets humans i minories com a criteri d'interpretació dels drets constitucionals

Al marge de la seva eficàcia i vigència interna segons l'article 96.1 CE, les normes internacionals sobre drets humans i minories compleixen una "funció interpretativa" d'acord amb l'article 10.2 de la Constitució²⁰⁸⁴. Seguint la doctrina i la jurisprudència constitucional, l'article 10 CE no es pot considerar una forma d'entrada específica dels tractats internacionals en l'ordenament constitucional, sinó una clàusula concreta de tutela i garantia, introduïda per salvar les dificultats d'interpretació del contingut dels drets i llibertats²⁰⁸⁵.

De tota manera, les pròpies normes internacionals de drets humans requereixen una interpretació dels continguts²⁰⁸⁶, normalment vagues,

Segons PANIAGUA, "se puede sostener la superioridad jerárquica del Tratado sobre la ley interna (ordinaria u orgánica), i en consecuencia "el rango suprallegal (...) pero infraconstitucional", ja que la Constitució (art. 95) exigeix la reforma constitucional abans de signar un tractat que contingui estipulacions contràries a la mateixa (Paniagua Redondo, Ramón, *La recepción, publicación y rango normativo de los tratados internacionales en el ordenamiento jurídico español*, ob.cit., pp. 940-941)

REQUEJO està d'acord en que el tractat internacional pot modificar per igual lleis orgàniques i ordinàries, encara que la Constitució tingui previstes majories diferents d'aprovació ordinària per a cadascuna, ja que l'article 94.1.e) no distingeix entre unes i altres, a l'efecte d'autorització parlamentària per la prestació del consentiment (Requejo, Juan Luis, *Consideraciones en torno a la posición de las normas internacionales en el ordenamiento español*, ob.cit., pp. 57-58).

Tot i que la jurisprudència és "tendencialmente favorable a la superioridad de los tratados", REMIRO creu que la Constitució de 1978 va evitar "una formulación clara y directa de la superioridad de los tratados para mantenerla a través de un texto más impreciso, ambiguo, indirecto". De tota manera, a la vista de l'article 96, els tractats estan protegits "frente a las leyes posteriores", i per aquesta raó es pot parlar de "supremacia de los tratados" (Remiro Brotons, Antonio, *Derecho Internacional Público. 2. Derecho de los Tratados*, ob.cit., pp. 339-343).

²⁰⁸⁴ Al respecte, Aparicio, Miguel Ángel, "La cláusula interpretativa del artículo 10.2 de la Constitución española, como cláusula de integración y apertura constitucional a los derechos fundamentales", *Revista de la Asociación Jueces para la Democracia*, número 6, 1989, pp. 9 i ss.

²⁰⁸⁵ Segons LIÑAN, l'article 10.2 CE és "un instrumento adecuado para completar las definiciones y garantías de la Constitución". En aquest sentit, "queda pues, el art. 10.2, como una norma que otorga rango constitucional a la DUDH y a los tratados y acuerdos sobre esta materia ratificados por España exclusivamente en su función interpretativa en relación a los derechos y libertades reconocidos por el texto constitucional" (Liñán Noguerras, Diego J., *La aplicación en España de los tratados relativos a derechos y libertades fundamentales*, ob.cit., p. 275).

²⁰⁸⁶ Segons els articles 31-33 del *Convención de Viena sobre el Derecho de los Tratados*, (oberta a la signatura el 23 de maig de 1969, amb entrada en vigor el 27 de gener de 1980), els tractats han d'interpretar-se en els seus propis termes, tenint en compte el "contexto" (el text, el preàmbul, els annexos, els acords sobre el mateix i els instruments formulats per les parts), acords posteriors d'interpretació i pràctiques seguides en la seva aplicació, així com "medios complementarios" (no s'especifiquen).

imprecisos i poc casuístics, i per aquesta raó també les resolucions de les organitzacions internacionals que vigilen el seu compliment (les Nacions Unides, en el cas de la Declaració Universal dels Drets de l'Home), i les sentències i altres resolucions dels òrgans jurisdiccionals de tutela, allà on existeixen (el Tribunal Europeu de Drets Humans²⁰⁸⁷) també s'integren en aquest cabal interpretatiu previst per l'article 10 CE²⁰⁸⁸.

D'acord amb la jurisprudència del TC en el "cas Bultó", les sentències del Tribunal Europeu de Drets Humans no tan sols serveixen per interpretar el contingut dels drets i les llibertats reconeguts per la Constitució (aspecte interpretatiu), sinó que també poden ser obligatòries (i comportar un procés d'execució), si declaren la lesió d'un dret constitucional²⁰⁸⁹.

²⁰⁸⁷ Per MARTÍN RETORTILLO, la jurisprudència del Tribunal Europeu de Drets Humans és un element important d'interpretació del contingut dels drets fonamentals en la jurisprudència constitucional espanyola. Es tracta de "un valioso corpus jurisprudencial capaz de proporcionar apoyo firme a la hora de interpretar aquí "nuestros" derechos fundamentales" (Martín-Retortillo Baquer, Lorenzo, "La recepción por el Tribunal Constitucional de la jurisprudencia del Tribunal Europeo de Derechos Humanos", *Revista de Administración Pública*, número 137, maig-agost 1995, p. 11). En el mateix sentit, Bonet i Pérez, Jordi, "El problema de la efectividad interna de las sentencias del Tribunal Europeo de Derechos Humanos", *Revista Jurídica de Cataluña*, número 1, 1993, p. 86).

²⁰⁸⁸ En aquest sentit, la STC 38/1981, de 23 de novembre, *Recurs d'empara respecte de procés laboral per acomiadament, davant de la Magistratura de Sevilla*, FJ 4.

"Los textos internacionales ratificados por España son instrumentos valiosos para configurar el sentido y alcance de los derechos que, en este punto, recoge la Constitución. Los Convenios OIT, ratificados por España, constituyen, sin duda, textos invocables al respecto, al igual que otros textos internacionales (...). Las Recomendaciones OIT, si bien, como es obvio, distintas de los Convenios, y sin alusión directa en el artículo 10.2 de la Constitución, son textos orientativos, que sin eficacia vinculante pueden operar como criterios interpretativos o aclaratorios de los Convenios, carácter con el que se invocan aquí las Recomendaciones a las que hemos hecho sucinta referencia".

²⁰⁸⁹ El Tribunal Constitucional espanyol va fer aquest raonament en la STC 245/1991, de 16 de desembre, *Recurs d'empara contra Sentència del Tribunal Suprem en tràmit d'execució de la Sentència del Tribunal Europeu en el cas Barberá, Messeguer i Jabardo (cas Bultó)*, FFJJ 1-5.

El Tribunal Suprem sostenia que "la Sentència pronunciada por el TEDH es una resolución meramente declarativa, sin efecto directo anulatorio interno, ni ejecutoriedad a cargo de los Tribunales españoles" (FJ 1).

Pel TC, "que el Convenio Europeo no obligue a España a reconocer en su ordenamiento jurídico interno la fuerza ejecutoria directa de las Sentencias del TEDH no implica la carencia de todo efecto interno de la declaración realizada por dicho Tribunal sobre la existencia de una infracción de un derecho reconocido en el Convenio" (FJ 3).

En la mesura en que "el derecho a un proceso con todas las garantías, al igual que los demás derechos fundamentales, ha de ser interpretado de conformidad con los Tratados y acuerdos internacionales sobre derechos humanos ratificados por España (art. 10.2 CE), entre los que ocupa un especial papel el Convenio Europeo de Derechos Humanos y Libertades Fundamentales del que el TEDH realiza la interpretación y cuyas

En tot cas, i d'acord amb el principi de sobirania i el caràcter de "màxim intèrpret", el Tribunal Constitucional s'autoreconeix com la institució encarregada de determinar si es donen les condicions per executar la corresponent sentència del Tribunal Europeu de Drets Humans²⁰⁹⁰. D'altra banda, la sentència ha d'executar-se en els seu propis termes, i la responsabilitat en la seva execució correspondrà a l'òrgan competent.

La solució adoptada es va considerar "discutible" perquè, segons els crítics, alterava la noció de cosa jutjada, i introduïa una nova causa de revisió de les sentències fermes, sense intervenció del legislador²⁰⁹¹, el que en la pràctica podia convertir el Tribunal Europeu de Drets Humans en una "supercasación constitucional", i el TC en un òrgan executor de les seves sentències²⁰⁹².

6.1.4. Vigència i eficàcia del dret internacional de minories a l'ordenament jurídic espanyol

En aquests moments, l'Estat espanyol ha celebrat vàlidament i publicat la major part dels tractats importants en que es regulen els drets de les minories, entre ells, el Conveni Europeu de Drets Humans²⁰⁹³, el Pacte Internacional de Drets Civils i Polítics²⁰⁹⁴, i el Conveni Marc de protecció de les minories nacionals²⁰⁹⁵.

decisiones son obligatorias para nuestro Estado", la declaració de que s'havia vulnerat l'article 6.1 del Conveni, "resulta también lesivo del derecho fundamental a la libertad del artículo 17.1 CE" (FJ 3).

²⁰⁹⁰ STC 245/1991, de 16 de desembre de 1991, *Recurs d'empara contra Sentència del Tribunal Suprem en tràmit d'execució de la Sentència del Tribunal Europeu en el cas Barberá, Messeguer i Jabardo (cas Bultó)*,

Segons el Tribunal, una vegada comprovada la infracció, "corresponde a este Tribunal (...) corregir y reparar la violación del derecho fundamental" (FJ 5).

²⁰⁹¹ Al respecte, Liñán Nogueras, Diego J., *La aplicación en España de los tratados relativos a derechos y libertades fundamentales*, ob.cit., p. 305; i Bonet i Pérez, Jordi, *El problema de la efectividad interna de las sentencias del Tribunal Europeo de Derechos Humanos*, ob.cit., pp. 86-88.

²⁰⁹² En aquest sentit, el *Vot particular* formulat pel magistrat Vicente Gimeno Sendra a la STC 245/1991, de 16 de desembre de 1991, *Recurs d'empara contra Sentència del Tribunal Suprem en tràmit d'execució de la Sentència del Tribunal Europeu en el cas Barberá, Messeguer i Jabardo (cas Bultó)*, apartat 3r.

²⁰⁹³ Instrument de 4 d'octubre de 1979 (BOE 10-10-1979), amb reserves als articles 5 i 6, en la mesura en que no resultin incompatibles amb el règim disciplinari de les Forces Armades; i a l'article 11, en la mesura en que no afecti als articles 28 i 127 CE; i declaracions interpretatives als articles 10, en la mesura en que sigui compatible amb l'organització de la radiodifusió i televisió a Espanya; i 15 i 17, que ha de permetre les mesures excepcionals dels articles 55 i 117 CE.

²⁰⁹⁴ Instrument de 28 de setembre de 1976 (BOE 30-4-1977)

A principis del 2000 havia signat, però no ratificat, ni publicat, la Carta Europea de Llengües Minoritàries²⁰⁹⁶. Espanya també ha ratificat altres normes que incideixen sobre la tutela minoritària, entre d'altres, la Convenció contra el genocidi²⁰⁹⁷, la Convenció contra totes les formes de discriminació racial²⁰⁹⁸, i el Conveni mundial i la Convenció Europea contra la Tortura²⁰⁹⁹, però no el Tractat constitutiu del Tribunal Penal Internacional²¹⁰⁰.

En el mateix sentit, d'acord amb la jurisprudència constitucional²¹⁰¹, les resolucions corresponents dels organismes internacionals encarregats de la tutela minoritària (per exemple, la Declaració de l'ONU sobre els Drets de les Minories²¹⁰², o la Resolució del Consell d'Europa sobre les Minories Nacionals²¹⁰³) s'han de considerar fonts interpretatives dels drets constitucionals.

Com veurem, la principal dificultat per l'aplicació de les esmentades normes, sobre tot les específiques de protecció minoritària, és la identificació i la definició de les minories i, en conseqüència, el reconeixement jurídic de les mateixes, necessaris per fer efectives (territorialment i/o personal) les corresponents previsions²¹⁰⁴.

²⁰⁹⁵ Instrument de 20 de juliol de 1995 (BOE 23-I-1998)

²⁰⁹⁶ En el moment de la dissolució de les Corts, al final de la VII^a Legislatura, la Carta estava en el Congrés pendent de la corresponent autorització parlamentària (Font: Secció de Tractats del Ministeri d'Afers Estrangers (8-3-2000)).

²⁰⁹⁷ Instrument de 13 de desembre de 1968 (BOE 8-2-1969)

²⁰⁹⁸ Instrument de 4 de gener de 1969 (BOE 17-5-1969)

²⁰⁹⁹ Instrument de 19 d'octubre de 1987 (Convenció mundial)

²¹⁰⁰ Font: Secció de Tractats del Ministeri d'Afers Estrangers (8-3-2000).

²¹⁰¹ Per exemple, les citades STC 38/1981, de 23 de novembre, *Rekurs d'empara respecte de procés laboral per acomiadament, davant de la Magistratura de Sevilla*; i STC 245/1991, de 16 de desembre de 1991, *Rekurs d'empara contra Sentència del Tribunal Suprem en tràmit d'execució de la Sentència del Tribunal Europeu en el cas Barberà, Messeguer i Jabardo (cas Bultó)*.

²¹⁰² Declaració sobre els Drets de les persones que pertanyen a minories nacionals o ètniques, religioses o lingüístiques, emesa per l'Assemblea General de les Nacions Unides, el dia 18 de desembre de 1992 (resolució 47/135).

²¹⁰³ Recomanació relativa a un protocol addicional a la CEDH sobre els drets de les minories nacionals, Recomanació 1201/1993, d'1 de febrer de 1993, i *Proposició de protocol addicional al CEDH relatiu a les persones que pertanyen a les minories nacionals*

²¹⁰⁴ La indefinició del concepte de minoria és difícil de resoldre, per la varietat de visions culturals i perspectives ideològiques sobre el problema. En aquest sentit, Koubi, Geneviève, a Fenet, Alain, *Le droit*

L'absència de definició en tots els instruments internacionals referits, llevat de la Carta Europea de Llengües Minoritàries (que tanmateix no defineix les minories lingüístiques sinó les llengües minoritàries²¹⁰⁵), tampoc no facilita l'aplicació de les normes esmentades perquè, en darrera instància, tal i com preveu alguna d'aquelles normes, implícitament o explícita, la identificació i reconeixement dels grups minoritaris (i eventualment, la seva inclusió o exclusió de la tutela prevista) dependrà de la voluntat política dels Estats.

Malgrat tot, la doctrina²¹⁰⁶ i les pròpies resolucions dels organismes responsables de la tutela minoritària²¹⁰⁷, així com el dret constitucional comparat²¹⁰⁸, proporcionen criteris més o menys elaborats que poden servir d'orientació en el procés d'identificació i reconeixement dels grups minoritaris.

Finalment, el dret comunitari europeu, que s'integra en l'ordenament constitucional espanyol, també proporciona un marc jurídic suficient per tutelar els drets de les minories. Les normes comunitàries, en protegir els drets civils, socials i culturals dels ciutadans de la Unió Europea, emparen també interessos

et les minorités, *ob.cit.*, p. 251; Rigaux, François, *Mission impossible: la définition de la minorité*, *ob.cit.*, p. 174, i Rousseau-Lenoir, Fabienne, *¿Derechos de las minorías o igualdad?*, *ob.cit.*, p. 140).

L'absència de definicions en els tractats fa que els Estats assumeixin la funció d'identificar les minories. Així, la Declaració formulada per Alemanya en el moment de ratificar el Conveni Marc per a la protecció de les minories nacionals, número 157 del Consell d'Europa, fet a Estrasburg, l'1 de febrer de 1995 indica que "el Convenio no contiene definición alguna de la noción de minorías nacionales. Corresponde pues a cada Parte Contratante determinar los grupos a los cuales la misma se aplicará tras la ratificación".

En tot cas, per CAPOTORTI, la indefinició no ha estat mai problema per garantir els drets de les minories (Capotorti, Francesco, *Estudio sobre las personas pertenecientes a minorías étnicas, religiosas o lingüísticas*, *ob.cit.*, p. 100).

²¹⁰⁵ Vandernoot, Pierre, *Les aspects linguistiques du droit des minorités*, *ob.cit.*, p. 331.

²¹⁰⁶ Per tots, Capotorti, Francesco, *Estudio sobre las personas pertenecientes a minorías étnicas, religiosas o lingüísticas*, *ob.cit.*, p. 101; i Delgrange, Xavier, *Le fédéralisme belge: la protection des minorités linguistiques et idéologiques*, *ob.cit.*, p. 1162.

²¹⁰⁷ Entre les resolucions dels organismes internacionals encarregats de la tutela dels drets humans i de les minories, la definició més elaborada es conté a la Recomanació relativa a un protocol addicional a la CEDH sobre els drets de les minories nacionals, Recomanació 1201/1993, d'1 de febrer de 1993, del Consell d'Europa.

²¹⁰⁸ En particular, tal i com hem vist en apartats precedents, Itàlia (minories lingüístiques), Bèlgica (minories lingüístiques, i minories ideològiques i filosòfiques), Canadà (minories religioses, minories lingüístiques i pobles indígenes) i els Estats Units (minories ètniques/racials).

específics dels grups minoritaris (família i reagrupament familiar, discriminació positiva²¹⁰⁹, protecció de la llengua i la diversitat cultural)²¹¹⁰.

Simultàniament, la primacia del dret comunitari i l'existència de garanties jurisdiccionals (particularment, el Tribunal Superior de Justícia de les Comunitats Europees) complementa la tutela dels drets humans dels ciutadans espanyols, sense perjudici de la competència del Tribunal Constitucional i els tribunals espanyols²¹¹¹.

6.2. El principi constitucional del pluralisme. El pluralisme nacional, lingüístic, religiós i cultural.

6.2.1 El pluralisme, valor superior i principi jurídic.

En tan que expressió de la diferència i de la diversitat, les minories socials estan directament emparades pel principi constitucional del pluralisme²¹¹², tot i

²¹⁰⁹ El Tribunal Superior de Justícia de les Comunitats Europees va restringir l'abast del concepte de discriminació inversa en la Sentència de 17 de octubre de 1995, as. C-450-93, Kalanke, Rec. 1995, p. 3051. D'acord amb aquest pronunciament, les mesures de discriminació inversa pura fonamentades exclusivament en el sexe, sense cap altra consideració, vulnereu el principi d'igualtat. Al respecte d'aquest pronunciament, entre d'altres, Millán Moro, Lucía, "Igualdad de trato entre hombres y mujeres respecto a la promoción profesional en la jurisprudencia comunitaria: igualdad formal versus igualdad sustancial", *Revista de Derecho Comunitario Europeo*, Número 3, Gener-Juliol 1998, pp. 171-204. Giménez Gluck, David, *Una manifestación polémica del principio de igualdad: acciones positivas moderadas y medidas de discriminación inversa*. Tirant lo Blanch, Valencia, 1999, p.212

²¹¹⁰ En aquest sentit, Chueca Sancho, Angel G., *Los derechos fundamentales en la Unión Europea*, Bosch SA, Barcelona, 1999, pp. 81-82.

²¹¹¹ Al respecte, Rodríguez Iglesias, Gil Carlos, i Valle Gálvez, Alejandro, "El derecho comunitario y las relaciones entre el Tribunal de Justicia de las Comunidades Europeas, el Tribunal Europeo de Derechos Humanos y los Tribunales Constitucionales nacionales", *Revista de Derecho Comunitario Europeo*, número 2, 1997, pp. 329-376.

²¹¹² Segons PECES BARBA, el pluralisme polític implica que la majoria "tendrá que respetar a las minorías que existan" (Peces Barba, *Los valores superiores*, ob.cit., p. 168). Tal i com diu DE LUCAS, "el pluralismo, en el sentido liberal, es una lucha por la inclusión el reconocimiento, la no discriminación y la igualdad de consideración de los grupos minoritarios" (De Lucas, Javier, *La tolerancia como respuesta a las demandas de las minorías culturales*, ob.cit., p. 162). En conseqüència, la diversitat de tractament respecte de les minories es justifica en el marc del principi de pluralisme, entès com "del mantenimento e della conservazione del patrimonio culturale di cui sono espressione" (Castorina, Emilio, *Pluralismo e socialità delle minoranze etno-linguistiche nella giurisprudenza della Corte Costituzionale*, ob.cit., pp. 84-104).

Per PIZORRUSSO, els principis de llibertat i pluralisme, a més del reconeixement de "situazioni giuridiche oggettive" "collettive" agli appartenenti delle minoranze", implica també la llibertat d'elecció de cada

que, en raó del "principi de diferenciació"²¹¹³, la tutela de la diversitat minoritària també pot emmarcar-se en el principi d'igualtat, entesa com "igualtat complexa"²¹¹⁴.

A més del "pluralisme polític", reconegut com a valor superior de l'ordenament jurídic (encara que forma part del concepte de llibertat²¹¹⁵, i no ser pròpiament un valor²¹¹⁶), la Constitució també reconeix implícitament el pluralisme "in genere"²¹¹⁷ en alguns dels seus preceptes. L'article 9.2, per exemple, cita l'individu i "els grups en que s'integra" en requerir els poders públics per fer reals i efectives les condicions d'igualtat i llibertat.

En tan que principi o valor, el pluralisme és una de les manifestacions en que es concreta la llibertat, en la mesura en que aquest principi suposa la pràctica de la

individu (la "volontà dei singoli") sobre si vol o no vol ser tractat com minoritari (Pizzorusso, Alessandro, *Il pluralismo linguistico in Italia fra Stato nazionale e autonomie regionali*, ob.cit., p. 47).

²¹¹³ En l'àmbit del principi d'igualtat, FERNÁNDEZ RUIZ GÁLVEZ inclou el "principio de diferenciación, esto es, de trato diferenciado de las personas o situaciones entre las que existen diferencias "relevantes" a los efectos de la regulación jurídica de que se trate" (Fernández Ruiz-Gálvez, Encarnación, *Principio de equiparación y principio de diferenciación. Su articulación práctica*, ob.cit., p. 142)

²¹¹⁴ Al respecte del concepte de "igualdad compleja", com a equilibri entre igualtat davant la llei i dret a la diferència cultural, Walzer, Michael, *Las esferas de la justicia. Una defensa del pluralismo y la igualdad*, ob.cit., pp. 21-33.

Com diu CERRI, el principi d'igualtat comporta "solo un "pari valore" de ogni uomo, una pari dignità e non, invece, necessariamente, un "pari trattamento" (Cerri, Augusto, *Libertà, eguaglianza, pluralismo nella problematica della garanzia delle minoranze*, ob.cit., Pàgines 299 i 303).

Seguint PÉREZ LUÑO, la "exigencia de diferenciación", que forma part del principi d'igualtat, deriva del pluralisme (és una conseqüència de la "sociedad pluralista") (Pérez Luño, Antonio Enrique, *El concepto de igualdad como fundamento de los derechos económicos, sociales y culturales*, ob.cit., p. 255-275).

Finalment, per LUCAS VERDÚ, "el pluralismo (...) modula a la igualdad evitando la homogeneidad" (Lucas Verdú, Pablo, *El Pluralismo político-social entre la Constitución de 1978 y la Constitución substancial*, a VVAA. *La Constitución española de 1978. Un análisis comparado*, ob.cit., p. 53)

²¹¹⁵ En el cas del pluralisme polític, "estamos ante un valor comprendido en el concepto de libertad, pero que el constituyente ha querido subrayar dotándole de autonomía en la formulación del sistema" (Peces Barba, *Los valores superiores*, ob.cit., p. 163).

²¹¹⁶ En aquest sentit, RUBIO LLORENTE, segons el qual, el pluralisme "no denota en rigor un valor, sino una realidad valiosa" (Rubio Llorente, Francisco, *Prólogo*, a *Derechos fundamentales y principios constitucionales*, ob.cit., p. XI)

²¹¹⁷ PECES BARBA distingeix el pluralisme "in genere" (social, nacional, lingüístic) del pluralisme específicament "político", referit al funcionament de les institucions polítiques (Peces Barba, Gregorio, *Los valores superiores*, ob.cit., p. 168)

tolerància²¹¹⁸ i el relativisme (moral i polític) en les relacions jurídiques fonamentals²¹¹⁹.

Al respecte, l'experiència històrica de dogmatisme i violència arbitrària contra les minories exercida per la majoria, fins i tot en contextos teòricament democràtics, ha introduït una necessitat específica de protegir jurídicament la diversitat (pluralisme com a legitimació)²¹²⁰, i promocionar-la, per assegurar la supervivència del principi democràtic²¹²¹. Així, la forma democràtica ha esdevingut la combinació necessària i inseparable entre principi majoritari,

²¹¹⁸ En aquest sentit, segons SARTORI, "el origen del pluralismo se encuentra en la gradual aceptación de la tolerancia como secuela de las guerras de religión". Així, "la comprensión del pluralismo implicà, pues, la comprensión de la tolerancia, el consenso, el disenso y el conflicto" (Sartori, Giovanni, "Los fundamentos del pluralismo", *La Política. Revista de Estudios sobre el Estado y la Sociedad*, número 1, primer semestre 1996, pp. 107 i 114).

²¹¹⁹ Peces Barba, *Los valores superiores*, ob.cit., p. 168.

Per LLAMAZARES, "la situación en un estado pluralista es bien diferente. Principios de la convivencia son la "tolerancia" y el "relativismo". Nadie posee la verdad absoluta. (...). El pluralismo no niega la existencia de la verdad, sino que parte de la hipótesis que nadie tiene "toda" la verdad, y, al mismo tiempo, de que todos tienen parte de esa verdad" (Llamazares, Dionisio, "Principios, técnicas y modelos de relación entre Estado y grupos ideológicos religiosos (confesiones religiosas) y no religiosos", *Revista de Estudios Políticos* (Nueva Época), Número 88, Abril-Juny 1995, p. 31).

En aquesta línia, seguint ZAGREBELSKY, "las sociedades pluralistas actuales (...) esto es, las sociedades dotadas en su conjunto de un cierto grado de relativismo, asignan a la Constitución no la tarea de establecer directamente un proyecto predeterminado de vida en común, sino la de realizar las condiciones de posibilidad de la misma" (Zagrebelsky, Gustavo, *El derecho dúctil. Ley, derechos, justicia*, ob.cit., p. 13).

El pluralisme, en conseqüència, empara la diversitat de creences, d'opinions, i de formes de vida (pluralisme ideològic i cultural) i també la pluralitat d'institucions (pluralisme institucional), en aquest últim cas, per fer efectiva l'autonomia en la gestió d'algunes d'aquestes diversitats (cultural, territorial). En aquest sentit, Pizzorusso, Alessandro, *Lecciones de derecho constitucional*, p. 115, i *Minoranze e maggioranze*, pp. 71-72; i Mortati, Costantino, *Istituzioni di diritto pubblico*, pp. 160-161.

²¹²⁰ Tal i com fa veure HÄBERLE, la garantia jurídica de la democràcia no ha de produir-se tan sols en l'estricta marc del principi de sobirania. Així, "la democracia no se desarrolla solamente a través de la relación, formalizada, canalizada, concebida en sentido estricto, de delegación y responsabilidad del pueblo a los órganos estatales (legitimación a través de las elecciones) hasta el intérprete constitucional competente en última instancia. Se desarrolla en una comunidad abierta también en las formas mediatizadas más finas del proceso público pluralista de la política y la praxis diaria, especialmente en la realización de los derechos fundamentales (...). El "pueblo" no es precisamente sólo una majestad unitaria que "emana" (sólo) el día de las elecciones, que proporciona como tal legitimación democrática. El pueblo como majestad pluralista no es menos presente y legitimador para las interpretaciones en el proceso constitucional" (Häberle, Peter, *La sociedad abierta de los intérpretes constitucionales. Una contribución para la interpretación pluralista y "procesal" de la Constitución*, ob.cit., pp. 32-33).

²¹²¹ Tal i com diu ARAGÓN, "el principio democrático aparece en esos casos como principio organizativo y procedimental, enlazado inmediatamente con el pluralismo" (Aragón, Manuel, *La eficacia jurídica del principio democrático*, ob.cit., p. 33).

En el mateix sentit, MARTÍN CUBAS opina que "el reconocimiento del pluralismo político al más alto nivel jurídico, sin precedentes, responde principalmente al interés por remarcar el carácter democrático de nuestro sistema político, y a la idea del que el pluralismo político no puede ser sólo una aspiración jurídica, sino que

reconeixement del pluralisme i principi de protecció de les minories²¹²². En darrer terme, la concepció pluralista de la democràcia afavoreix el consens social i polític sobre unes bases comunes de convivència, evitant l'eliminació del contrari del procés polític²¹²³.

El pluralisme, per tant, no és tan sols el "resultat normal" del principi de llibertat, és també, i sobre tot, un element constitutiu de la convivència²¹²⁴, el "resultat necessari" i el "resultat desitjable"²¹²⁵ del lliure intercanvi d'opinions, i del procés polític decisor. En definitiva, la projecció política de la natural sociabilitat humana²¹²⁶. En aquest sentit, la necessitat del pluralisme és justifica en que garanteix la diversitat d'opinions i estils de vida, imprescindible en la formació de la llibertat individual²¹²⁷.

también es un principio de organización". Així, "no es propio de un régimen democrático una sociedad homogénea" (Martín Cubas, Joaquín, *La democracia y el Tribunal Constitucional*, ob.cit., p. 194 i 207)

²¹²² Per PÉREZ FRANCESCH, "Constitución y Democracia devienen términos indisociables, ya que aquella ha de garantizar no solamente el gobierno de la mayoría, sino también el respeto de las minorías (...). Sin pluralismo (...) difícilmente podremos hablar de una democracia gobernante, quedando la democracia como técnica procedimental para tomar decisiones, con escasa participación del pueblo" (Pérez Francesch, Joan Lluís, *El marco constitucional del pluralismo. Especial consideración del plurilingüismo*, ob.cit., p. 29). Recordem en aquest sentit el vincle entre pluralisme i protecció de les minories, tal i com el sosté el ja citat MONTILLA (Montilla Martos, Juan Antonio, *La crítica a la protección de las minorías en Alemania*, ob.cit., p. 122)

²¹²³ En opinió d'ESTÉVEZ ARAUJO, la "concepción pluralista de la sociedad" suposa la "constatación de la existencia de una pluralidad de intereses y puntos de vista en el interior de la sociedad". Així, el pluralisme esdevé "condición de posibilidad para la existencia de un consenso verdadero y no como un peligro para la unidad política, como ocurría en el caso de Schmitt" (Estévez Araujo, Juan Antonio, *La Constitución como proceso y la desobediencia civil*, ob.cit., p. 87)

²¹²⁴ A l'entendre d'ELY, el pluralisme és una condició necessària per a la protecció de les minories. Inversament, una societat pluralista fa improbable la imposició de la majoria sobre la minoria, com en el cas del prejudici racial. "Race prejudice, in short, provides the 'majority of the whole' with that 'common motive to invade the rights of other citizens' that Madison believed improbable in a pluralistic society" (Ely, Jhon Hart, *Democracy and distrust. A theory of judicial review*, ob.cit., p. 153)

²¹²⁵ RUBIO LLORENTE els defineix com "realidad valiosa" (Rubio Llorente, Francisco, *Prólogo, a Derechos fundamentales y principios constitucionales*, ob.cit., p. XI)

²¹²⁶ Seguint NICHOLLS, "un Estado plural, tal i como yo lo concibo, es aquel cuyo régimen reconoce la existencia y la legitimidad de un amplio número de grupos diversos y admite que dichos grupos deberían, en general, tener la libertad de perseguir sus propios fines. Estos grupos existen como verdaderas entidades sociales, pero su existencia no deriva del estado, sino del hecho de que los seres humanos son sociables por naturaleza y se agrupan para alcanzar objetivos comunes a diferentes niveles" (Nicholls, David G., "La paradoja del Estado pluralista", *Cuadernos Constitucionales de la Cátedra Fadrique Furió i Ceriol*, número 13, 1995, p. 50)

²¹²⁷ Com argumenta KYMLICKA, al respecte de les tesis comunitaristes, "los juicios individuales requieren de las experiencias plurales y del intercambio propios de la reflexión colectiva. Los juicios individuales acerca de

Els valors superiors establerts per l'article 1 de la Constitució (entre ells, el pluralisme polític) i els principis constitucionals (entre els quals, el pluralisme "in genere"), tenen caràcter normatiu immediat i directe, i, en conseqüència, poden servir de fonament per qualsevol decisió dels poders públics²¹²⁸. No obstant, la comprensió dels valors requereix una activitat interpretativa, obligada pel seu perfil de norma "prima facie"²¹²⁹, que compensi la seva "impredictibilitat" i "indeterminació"²¹³⁰.

Pel seu caràcter hermenèutic, els valors superiors han estat considerats com "normes secundàries o de segon grau"²¹³¹, i en concret Peces Barba les ha definit com la "norma bàsica material" de la Constitució de 1978²¹³².

lo bueno dependen de la evaluación colectiva de las prácticas plurales" (Kymlicka, Will, *Filosofía política contemporánea*, ob.cit., p. 243).

²¹²⁸ Peces Barba, *Los valores superiores*, ob.cit., p. 89.

²¹²⁹ A l'entendre d'ALEXY, la major part dels principis (i els valors superiors ho són) són normes "prima facie", en la mesura que no estableixen directament drets, sinó relacions de preferència entre normes (Alexy, Robert, *Teoría de los Derechos Fundamentales*, Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1993, pp. 98-101). Al respecte dels principis, també DWORKIN (Dworkin, Ronald, *Los derechos en serio*, Ariel, Barcelona, 1984, pp. 61-101).

²¹³⁰ Els valors superiors són impredictibles en la mesura que "plantean diversidad de opciones jurídicas libres", mentre que els principis es caracteritzen per ser indeterminats, es a dir, "comportan la discrecionalidad del intérprete, que se concreta en criterios objetivos que el propio derecho proporciona". De qualsevol manera "el legislador (...) tiene mayor libertad de acción con los valores, menos con los principios y menos aún con las reglas" (Freixes Sanjuán, Teresa, i Remotti Carbonell, José Carlos, "Los valores y principios en la interpretación constitucional", *Revista Española de Derecho Constitucional*, Número 35, Maig-Agost 1992, p.99).

²¹³¹ En aquest sentit, Peces Barba, *Los valores superiores*, ob.cit., pp. 101-102; Freixes Sanjuán, Teresa, i Remotti Carbonell, José Carlos, *Los valores y principios en la interpretación constitucional*, ob.cit., p.100; i Santamaría Ibeas, Juan José, *Los valores superiores en la jurisprudencia del Tribunal Constitucional*, ob.cit., p. 101.

En canvi, RUBIO LLORENTE, discrepa, en el cas de la igualtat, la llibertat, i la justícia, perquè "el juez constitucional tendrá siempre la necesidad de apoyarse en otros preceptos de la Constitución para imponer una interpretación determinada de su propia concepción de ellos". Al respecte del pluralisme, per la seva diferent estructura, és "más dudoso" (Rubio Llorente, Francisco, *Prólogo, a Derechos fundamentales y principios constitucionales*, ob.cit., p. XI).

²¹³² Els valors superiors són la "norma bàsica material" de la Constitució, "como expresión de acuerdo o consenso de la mayoría sobre los fines a alcanzar en el ordenamiento". Per aquesta raó, l'article 1.1 "es norma de identificación de las demás normas en cuanto a su contenido material", "norma básica material sobre normas y criterio de todas las normas del ordenamiento" (Peces Barba, *Los valores superiores*, ob.cit., pp. 94-103). Així, els valors superiors esdevenen "guía y modelo ético para la interpretación y para el desarrollo" de la Constitució (Peces Barba, Gregorio, *Los valores superiores, a Jornadas de Estudio sobre el Título Preliminar de la Constitución*, ob.cit., p. 31).

En la pràctica, la interpretació constitucional ha connectat els valors i altres preceptes constitucionals directament o indirectament vinculats. La jurisprudència sembla haver-se orientat pel criteri d'aplicar el pluralisme en relació a la matèria constitucional concreta on és operativa, sense aprofundir en el seu contingut específic²¹³³.

Específicament, el pluralisme polític ha modulat el contingut d'altres principis i drets constitucionals (partits polítics, participació)²¹³⁴. En el cas concret dels parlamentaris, el pluralisme es concreta no tan en un acatament global (formal i material) de la Constitució, com en l'obligació de respectar, en la seva conducta externa i interna (exigència de democràcia interna) els principis democràtics²¹³⁵.

²¹³³ Per exemple, la STC 116/1987, de 7 de juliol, *Qüestió d'inconstitucionalitat contra la Llei que regula els drets dels antics membres de les Forces Armades de la 2ª República*, FJ 6.

"Si bien la cuestión se plantea formalmente en relación con los artículos 1.1, 9 i 14 de la Constitución, y sin perjuicio de que como regla general los valores superiores del ordenamiento y los principios constitucionales pueden bastar para promover recursos o plantear cuestiones de inconstitucionalidad, la presente cuestión debe quedar reducida a la alegada infracción del artículo 14 (...) Toda la argumentación de la sala gira entorno a la tesis de la discriminación que de la ley resulta para los militares de la República que hayan consolidado su empleo con posterioridad al 18 de julio de 1936, por lo que las referencias a los artículos 1.1 i 9 sólo se hacen en la medida en que el primero promueve la igualdad como un valor superior del ordenamiento jurídico, en tanto que el segundo declara, en su apartado 2, que corresponde a los poderes públicos las condiciones para que la igualdad del individuo y de los grupos en que se integra sea real y efectiva"

²¹³⁴ Recordem, al respecte, la STC 32/1985 de 6 de març, *Recurs d'empara sobre la composició de les comissions informatives de l'Ajuntament de la Guardia (Tenerife)*, FJ 2n

En opinió del TC, "la inclusión del pluralismo político como un valor jurídico fundamental (art. 1.1 de la Constitución)" a més de "la consagración constitucional de los partidos políticos como expresión del pluralismo (...) dotan de relevancia jurídica (...) a la adscripción política de los representantes" i, per tant, qualsevol decisió de la majoria en exercici de l'autonomia parlamentària "no pueden ignorar lo que en este momento, sin mayor precisión, podemos llamar derechos de las minorías".

També, la STC 119/1990, de 21 de juny, *Recurs d'empara contra la decisió del Congrés de no permetre l'adquisició plena de la condició de diputats als representants d'HB, per acatar la Constitució amb una fórmula no prevista al Reglament*, FJ 7

"En un Estado democrático -diu, en aquest sentit, la sentència- que relativiza las creencias y protege la libertad ideológica; que entroniza como uno de sus valores superiores el pluralismo político; que impone el respeto a los representantes elegidos por sufragio universal en cuanto poderes emanados de la voluntad popular, no resulta congruente una interpretación de la obligación de prestar acatamiento a la CE que antepone un formalismo rígido a toda otra consideración, porque de este modo se violenta la misma CE de cuyo acatamiento se trata (...) interpretación excluyente frente a otra integradora"

²¹³⁵ En aquest sentit, Jiménez Campo, Javier, *La intervención estatal del pluralismo*, ob.cit., pp. 161-182. També, art. 41 de la Llei de Partits Polítics, llei 54/1978, de 4 de desembre; STC 10/1983, de 21 de febrer, *Recurs d'empara dels regidors de l'Ajuntament de Madrid, militants del Partit Comunista, cessats del seu càrrec després de ser expulsats del partit*; STC 106/1991, de 13 de maig, *Recurs d'empara del partit Los Ecologistas contra l'acord d'inscripció del partit Los Verdes*; STC 186/1992, de 16 de novembre, *Recurs d'empara contra el nomenament de càrrecs del sindicat Confederación Nacional del Trabajo*; STC 56/1995, de 6 de març, *Recurs d'empara dels membres del Gipuzkuako Buru Batzar del Partit Nacionalista Basc contra l'acord de dissolució, adoptat per l'Euskadi Buru Batzar, entre d'altres*

6.2.2. El pluralisme "in genere" o pluralisme social

A més del "pluralisme polític", al que vam fer referència en el capítol precedent, la Constitució també reconeix i promou el pluralisme "in genere" (pluralisme social)²¹³⁶.

a. El pluralisme nacional

En primer lloc, la Norma Fonamental reconeix i protegeix el "pluralisme nacional" en fer servir l'expressió "nacionalidades" per definir una part de les comunitats territorials de l'Estat espanyol, i garantir el seu dret d'autonomia política (art. 2 CE)²¹³⁷. La "nacionalitat" és un terme transaccional, resultat del compromís constitucional entre els partidaris d'una garantia més explícita de la diversitat nacional (principalment, les minories nacionalistes de Catalunya i el

²¹³⁶ Tal i com diu GARRORENA, "la democracia supone una comprensión de la sociedad como entramado, como trama plural en la que se interaccionan los diferentes grupos sociales, reconocidos así en su autonomía y en la legitimidad de su propia diversidad" (Garrarena, Angel, *El Estado español como Estado social y democrático de Derecho*, ob.cit., p. 132).

Per QUINTELA GONÇALVES, "es constatable la quiebra del monopolio de los partidos políticos en el proceso integrador de las demandas de los intereses sociales y la aparición de múltiples focos de integración a través del pluralismo socioeconómico" (Quintela Gonçalves, María Teresa, *Pluralismo y participación institucional en la jurisprudencia del Tribunal Constitucional*, ob.cit., p. 341). LUCAS VERDÚ fa referència al "pluralismo político social", que implica "el reconocimiento de variedad de grupos y formaciones sociales entre el individuo y el Estado. Todos ellos configuran su personalidad" (Lucas Verdú, Pablo, *El Pluralismo político-social entre la Constitución de 1978 y la Constitución substancial*, a VVAA, *La Constitución española de 1978. Un análisis comparado*, ob.cit., p. 24). La raó d'ésser d'aquest pluralisme és la protecció de l'individu aïllat. Segons LOEWENSTEIN, "cuando el individuo aislado se une con otros en virtud de una comunidad de intereses, tiene entonces la posibilidad de ofrecer mayor resistencia a los detentadores del poder estatal que si tuviese que enfrentarse aisladamente" (Loewenstein, Karl, *Teoría de la Constitución*, ob.cit., p. 423).

²¹³⁷ Per SOLÉ TURA, que fa servir l'expressió "nación de naciones", agafada de CARRETERO (Carretero, Anselmo, *Los pueblos de España*, Hacer Editorial, Barcelona, 1992), l'article 2 de la Constitució Espanyola intenta definir Espanya "como una entidad única basada en una gran diversidad de pueblos -con grados diversos de conciencia de colectividad-", en el que s'encabeix una "concepción de España como un conjunto articulado de pueblos diversos, de nacionalidades históricamente formadas y de regiones" (Solé Tura, Jordi, *Nacionalidades y nacionalismos en España. Autonomías, federalismo, autodeterminación*, ob.cit., pp. 97 i 101).

Al respecte de l'art. 2 CE i el terme "nacionalitats", ARBÓS sosté que "aquest reconeixement de la plurinacionalitat d'Espanya té una gran importància política, tot i que no modifica el caràcter singular del titular de la sobirania: Espanya és integrada per diverses nacionalitats i regions, però la sobirania nacional és única i l'únic titular és el poble espanyol" (Arbós, Xavier, a Aparicio, Miquel Angel (dir.), *Temas de Dret Constitucional (I)*, ob.cit., p. 182).

Per SOLOZÁBAL, la "unidad del ordenamiento", però també la "homogeneidad espiritual" són les bases de la unitat de l'Estat, i el límit del dret d'autonomia (Solozábal, Juan José, "El Estado autonómico como

País Basc), i els que volien evitar el risc de fragmentació de la sobirania que podria comportar el reconeixement de diverses "nacions"²¹³⁸. Per aquesta raó, el principi d'unitat de la sobirania (arts. 1 i 2 CE) descarta, almenys en el context constitucional, l'aplicació del "principi de les nacionalitats" i el dret d'autodeterminació en l'exercici del dret d'autonomia política²¹³⁹.

Tanmateix, el reconeixement constitucional de "fets diferencials estructurals" (derivats de la diversitat de llengües, els drets històrics forals, els règims fiscals especials, les institucions territorials especials de base geogràfica, i les competències diferenciades) també posa de manifest la concepció pluralista d'allò cultural i nacional en la Constitució de 1978²¹⁴⁰.

Estado nacional (Adaptabilidad y rendimiento integrador de la forma política española)", *Sistema*, número 166, 1993, p. 73 i 77)

²¹³⁸ A l'entendre de BASTIDA, "con la equiparación de España a una única nación española se cercena el potencial verdaderamente nacional que las "nacionalidades" pudieran tener - a pesar de que, como dijimos, la adecuación de nacionalidad y nación era absoluta y compartida por todos los grupos- de tal forma que su presencia ya no resulta tan incómoda. Así pues, la solución dada por los ponentes -vale también decir a los ponentes- estribaba en el mantenimiento de un concepto indeseado por la derecha, a condición de privarle de la significación ambicionada por la izquierda y los nacionalistas" (Bastida, Xacobe, *La nación española y el nacionalismo constitucional*, ob.cit., p. 47).

En el mateix sentit, Oñate Rubalcaba, Pablo, *Consenso e ideología en la transición política española*, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Madrid, 1998, pp. 219-236; i Morodo, Raúl, *La transición política*, ob.cit., pp. 199-214.

²¹³⁹ El "principio de las nacionalidades", entès com aquell criteri jurídic-polític segons el qual "toda nación tiene derecho a organizarse en un Estado soberano e independiente", no pot aplicar-se sobre les "nacionalidades" de l'Estat espanyol. "Queda meridianamente clara la no admisión del "principio de las nacionalidades en nuestra Constitución" (Ruiz Rodríguez, Segundo, *La teoría del derecho de autodeterminación de los pueblos*, ob.cit., pp. 122-123)

En el mateix sentit, Ruipérez, Javier, *Constitución y autodeterminación*, ob.cit., pp. 118-119; Gulumón, Julen, *El derecho de autodeterminación*, ob.cit., pp. 187-188; i Solé Tura, Jordi, *Nacionalidades y nacionalismos en España*, ob.cit., pp. 100-102.

²¹⁴⁰ D'aquesta opinió, LÓPEZ AGUILAR, que defensa una "elaboración doctrinal del hecho diferencial en y desde la Constitución". Així, "existen, sin lugar a dudas, manifestaciones constitucionales de la diferencialidad constitucionalmente relevante", que no són episòdiques sinó "estructurales", con "asiento" i "protección" constitucional (cas de la llengua o els drets històrics), que es tradueixen en formes d'asimetria competencial (López Aguilar, Juan Fernando, *Estado autonómico y hechos diferenciales*, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Madrid, 1998, pp. 75-85). En aquesta línia, TRUJILLO (Trujillo, Gumersindo, "Integración constitucional de los hechos diferenciales y preservación de la cohesión básica del estado autonómico", a VVAA, *Asimetría y cohesión en el estado autonómico*, Instituto Nacional de Administración Pública, Madrid, 1997, pp. 18-19). SOLOZÁBAL, en canvi, tot i preocupar-se per la protecció de les "peculiaridades" (drets històrics), defensa la "equiparación competencial" i la "homogeneidad organizativa" com a "proyecciones del principio de igualdad en el Estado autonómico" (Solozábal, Juan José, *Las bases constitucionales del estado autonómico*, McGraw-Hill, Madrid, 1998, pp. 124-125)

Al marge del dret d'autonomia política, que és un element fonamental de la tutela minoritària²¹⁴¹, la Constitució també aplica la territorialitat i el "pluralisme territorial" entre els criteris de representació (arts. 69 i 152 CE, pel Senat i les Assemblees Legislatives de les Comunitats Autònomes), tot i que de manera imperfecta i sovint criticada, tal i com s'ha analitzat en el capítol precedent²¹⁴².

D'acord amb la doctrina internacional prèviament exposada, les "nacionalitats" es podrien considerar minories nacionals²¹⁴³, si bé, com veurem posteriorment, la representació espanyola en el Consell d'Europa ha negat la vinculació entre ambdós termes²¹⁴⁴. De tota manera, i en la mesura en que l'Estat espanyol compleix l'estàndard internacional de protecció de les minories nacionals²¹⁴⁵, la qüestió tampoc no tindria massa incidència en la pràctica constitucional, ni tan sols, en el cas de que hom volgués plantejar, a la seva empara, el dret

²¹⁴¹ Cerri, Augusto, *Libertà, eguaglianza, pluralismo nella problemàtica della garanzia delle minoranze*, ob.cit., p. 296.

²¹⁴² Al respecte de la insuficient representació territorial autonòmica en el Senat, i de la conveniència d'equilibrar-la amb la representació de municipis i províncies, entre d'altres (ja citats en el capítol I) Arbós, Xavier, *El Senado: marco constitucional y propuestas de reforma*, ob.cit.; Martínez Sospedra, Manuel, *La reforma del Senado*, ob.cit.; Ruiz Ruiz, Gerardo, *Reforma constitucional del Senado en España: adecuación a los principios de la forma de gobierno parlamentaria bicameral*, ob.cit.; i Fernández Segado, Francisco, *Reflexiones entorno a la reforma constitucional del Senado*, ob.cit.

Sobre les distorsions provocades pel principi de territorialitat sobre la igualtat de vot en els procediments d'elecció de les assemblees representatives autonòmiques, entre d'altres, López Aguilar, Juan Fernando, *Los problemas de constitucionalidad del sistema electoral autonómico canario*, ob.cit.; Trujillo, Gumersindo, *El Estado y las Comunidades Autónomas ante la exigencia constitucional del voto igual*, ob.cit.; i Pallarès, Francesc, *Los sistemas electorales en las Comunidades Autónomas: Aspectos institucionales*, ob.cit.

²¹⁴³ Així, segons RUIZ RICO, "destaca de manera sobresaliente la previsión del artículo 2 [de la CE], primera manifestación constitucional en España del concepto de "minorías nacionales" (Ruiz-Rico Ruiz, Gerardo, *Los derechos de las minorías religiosas, lingüísticas y étnicas en el ordenamiento constitucional español*, ob.cit., p. 103).

També, Paniagua Redondo, Ramón, i Acosta Estévez, Josep B., *Reflexiones entorno a las minorías en Europa: las minorías y el Estado español*. Ponència presentada a la 14ª Conferència Regional de les Associacions per a les Nacions Unides. Ginebra, 1994, p. 7; i Roca Junyent, Miquel, *La situation en Espagne, a Autonomies locales, intégrité territoriale et protection des minorités*, ob.cit., pp 175-181.

²¹⁴⁴ "Note présentée par la délégation espagnole", a la "Conférence des ministres européens de la Justice" (òrgan del Consell d'Europa), el 22 de juny de 1993, ob.cit., p. 27.

²¹⁴⁵ Ruiz-Rico Ruiz, Gerardo, *Los derechos de las minorías religiosas, lingüísticas y étnicas en el ordenamiento constitucional español*, ob.cit., pp. 99-133; Paniagua Redondo, Ramón, i Acosta Estévez, Josep B., *Reflexiones entorno a las minorías en Europa: las minorías y el Estado español*, ob.cit., pp. 6-8.

d'autodeterminació o la secessió, ja que estan explícitament exclosos dels tractats sobre minories²¹⁴⁶.

b. El pluralisme lingüístic

La Constitució també reconeix el "pluralisme lingüístic"²¹⁴⁷, i, en aquest sentit, estableix l'oficialitat de totes les llengües espanyoles²¹⁴⁸, alhora que preveu la protecció de les "modalitats lingüístiques", tot i que situa en una posició preferent la llengua castellana²¹⁴⁹.

Per contra, el Tribunal Constitucional, malgrat garantir la igualtat de drets entres els parlants de les diferents llengües oficials, ha aplicat la doctrina de la "discriminació positiva" per convalidar constitucionalment les polítiques de normalització lingüística (per exemple, l'anomenada "immersió lingüística" i l'ús

²¹⁴⁶ L'article 21 del Conveni Marc per a la protecció de les minories nacionals, número 157 del Consell d'Europa, fet a Estrasburg, l'1 de febrer de 1995 estableix la "prohibición de afectar la igualdad soberana y la independencia de los estados".

²¹⁴⁷ Tal i com diu SOLOZÁBAL, "nuestra Constitución parte del reconocimiento del pluralismo lingüístico como una muestra de la riqueza cultural de España". Així, "parece, en efecto, conveniente relacionar la variedad lingüística española con el valor del pluralismo, como uno de los consagrados en nuestro artículo 1º, principio que tiene efectos legitimatorios y fundantes en el plano político dado el carácter compuesto del entramado institucional del Estado autonómico, pero también alcance jurídico en la medida que supone un criterio de interpretación adecuado para un ordenamiento complejo como el nuestro" (Solozábal, Juan José, "El régimen constitucional del bilingüismo", *Revista Española de Derecho constitucional*, número 55, Gener-Abril 1999, p. 22). Per ARAGÓN, "el reconocimiento efectivo, por un Estado, de la diversidad de lenguas (...) no significa sólo la proscripción de cualquier tipo de discriminaciones por causa del idioma, sino también (y sobre todo) el establecimiento de las adecuadas garantías jurídicas para que la facultad de usar una determinada lengua pueda, realmente, ejercitarse" (Aragón Manuel, "El tratamiento constitucional del multilingüismo", a *Federalismo y regionalismo*, Centro de Estudios Constitucionales, Madrid 1979, p. 420). VERNET destaca el plurilingüisme com a valor superior de l'ordenament, encara que la seva interpretació sembla anar més enllà del que específicament preveu l'art. 1.1 (pluralisme polític lligat als conceptes de democràcia i participació). Així, "la Constitució també preveu com a valor superior del seu ordenament jurídic el plurilingüisme, establert indirectament a l'art. 1 de la CE en connexió amb l'art. 3" (Vernet, Jaume, *La regulació del plurilingüisme a l'Administració espanyola (1977-1990)*, ob.cit., p. 160).

També, Herrero de Miñón, Miguel, "Addenda: plurilingüismo, cooficialidad y lengua "propia" en el bloque de constitucionalidad", *Teoría y realidad constitucional*, Número 2, 2n semestre 1998, pp. 127-140.

²¹⁴⁸ MILIÁN fa veure que no totes les llengües d'Espanya tenen estatus d'oficialitat i esmenta, en aquest sentit, els casos del "bable" (llengua asturiana) i del català en els pobles de la franja oriental d'Aragó (Milián Massana, Antoni, "Derechos lingüísticos y derechos fundamentales en España", *Revista Vasca de Administración Pública*, Número 30, 1991, p.69).

²¹⁴⁹ Al respecte, els ja citats Pérez Francesch, Joan Lluís, *El marco constitucional del pluralismo. Especial consideración del plurilingüismo*, ob.cit., pp. 32; i Milián Massana, Antoni, *La regulación constitucional del multilingüismo*, ob.cit., pp. 69-103.

preferent de la "llengua pròpia" oficial en les institucions educatives de la Comunitat Autònoma), basant-se en la discriminació històrica de les mateixes²¹⁵⁰.

La ratificació per Espanya de la Carta Europea de les Llengües Minoritàries suposaria un reforç considerable per la protecció de les minories lingüístiques, tot i que la seva influència ja s'ha posat de manifest en la jurisprudència constitucional²¹⁵¹ i en alguna norma autonòmica, com la Llei catalana de Política Lingüística de 1998²¹⁵².

c. El pluralisme religiós i ètnic

L'article 16 de la Constitució també fa un reconeixement implícit del pluralisme religiós²¹⁵³, en garantir el dret a la llibertat religiosa i de culte "dels individus i de les comunitats". El caràcter col·lectiu d'aquest dret ja està fermament admès pel dret públic²¹⁵⁴, i, per aquesta raó, l'absència d'un llistat de drets de les minories religioses no crea una situació de desprotecció dels col·lectius corresponents.

²¹⁵⁰ Recordem, en aquest sentit, la STC 337/1994, de desembre, Qüestió d'inconstitucionalitat contra diversos preceptes de la Llei catalana de Normalització lingüística de 1983, FJ 7. També, Solozábal, Juan José, *El régimen constitucional del bilingüismo*, ob.cit., p. 33.

²¹⁵¹ Així, l'ATC 311/1993, de 25 d'octubre, Recurs d'empara (no admès a tràmit) sobre la denegació d'inscripció d'un cognom en català en el Registre Civil de Barcelona, FJ 3.

En relació al dret d'ús de les diferents llengües oficials, "el Tribunal por lo demás se ha referido expresamente a que se trata de un derecho de aplicación progresiva, en función de las posibilidades de cada momento y no puede ser exigido en su plenitud de forma inmediata (STC 2/1987, que se remite a la STC 82/1986, antes citada, y artículo 10 de la Carta Europea de Lenguas Regionales o minoritarias de 5 de noviembre de 1992)".

²¹⁵² Apartat II del Preàmbul de la Llei catalana de política lingüística, llei 1/1998, de 7 de gener.

²¹⁵³ La Constitució espanyola garanteix les condicions perquè les confessions religioses "puedan expresarse y difundirse libremente", però en cap cas es proposa "corregir tendencias para asegurar "más pluralidad" o "igualdad plural" porque violaría su neutralidad" (Martínez Torrón, Javier, *Separatismo y cooperación en los Acuerdos del estado con las minorías religiosas*, Comores, Granada, 1994, p. 52). En definitiva, la Norma Fonamental protegeix la llibertat de les diferents confessions, sense interferir en les creences (Mantecón Sancho, Joaquín, *El derecho fundamental de libertad religiosa*, ob.cit., pp. 132-133).

²¹⁵⁴ Amb el reconeixement de la llibertat religiosa a les comunitats, "se reconoce, pues, esa dimensión social propia del hecho religioso" (Mantecón Sancho, Joaquín, *El derecho fundamental de libertad religiosa*, ob.cit., p. 132).

També, Morange, Jean, *Droits de l'homme et libertés publiques*, ob.cit., p. 319; Colliard, Claude-Albert, *Libertés publiques*, ob.cit.; Duguit, Léon, *Traité de Droit Constitutionnel*, ob.cit., Volum 5, p. 459.

La Norma fonamental, en canvi, no fa un reconeixement explícit del "pluralisme ètnic"²¹⁵⁵, ni tampoc no conté cap previsió concreta sobre la "minoria gitana" (que, malgrat ser una "minoria dispersa"²¹⁵⁶, reuneix moltes de les característiques pròpies de les minories ètniques), la qual pot trobar-se, malgrat tot, en les normes de rang legislatiu²¹⁵⁷.

El reconeixement d'altres formes de pluralisme social completa el contingut pluralista de la Constitució espanyola de 1978. Entre d'altres, el pluralisme comunicatiu (art. 20.3 CE), el pluralisme educatiu (art. 28. CE), el pluralisme sindical (arts. 7 i 28.1 CE) i empresarial (art. 7 CE), el pluralisme cultural "de los pueblos de España" (art. 46 CE), i el pluralisme juvenil (art. 48).

6.3. El principi constitucional d'igualtat i les minories. La prohibició de discriminació. La discriminació positiva.

La tutela de les minories també està emparada pel principi constitucional d'igualtat²¹⁵⁸. Els membres de les minories i els grups minoritaris, per la seva especial situació de desprotecció i submissió enfront de la majoria²¹⁵⁹,

²¹⁵⁵ En relació a les minories ètniques, la Constitució tan sols reconeix la prohibició de discriminació per causa de la "raça" (article 14 CE)

²¹⁵⁶ Sobre les minories "disperses", Schulte-Tenckhoff, Isabelle, i Ansbach, Tatjana, a Fenet, Alain (dir.), *Le droit et les minorités*, pp. 17-18; i Pizzorusso, Alessandro, *Le minoranze nel diritto pubblico interno*, ob.cit., p. 13.

²¹⁵⁷ Per exemple; els ja citats Article 11, paràgraf 2n de l'Estatut d'Autonomia d'Andalusia, Llei Orgànica 6/1981, de 30 de desembre; i article 14 de la Ley de Servicios Sociales de Extremadura, llei extremenya 5/1987, de 27 de maig.

²¹⁵⁸ La igualtat, o sigui, el dret a rebre el mateix tractament jurídic que els altres membres de la comunitat, és el principi bàsic de protecció de les minories (el primer nivell de protecció), en el dret internacional públic i en el dret constitucional comparat (Cerri, Augusto, *Libertà, eguaglianza, pluralismo nella problematica della garanzia delle minoranze*, ob.cit., pp. 295-296; i Lévrat, Nicolas, *Solutions institutionnelles pour des sociétés plurielles*, ob.cit., pp. 4, 20, 24, 52, i 55).

Per exemple, l'article 4 del Conveni Marc per a la protecció de les minories nacionals, número 157 del Consell d'Europa, fet a Estrasburg, l'1 de febrer de 1995, estableix que es "prohibirà toda discriminación fundada sobre la pertenencia a una minoría nacional", i en conseqüència es promourà la "plena i efectiva igualdad entre las personas pertenecientes a una minoría nacional y las pertenecientes a una mayoría".

²¹⁵⁹ El que caracteritza principalment les minories és la submissió i el desavantatge. En aquest sentit, i entre d'altres, Rigaux, François, *Mission impossible: la définition de la minorité*, ob.cit., p. 155; Prieto Sanchís, Luis, "Las minorías religiosas", a VV.AA., *Derechos de las minorías y de los grupos diferenciados*, ob.cit., p. 5; i Koubi, Geneviève, a Fenet, Alain, *Le droit et les minorités*, p. 253.

requereixen no tan sols de regles concretes que prohibeixin la discriminació present o futura, en la llei o davant d'aquesta (tutela antidiscriminàtoria o negativa), sinó també de mesures específiques per corregir desigualtats passades i restablir la plena igualtat (discriminació positiva)²¹⁶⁰.

6.3.1. La prohibició de discriminació i les "suspect classes"

El significat primigeni del principi d'igualtat incideix precisament en la plena equiparació jurídica entre tots els membres de la comunitat política²¹⁶¹ (el que igualment ha d'incloure, llevat del previst pels drets polítics, als estrangers²¹⁶²),

²¹⁶⁰ A nivell constitucional, la relació entre la tutela minoritària i la discriminació positiva s'estableix de manera sòlida en la doctrina jurisprudencial del Tribunal Suprem dels Estats Units des de 1954 [*Brown vs. Board Education (Brown I)* de 1954 (347 US 483, 74 S.Ct. 686, 98 L.Ed 873 (1954), per la comunitat negra, i *Keyes v. School District Number 1* (413 US 189, 93 S.Ct. 2686, 37 L.Ed.2d 548 (1973)), per la hispana], tal i com hem vist en apartats precedents. En constatar que el principi "separate but equals", que pretenia conciliar la igualtat i la segregació racial, impedia la igualtat real pels membres de les minories (particularment, en aquell moment, la negra o afroamericana), va introduir el criteri de l'*affirmative action*, segons el qual, per fer efectiva la "equal protection clause" de la XIV esmena de la Constitució, els poders públics havien d'intervenir (en el cas del poder judicial, amb l'activisme judicial), a l'objecte de restablir la igualtat de tracte pels grups minoritaris.

Amb tot, el Tribunal Suprem ha limitat la tutela minoritària, en el marc de la clàusula d'igualtat, al compliment del principi de proporcionalitat i raonabilitat, el que exclou les accions afirmatives no orientades exclusivament a la igualtat d'oportunitats, o que produeixin vulneracions d'altres drets constitucionals (en aquest sentit, *Regents of the University of California v. Bakke* (438 US 265, 98 S.Ct. 2733, 57 L.Ed.2d 750 (1978); i *Thornburg v. Gingles* (478 US 109 (1986)).

Al respecte de la *equal protection clause* i les minories, en particular, Ely, Jhon Hart, *Democracy and distrust. A theory of judicial review*, ob.cit., pp. 135-180.

²¹⁶¹ Per PECES BARBA, la igualtat formal és "una dimensió del valor seguridad jurídica y pretende crear ámbitos de certeza, y saber a que atenerse". Es tracta del "supuesto de la igualdad como generalización (...) la construcción de las normas jurídicas como dirigidas a un abstracto "homo iuridicus"" (Peces Barba, Gregorio, *Curso de Derechos Fundamentales (I), Teoría general*, ob.cit., p. 284). Com diuen RODRÍGUEZ PIÑERO/FERNÁNDEZ LÓPEZ, amb la igualtat "se rechazan privilegios y exenciones, y se somete al conjunto de ciudadanos a un mismo ordenamiento jurídico igual para todos" (Rodríguez Piñero, Miguel, i Fernández López, María Fernanda, *Igualdad y discriminación*, ob.cit., p. 19).

En sentit estricte, i seguint BOBBIO, la igualtat primigènia no és sinó "la de que los hombres sean considerados iguales y tratados como iguales respecto de aquellas cualidades que, según las diferentes concepciones del hombre y de la sociedad, constituyen la esencia del hombre", o sigui, "la dignidad" (Bobbio, Norberto, *Igualdad y libertad*, ob.cit., p. 69). Així, el que es manifesta sobre tot és una "aspiración a la igualdad" (Valcárcel, Amelia, "Igualdad. Idea regulativa" a *El concepto de igualdad*, Editorial Pablo Iglesias, Madrid, 1994, p.4).

Per tant, per PÉREZ LUÑO, la igualtat comporta "exigencia de generalidad" (tipificació impersonal i universal), "exigencia de equiparación" (tracte igual del que ha de ser igual), "exigencia de diferenciación" y "exigencia de identidad de procedimiento" (Pérez Luño, Antonio Enrique, "El concepto de igualdad como fundamento de los derechos económicos, sociales y culturales", *Anuario de Derechos Humanos 1981*, Facultad de Dret de la Universitat Complutense, Madrid, 1982, p. 255-275).

²¹⁶² Com diu AJA, en el cas espanyol, "l'essencial igualtat de drets -excepte el sufragi i la funció pública- entre els espanyols i els immigrants" (Aja, Eliseo, *Drets i deures fonamentals dels immigrants*, ob.cit., p. 44).

La clàusula d'igualtat prohibeix les discriminacions (en la llei, o davant d'ella), fonamentades en determinades característiques socials o personals de l'individu, però té en compte les distincions jurídicament rellevants (d'aquí el caràcter "relacional" de la clàusula d'igualtat²¹⁶³), però tan sols si s'apliquen per igual en tots els casos (igualtat entre els iguals²¹⁶⁴).

En aquest sentit, el principi d'igualtat jurídica implica equiparació jurídica "en la llei"²¹⁶⁵ (en el seu contingut), i alhora igualtat jurídica "davant de la llei", el que comporta la igual aplicació de la llei per tothom²¹⁶⁶.

²¹⁶³ La igualtat no és un criteri aïllat, sinó que té en compte les concretes circumstàncies personals i socials de l'individu. Així, la igualtat no s'aplica en abstracte, sinó en raó d'un terme de comparació (*tertium comparationis*). Segons RORDÍGUEZ PIÑERO/FERNÁNDEZ LÓPEZ, "la igualdad como concepto relativo y relacional requiere además elementos de comparación entre las situaciones en que se encuentran los respectivos sujetos pasivos" (Rodríguez Piñero, Miguel, i Fernández López, María Fernanda, *Igualdad y discriminación*, ob.cit., p. 47). En el mateix sentit, RUBIO LLORENTE entén que la igualdad "es siempre resultado de un juicio que recae sobre una pluralidad de elementos, (...) los "términos de comparación". Així, "la igualdad que se predica de un conjunto de entes diversos ha de referirse, por tanto, no a su existencia misma, sino a uno o varios rasgos o calidades en ellos discernibles (...) Toda igualdad es siempre, por eso, relativa, pues sólo en relación con un determinado "tertium comparationis" puede ser afirmada o negada" (Rubio Llorente, Francisco, "La igualdad en la jurisprudencia del Tribunal Constitucional español. Introducción", a *El principio de igualdad en la Constitución española. XI Jornadas de Estudio de la Dirección General del Servicio Jurídico del Estado, Ministerio de Justicia, Volum I*, pp. 686-687).

²¹⁶⁴ Es tracta de "la vieja regla de que "hay que tratar igualmente a los iguales y desigualmente a los desiguales"" (Peces Barba, Gregorio, *Curso de Derechos Fundamentales (I), Teoría general*, ob.cit., p. 284).

²¹⁶⁵ El principi d'igualtat "en la llei" afecta al moment de creació de la norma i fa referència "a la obligación que tiene el ordenamiento de impedir teórica y prácticamente que "a priori" se positivase normativamente cualquier tipo de discriminación negativa, es decir, que desde el propio ordenamiento se lleve a cabo un tratamiento discriminatorio respecto de situaciones similares fácticamente" (Santamaría Ibeas, Juan José, *Los valores superiores en la jurisprudencia del Tribunal Constitucional*, ob.cit., p. 295).

També, Rodríguez Piñero, Miguel, i Fernández López, María Fernanda, *Igualdad y discriminación*, ob.cit., pp. 22-51.

Al respecte, STC 49/1982, de 14 de juliol, *Recurs d'empara dels treballadors de l'empresa "Metasa" contra resolució del Fons de Garantia Salarial que limita les indemnitzacions per acomiadament a càrrec del fons*, FJ 2.

"La igualdad en el trato dado por la ley o igualdad en la ley y constituye desde este punto de vista un límite puesto al ejercicio del poder legislativo"

Igualment, STC 114/1992, de 14 de setembre, *Recurs d'empara de l'empresa MAPFRE contra l'obligació de pagar interessos per una quantitat dipositada judicialment*, FJ 6.

"El principio de igualdad ante la ley consagrado en el art. 14 CE consiste en que ante supuestos de hecho iguales, las consecuencias jurídicas que se extraigan han de ser también iguales, y que han de considerarse iguales dos supuestos de hecho cuando la introducción en uno de ellos de un elemento o factor que permita diferenciarlo de otro se encuentre carente de fundamento racional y sea por tanto arbitraria, porque tal factor diferencial no resulte necesario para la protección de los bienes y derechos buscada por el legislador"

²¹⁶⁶ En aquest sentit, per XIOL, el principi d'igualtat davant la llei, igual que el principi de legalitat, s'ha d'entendre com "una prohibición general a todos los órganos del Estado de actuar arbitrariamente o de dar lugar a distinciones no objetivas, es decir, no fundadas en supuestos de hecho". Així, "el principio de legalidad no sólo seguirá siendo el eje básico del método jurídico, sino que será suficiente para el control jurídico de los actos de aplicación de la ley" (Xiol, Juan Antonio, "El principio de igualdad en la aplicación de la ley", a *El*

La desigualtat il·legítima (o discriminació negativa) es produirà si, en una situació d'identitat dels trets substancials dels supòsits de fet, i sense justificació objectiva i raonable, el legislador o l'operador jurídic encarregat d'aplicar la norma adopta una solució desigual²¹⁶⁷, sense tenir en compte el principi d'equiparació²¹⁶⁸.

La constatació de la desigualtat pels operadors jurídics ha servit de fonament per introduir la prohibició expressa de discriminació²¹⁶⁹ (o sigui, de desigualtat no legítima ni justificada) a favor de les anomenades "categories sospitoses de discriminació" (*suspect classes*)²¹⁷⁰.

principio de igualdad en la Constitución española. XI Jornadas de Estudio de la Dirección General del Servicio Jurídico del Estado, Ministerio de Justicia, Volum I, pp. 250-251).

Així, la STC 73/1989, de 20 d'abril, Recurs d'empara per l'exclusió d'una candidatura de les eleccions al Col·legi d'Advocats de Jaén, FJ 3

"La desigualdad en la aplicación de la ley se produce, en cambio, cuando un órgano aplicador del Derecho (...) interpreta la norma pertinente en un supuesto determinado de manera distinta a como lo ha hecho anteriormente en casos sustancialmente iguales"

²¹⁶⁷ A l'entendre de RODRÍGUEZ PIÑERO/FERNÁNDEZ LÓPEZ, el concepte jurídic de discriminació, tal i com s'aplica actualment, és el resultat d'una evolució doctrinal, que ha alterat substancialment el seu perfil. Inicialment, la discriminació tenia un "sentido positivo", que implicava "estar atento a las peculiaridades y discernir y reconocer las distinciones, diferencias o clasificaciones que razonablemente deben establecerse". En l'actualitat, la discriminació s'interpreta en sentit negatiu, en la mesura en que "hace referencia a una distinción perjudicial, injusta contra un individuo o grupo en razón a sus caracteres personales" (Rodríguez Piñero, Miguel, i Fernández López, María Fernanda, *Igualdad y discriminación*, ob.cit., pp. 86-88)

²¹⁶⁸ Tal i com diu FERNÁNDEZ RUIZ-GÁLVEZ, la igualtat s'ha d'entendre com "principio de equiparación, de no discriminación, de trato igual a los iguales, o más exactamente, de trato igual a las personas o situaciones entre las que existen diferencias, pero que se consideran como irrelevantes a los efectos de que se trate" (Fernández Ruiz Gálvez, Encarnación; *Principio de equiparación y principio de diferenciación. Su articulación práctica*, p. 142)

²¹⁶⁹ L'article 14 del CEDH fa servir la fórmula "sin que pueda prevalecer discriminación alguna por razón de nacimiento, raza, sexo, religión, opinión o cualquier otra condición o circunstancia personal o social"

²¹⁷⁰ La jurisprudència del Tribunal Suprem dels Estats Units, a partir de les desigualtats de fet, identifica les "suspect classes", es a dir, aquelles objectivament discriminades, la situació de les quals exigeix una intervenció pública, preventiva o correctora. Així, "we have held the hispanos constitute an identifiable class for purposes of the Fourteenth Amendment (...) In fact, the District court itself recognized that one of the things which the Hispano has in common with the Negro is economic and cultural deprivation and discrimination" (*Keyes v. School District Number 1* (413 US 189, 93 S.Ct. 2686, 37 L.Ed.2d 548 (1973))) (Rotunda, Ronald D., *Modern constitutional law. Cases and Notes*, ob.cit., p. 527)

Al respecte de les "categories sospitoses de discriminació" en el dret constitucional espanyol, Fernández Segado, Francisco, *El sistema constitucional español*, ob.cit., p. 202; i Rodríguez Piñero, Miguel, i Fernández López, María Fernanda, *Igualdad y discriminación*, ob.cit., pp. 71-73. CERRI les anomena "marchio [estigma] d'inferiorità" (Cerri, Augusto, *Libertà, eguaglianza, pluralismo nella problematica della garanzia delle minoranze*, ob.cit., p. 303).

El concepte de categoria sospitosa implica el reconeixement constitucional de que determinats individus o grups, en determinades situacions, i en raó d'un o més trets socials distintius (fonamentalment, la raça, la religió, les creences, el naixement, l'origen nacional o social), corren el risc de ser discriminats, el que explica la prohibició expressa de fer-ho, com a mesura preventiva²¹⁷¹.

Els trets distintius de les minories reconegudes i protegides pel dret (nacionals, religioses, lingüístiques i ètniques) formen part directa o indirecta de les esmentades categories sospitoses²¹⁷² i, en aquest sentit, han estat incorporades, tan en els tractats internacionals de drets humans com en la Constitució espanyola de 1978.

La Norma Fonamental no ho ha fet un llistat de "categories sospitoses" de la mateixa extensió que les referides normes internacionals de drets internacionals de drets humans, i, de fet omès alguns trets de comprovada discriminació històrica (la llengua, per exemple)²¹⁷³. En canvi, el Tribunal Constitucional ha

²¹⁷¹ La marginació històrica de determinats grups (minories racials, minories nacionals, dones, nens) i el correlatiu "sentido "emancipatorio" o "antisegregacionista", explica, segons RODRÍGUEZ PIÑERO/FERNÁNDEZ LÓPEZ, la prohibició específica de discriminació per determinades categories de l'article 14 de la Constitució (Rodríguez Piñero, Miguel, i Fernández López, María Fernanda, *Igualdad y discriminación*, ob.cit., p. 69)

²¹⁷² Per exemple, l'article 14 de la Convenció Europea prohibeix la discriminació basada en la llengua, la religió, la raça, el color, l'origen nacional i la "pertenencia a una minoria nacional".

FERNÁNDEZ SEGADO defensa el "carácter puramente indicativo de la lista de criterios discriminatorios" de l'article 14 del Conveni Europeu de Drets Humans, a la vista de la jurisprudència del TEDH, però també fa veure que les esmentades categories s'utilitzen com a criteri específic "para significar que si la discriminación existe cuando una medida (...) se aplica de distinta manera a individuos o grupos de individuos de la jurisdicción de un Estado que es Parte en el Convenio, con mayor razón hay discriminación cuando se explica el distinto trato por motivos basados en uno de los criterios que se enuncian como ejemplos en el artículo 14, expresamente declarados discriminatorios" (Fernández Segado, Francisco, "El principio de igualdad en la jurisprudencia del Tribunal Europeo de Derechos Humanos", a *El principio de igualdad en la Constitución española*. XI Jornadas de Estudio de la Dirección General del Servicio Jurídico del Estado, Ministerio de Justicia, Volum I, pp. 830-832).

²¹⁷³ L'article 14 CE recull, entre les categories sospitoses vinculades a les minories socials, la "raça i la religió", però no, tot i els precedents històrics, la llengua i la "pertenencia a una minoria nacional". Malgrat tot, els articles 10.2 i 96.1 CE garanteixen l'aplicació de les referides categories entre les primerament sospitoses, en estar reconegudes pel PIDCP i el CEDH.

Així mateix, el TC ha admès la llengua entre les causes de discriminació (susceptibles d'empara). En aquest sentit, per exemple, la STC 195/1989, de 27 de novembre, *Recurs d'empara contra resolució de la Generalitat valenciana que denega el pagament de despeses compensatòries per manca de centres que*

introduït progressivament el sentit "emancipador" de les esmentades categories²¹⁷⁴.

6.3.2. La discriminació positiva

No obstant, la garantia jurídica de la igualtat i la prohibició expressa de discriminació no són suficients, per si mateixos, perquè, tal i com diu l'art. 9.2 CE, les condicions de la igualtat siguin "reals i efectives". Fins i tot, una aplicació estricta del principi d'igualtat, sense atendre les condicions socials reals de desigualtat, pot suposar, en molts casos, una situació objectiva de caràcter

imparteixin l'ensenyament en valencià, propers al domicili familiar, FJ 4, tot i que, en aquest cas, l'al·legació de discriminació lingüística no va ser acceptada pel Tribunal.

Per ULL PONT, l'exclusió de la llengua entre les categories sospitoses "no resulta sorprendente", perquè "una lengua regional no puede ser causa de discriminación de aquellos que sólo conocen la lengua oficial de todos los españoles, el castellano. Tampoco los que además tienen una lengua regional deben ser discriminados por ello, ni impedidos de utilizarla" (Ull Pont, Eugenio, "Principio de igualdad y respeto de las minorías", a *El principio de igualdad en la Constitución española*. XI Jornadas de Estudio de la Dirección General del Servicio Jurídico del Estado, Ministerio de Justicia, Volum I, p.620).

L'omissió de la llengua entre les categories sospitoses de discriminació, segons MILIÁN, "no significa obviamente que al legislador le sea permitido aprobar leyes que discriminen a los ciudadanos por razón de la lengua", ja que per cobrir aquesta mancança, s'apliquen els tractats internacionals i la mateixa clàusula residual de l'article 14 (qualsevol altra condició personal i social) (Milián Massana, Antoni, *Derechos lingüísticos y derechos fundamentales en España*, ob.cit., pp. 76-77). En el mateix sentit, Solozábal, Juan José, *El régimen constitucional del bilingüismo*, ob.cit., p. 39).

²¹⁷⁴ Almenys així ho entenia inicialment el Tribunal Constitucional. Segons la STC 26/1984, de 24 de febrer, *Qüestió d'inconstitucionalitat contra l'Estatut dels Treballadors i l'art. 1584 del Codi Civil al respecte de la regulació del servei de la llar familiar*, FJ 3, la "amplia fórmula generalizadora, tras una enumeración concreta de condiciones o circunstancias (...) en suma, lo que prohíbe es un tratamiento diferente de situaciones iguales".

Per tant, en aquesta jurisprudència, "el TC no ha contemplado los aspectos prenormativos o sociales de las conductas discriminatorias, el que las circunstancias que se mencionan lo sean en razón de fenómenos históricos de segregación y de marginación; es decir, no ha captado el sentido "emancipatorio" y, por ello crítico y corrector que tiene la tutela antidiscriminatoria". Entre d'altres conseqüències, el sentit emancipador de les esmentades categories comportaria una inversió de la càrrega de la prova encara més estricta (Rodríguez Piñero, Miguel, i Fernández López, María Fernanda, *Igualdad y discriminación*, ob.cit., p. 70).

També GARCÍA MORILLO, segons el qual "su especial mención en el art. 14 tiene un efecto jurídico que, hasta cierto punto, hace a tales supuestos objeto de una protección reforzada" (García Morillo, Joaquín, "La cláusula general de igualdad", a López Guerra, Luis, *Derecho Constitucional*, Volum I, Tirant lo Blanch, Valencia, 1997, p. 157).

Això ho expressava finalment la STC 128/1987, de 16 de juliol, *Recurs d'empara sobre la percepció, pel personal masculí de l'INSALUD, del complement en concepte de guarderia*, FFJJ 5 i 7.

La llista de l'article 14 "representa una explícita interdicción de mantenimiento de determinadas diferenciaciones históricamente muy arraigadas" (FJ 5). Així, "la presencia de ese elemento diferenciador [el sexe, en la percepció del complement] debe llevar a un más cuidadoso análisis de las causas subyacentes en la diferenciación, al tratarse de una característica expresamente excluida como causa de discriminación por la disposición constitucional" (FJ 7).

discriminatori²¹⁷⁵ (per exemple, l'obligació de pagar iguals impostos o el reconeixement d'igual dret a ser educats sense un sistema d'ajudes a l'estudi pels que manquen de recursos).

Per aquesta raó, els poders públics han ampliat la cobertura jurídica del principi d'igualtat. L'ampliació s'ha fet convertint l'obligació pública d'intervenir per corregir les desigualtats passades, i assegurar la igualtat d'oportunitats en el present (art. 9.2 CE), en finalitat admissible per la diferenciació²¹⁷⁶, el que es coneix com "acció positiva"²¹⁷⁷.

Per aquesta raó, i seguint MILIÁN, l'omissió de la llengua entre les categories sospitoses implica l'aplicació de "tests menos severos" de la igualtat sobre la normativa lingüística (Milián Massana, Antoni, *Derechos lingüísticos y derechos fundamentales en España*, ob.cit., p. 79).

²¹⁷⁵ Com diu BOBBIO, "puede ser necesario favorecer a los más desposeídos y desfavorecer a los más acomodados, es decir, introducir artificialmente, o bien imperativamente, discriminaciones de otro modo no existentes (...). De tal modo, una desigualdad se convierte en instrumento de igualdad, por el simple motivo de que corrige una desigualdad precedente: de modo que la nueva igualdad es el resultado de la nivelación de dos desigualdades" (Bobbio, Norberto, *Igualdad y libertad*, ob.cit., p. 79).

També, Peces Barba, Gregorio, *Curso de Derechos Fundamentales (I)*, Teoría general, ob.cit., p. 289.

²¹⁷⁶ Tal i com destaca GIMÉNEZ GLUCK, "la jurisprudencia constitucional ha optado, para hacer de alguna manera efectiva la intención del constituyente respecto a la consecución de la igualdad real, por integrar el principio de igualdad formal del art. 14 CE, susceptible de amparo constitucional, con criterios de igualdad material, tomando para ello como base lo establecido en el art. 9.2. Es decir, convierte a la igualdad material en una finalidad constitucionalmente admisible capaz de justificar la diferenciación" (Giménez Gluck, David, *Una manifestación polémica del principio de igualdad: acciones positivas moderadas y medidas de discriminación inversa*, ob.cit., p. 49).

Així, per exemple, la STC 14/1983, de 28 de febrer, *Recurs d'empara sobre la consignació, obligatòria per l'empresari, de la quantitat prevista en la sentència condemnatòria, abans d'interposar recurs de suplicació*, FJ 3.

"Resulta indudable que debía admitirse como constitucional el trato distinto que recaiga sobre supuestos de hecho que fueran desiguales en su propia naturaleza, cuando su función contribuyera al restablecimiento de la igualdad real a través de un diferente régimen jurídico, impuesto precisamente para hacer posible el principio de igualdad, lo que indudablemente acontece con la desigualdad originaria que mantienen el empresario y el trabajador (...) a la posición de primacía y respectiva dependencia o subordinación del uno con respecto al otro".

En el mateix sentit, STC 128/1987, de 16 de juliol, *Recurs d'empara sobre la percepció, pel personal masculí de l'INSALUD, del complement en concepte de guarderia*, FJ 8.

"Es claro que tal diferencia de trato (...) sólo vendrá justificada si efectivamente se dan circunstancias sociales discriminatorias, y sólo en cuanto se den, lo que supone una necesidad de revisión periódica al respecto; pero si el supuesto de hecho, esto es, la práctica social discriminatoria, es patente, la consecuencia correctora (esto es, la diferencia de trato) vendrá constitucionalmente justificada".

²¹⁷⁷ GIMÉNEZ GLUCK defineix l'acció positiva com "el trato formalmente desigual que basa la diferencia en el tratamiento en la pertenencia a un grupo que comparte la posesión de un rasgo minusvalorado, entre los que se encuentran las mujeres, las minorías étnicas, etc." (Giménez Gluck, David, *Una manifestación polémica del principio de igualdad: acciones positivas moderadas y medidas de discriminación inversa*, ob.cit., p. 62).

a. L'"affirmative action"

La doctrina de la "acció positiva" és tributària, en bona mesura, de la jurisprudència del Tribunal Suprem dels Estats Units sobre l'acció afirmativa (*affirmative action*)²¹⁷⁸, a la que hem fet referència en l'apartat 4.

Entre els pronunciaments més destacats, per la seva incidència en els drets de les minories socials, la sentència *Brown vs. Board Education* de 1954. La històrica sentència anul·lar una norma que, objectivament, respectava la igualtat formal (les escoles segregades segons la doctrina de *separate but equals*²¹⁷⁹), però que, en mantenir el col·lectiu de raça negra, històricament discriminat, en una situació de separació del col·lectiu de raça blanca, històricament privilegiat o almenys no discriminat, es dificultava o impedia la *equal protection* prevista per l'esmena XIV de la Constitució dels Estats Units²¹⁸⁰.

La doctrina continguda en aquest pronunciament, i en d'altres posteriors, va establir que els poders públics tenien l'obligació d'intervenir (d'aquí l'acció afirmativa) per corregir les històriques diferències, eliminar els corresponents

²¹⁷⁸ Sobre l'*affirmative action*, entre d'altres, Ely, Jhon Hart, *Democracy and distrust. A theory of judicial review*, ob.cit., pp. 135-180; García Cotarelo, Ramón, *Estados Unidos*, a Ferrando, Juan, *Regimenes políticos actuales*, ob.cit., p. 589; Noblet, Pascal, *L'Amérique des minorités. Les politiques d'intégration*, ob.cit., pp. 97-99; Rotunda, Ronald D., *Modern Constitutional Law. Cases and Notes*, pp. 503-705; Schneebalg, Avi, *Dialectique de l'égalité des groupes et de l'égalité des individus: l'arrêt "Bakke" de la Cour Suprême des États Unis*, ob.cit.; Ceccherinni, Eleanora, *Eguaglianza del voto e rappresentatività delle minoranze: recenti orientamenti giurisprudenziali negli Stati Uniti*, ob.cit., pp. 311 i 317-318.

²¹⁷⁹ El principi "*separate but equals*" apareix en la sentència *Plessy v. Ferguson* (163 US 537, 16 S.Ct. 1138, 41 L.Ed. 256 (1896)), que va declarar constitucional una llei de l'estat de Louisiana, segons la qual les companyies de ferrocarril havien de preveure vagon separats per blancs i negres.

Segons la sentència, "*laws permitting, and even requiring, their separation in places where they are liable to be brought into contact no necessarily imply the inferiority of either race to the other, and have been generally, if not universally, recognized as within the competency of the state legislatures in the exercise of their police power*" (ROTUNDA, *Modern Constitutional Law. Cases and Notes*, p. 512).

²¹⁸⁰ Segona la sentència *Brown vs. Board Education (Brown I)* de 1954, "*we conclude that in the field of public education the doctrine of "separate but equal" has no place. Separate educational facilities are inherently unequal. Therefore, we hold that the plaintiffs and others similarly situated for whom the actions have been brought are, by reason of the segregation complained of, deprived of the equal protection of the laws by the Fourteenth Amendment*" (ROTUNDA, *Modern Constitutional Law. Cases and Notes*, p. 517).

obstacles (jurídics o no), i, així, no tan sols proclamar jurídicament i formalment la igualtat, sinó també aplicar-la per beneficiar de les minories desprotegides²¹⁸¹.

La Constitució espanyola de 1978 i el legislador, així com la jurisprudència, han acollit la doctrina de la acció positiva per justificar les mesures a favor de col·lectius històricament discriminats. En aquest sentit, l'ordenament distingeix entre discriminació, o desigualtat no justificada, i diferenciació, o desigualtat justificada per la necessitat de restablir la igualtat real (art. 9.2 CE) i protegir un altre bé jurídic rellevant²¹⁸².

El Tribunal Constitucional ha anat perfilant una sèrie de criteris i requisits per evitar una aplicació no raonable o desproporcionada de la doctrina de la discriminació positiva, entre els quals, l'existència d'un bé jurídic constitucionalment protegit, la proporcionalitat de la mesura correctora, i la raonabilitat de la mateixa, respecte de la finalitat perseguida²¹⁸³ (*strict scrutiny test*, i *rational basis*²¹⁸⁴).

²¹⁸¹ Així, l'activisme judicial nord-americà "se vinculó, primero, a la libertad de expresión, de pensamiento y a la libertad política, y posteriormente, a la cuestión racial y, en general, a la problemática de las minorías y de los sectores sociales económicamente débiles" (García Cotarelo, Ramón, Estados Unidos, a Ferrando, Juan, Regímenes políticos actuales, ob.cit., p. 588).

²¹⁸² STC 128/1987, de 16 de juliol, Recurs d'empara sobre la percepció, pel personal masculí de l'INSALUD, del complement en concepte de guarderia, FJ 7

"No toda desigualdad de trato resulta contraria al principio de igualdad, sino aquella que se funda en una diferencia de supuestos de hecho injustificados de acuerdo con criterios o juicios de valor generalmente aceptados y por otro que, como este mismo Tribunal ha sostenido, el tratamiento diverso de situaciones distintas "puede incluso venir exigido, en un Estado social y democrático de Derecho, para la efectividad de los valores que la Constitución consagra con el carácter de superiores del ordenamiento, como son la justicia y la igualdad (art. 1), a cuyo efecto atribuye además a los poderes públicos el que promuevan las condiciones para que la igualdad sea real y efectiva"

També, STC 19/1989, de 31 de gener, Recurs d'empara sobre una clàusula administrativa per la que es reconeix una pensió superior per jubilació anticipada al personal femení del sector tèxtil, FJ 4

"La expresa prohibición de discriminación por razón de sexo, no sólo entraña la interdicción de la desigualdad de trato injustificada, sino también la decisión constitucional de acabar con la histórica situación de inferioridad atribuida a la mujer en la vida social, singularmente en el ámbito de empleo y de las condiciones de trabajo. De ahí que, en principio, no puedan considerarse lesivas del principio de igualdad, aun cuando establezcan un trato más favorable, las medidas que tengan por objeto compensar la situación de desventaja de determinados grupos sociales".

²¹⁸³ Per objectivar la diferenciació admissible, GARCÍA MORILLO enumera les següents condicions: a) un element de comparació o "tertium comparationis"; b) una finalitat "razonable", es a dir, "constitucionalmente admisible", tot i que "no quiere ello decir que la finalidad deba, forzosamente, consistir en un bien o valor constitucional, o que deba estar constitucionalmente recogida o consagrada. Basta con que sea

La discriminació positiva es posa de manifest de diferent manera, segons la tècnica utilitzada i el destinatari de la mateixa. Així,

- a) les mesures d'"igualació positiva", entre les que es troben les quotes de minusvàlids en la funció pública, es fonamenten, no en el fet de formar part d'un grup, sinó en una situació objectivament i individualment demostrada d'inferioritat (la minusvalia, que cal acreditar en cada cas)²¹⁸⁵.
- b) les "accions afirmatives moderades", en canvi, pretenen corregir les situacions històriques de desigualtat que perjudiquen grups determinats,

constitucionalmente admisible", c) la "racionalidad", es a dir, "la adecuación del medio a los fines perseguidos (...) esto es (...) que exista una conexión efectiva entre el trato desigual que se impone, el supuesto de hecho que lo justifica y la finalidad que se persigue". O sigui, "una directa y razonable relación con la finalidad perseguida", d) proporcionalitat entre els seus elements al respecte de les conseqüències jurídiques (García Morillo, Joaquín, "La cláusula general de igualdad", a López Guerra, Luis, Derecho Constitucional, Volum I, ob.cit., pp. 147-153).

En el mateix sentit, Rubio Llorente, Francisco, "La igualdad en la jurisprudencia del Tribunal Constitucional español. Introducción", a *El principio de igualdad en la Constitución española*, ob.cit., Volum I, pp. 703-704.

Al respecte, la STC 158/1993, de 6 de maig, Qüestió d'inconstitucionalitat contra la Llei de Pensions dels mutilats excombatents de la zona republicana, FJ 2.

"El principio constitucional de igualdad exige, en primer lugar, que las singularizaciones y diferenciaciones normativas respondan a un fin constitucionalmente válido para la singularización misma; en segundo lugar, requiere que exista coherencia entre las medidas adoptadas y el fin perseguido, especialmente, que la delimitación concreta del grupo o categoría así diferenciada se articule en términos adecuados a dicha finalidad y, por fin, que las medidas concretas o, mejor, sus consecuencias jurídicas sean proporcionadas al referido fin".

²¹⁸⁴ El "rational basis" o principi de raonabilitat, consisteix en que "la loi ou le règlement n'aient pas un but contraire a la Constitution et que les moyens mis en oeuvre pour atteindre ce but soient "raisonnables". En canvi, el "strict scrutiny test" és molt més estricte ja que "exige que le but poursuivi soit constitutionnel et d'une importance tout à fait fondamentale dans le cadre de la mission de l'auteur du texte, et que les moyens employés soient indispensables et les moins onéreux, les moins véxatoires possible" (Schneeberg, Avi, *Dialectique de l'égalité des groupes et de l'égalité des individus: l'arrêt "Bakke" de la Cour Supreme des États Unis*, ob.cit., p. 506).

²¹⁸⁵ La "igualación positiva" es basa en "la situación de inferioridad del beneficiado, situación de inferioridad que viene reflejada por rasgos que objetiva e individualmente la determinan" (Giménez Gluck, David, *Una manifestación polémica del principio de igualdad: acciones positivas moderadas y medidas de discriminación inversa*, ob.cit., p. 58).

En aquest sentit, STC 14/1983, de 28 de febrer, Recurs d'empara sobre l'obligació empresarial de consignar la quantitat objecte de condena laboral, en cas de recurs, FJ 3.

"El referido artículo 14 no establece un principio de igualdad absoluta, que al poderse y deberse tener en consideración razones objetivas que justifiquen la necesidad de tratamiento legal resultaba indudable que debía admitirse como constitucional el trato distinto que recaiga sobre supuestos de hecho que fueran desiguales en su propia naturaleza, cuando su función contribuyera al restablecimiento de la igualdad real a través de un diferente régimen jurídico, lo que indudablemente acontece con la desigualdad originaria, que mantienen el empresario y el trabajador, debido a la distinta y generalmente profunda condición económica de ambos".

També, la STC 86/1985, de 10 de juliol, Recurs d'empara sobre el règim de subvencions a centres docents privats del Ministeri d'Educació i Ciència, FJ 3.

"No puede, en modo alguno, reputarse inconstitucional el que el legislador, del modo que considere más oportuno en uso de su libertad de configuración, atienda entre otras posibles circunstancias, a las condiciones sociales y económicas de los destinatarios finales de la educación a la hora de señalar a la Administración las pautas y criterios con arreglo a los cuales habrán de dispensarse las ayudas en cuestión".

però incidint sobre la igualtat d'oportunitats i de condicions en l'exercici dels drets i la remoció dels corresponents obstacles, però sense assegurar un resultat determinats²¹⁸⁶.

- c) finalment, la "discriminació inversa" garanteix directament la igualtat de resultats pels col·lectius discriminats, a través de les "quotes de grup" en determinats serveis i béns públics²¹⁸⁷.

b. La discriminació inversa i la validesa jurídica de les quotes en la representació política i els serveis públics

El Tribunal Suprem dels Estats Units va anul·lar o matisar l'abast de la discriminació inversa (per exemple, les quotes racials en els centres universitaris, sentència *Bakke*), en presència d'altres drets o béns constitucionals. Els magistrats van interpretar que una quota de resultats

²¹⁸⁶ Giménez Gluck, David, *Una manifestación polémica del principio de igualdad: acciones positivas moderadas y medidas de discriminación inversa*, ob.cit., pp. 76-77.

En aquest sentit, STC 128/1987, de 16 de juliol, *Recurs d'empara sobre la percepció, pel personal masculí de l'INSALUD, del complement en concepte de guarderia*, FJ 7

"La actuación de los poderes públicos para remediar, así, la situación de determinados grupos sociales definidos, entre otras características, por el sexo (y, cabe afirmar, en la inmensa mayoría de las veces, por la condición femenina) y colocados en posición de innegable desventaja en el ámbito laboral, por razones que resultan de tradiciones y hábitos profundamente arraigados en la sociedad y difícilmente eliminables no puede considerarse vulneradora del principio de igualdad, aun cuando establezca para ellos un trato más favorable, pues se trata de dar tratamiento distinto a situaciones efectivamente distintas".

²¹⁸⁷ La discriminació inversa pot ser "pura" (l'únic factor que es té en compte és el tret social afavorit) o "racionalitzada" (es tenen en compte altres factors, i el tret social afavorit és un més) (Giménez Gluck, David, *Una manifestación polémica del principio de igualdad: acciones positivas moderadas y medidas de discriminación inversa*, ob.cit., pp. 77-85).

Per exemple, l'article 38.1 de la *Llei d'Integració social del minusvàlid*, llei 13/1982, de 7 d'abril, segons el qual "las Empresas públicas y privadas que empleen un número de trabajadores fijos que exceda de 50 vendrán obligadas a emplear un número de trabajadores minusválidos no inferior al 2 por ciento de la plantilla"

El TC es va pronunciar sobre la discriminació inversa, en el cas concret dels minusvàlids, en la STC 269/1994, de 3 d'octubre, *Recurs d'empara sobre la reserva de places per minusvàlids de la convocatòria de places de la Funció pública canària*, FFJ 4t i 5è

"La reserva porcentual de plazas en una oferta de empleo, destinadas a un colectivo con graves problemas de acceso al trabajo, aplicada por la Comunidad Autónoma de Canarias, no vulnera el art. 14 CE, siendo por tanto perfectamente legítimo desde la perspectiva que ahora interesa, y que además constituye un cumplimiento del mandato contenido en el art. 9.2 CE, en consonancia con el carácter social y democrático del estado (art. 1.1)" (FJ 4)

Altrament, i en relació al dret d'accés als càrrecs públics en condicions d'igualtat, es demostra el caràcter de discriminació inversa "racionalitzada" de la mesura: "No se ha producido, por tanto, una valoración, como mérito, de una condición de sujeto (su discapacidad física, psíquica o sensorial) que no tiene

fonamentada exclusivament en la raça havia produït, en el cas concret analitzat, una lesió del propi principi d'*equal protection*, en postergar estudiants d'altres races de superiors mèrits acadèmics²¹⁸⁸.

El Tribunal de Justícia de les Comunitats Europees va adoptar una solució semblant en les sentències *Kalanke* i *Marschall*, en rebutjar la preferència de la dona, en igualtat de condicions i mèrits, en l'accés a la funció pública²¹⁸⁹. En el mateix sentit, la Corte Costituzionale italiana va anul·lar les quotes de sexe en les candidatures locals²¹⁹⁰, considerant que, en fonamentar-se exclusivament en el fet de formar part d'un determinat sexe, vulneraven tan el principi d'igualtat com

anclaje con la aptitud para el desempeño del cargo funcional; se ha intentado promocionar -reiteramos que legítimamente- la inserción profesional de sujetos con dificultades de acceso al empleo" (FJ 5).

²¹⁸⁸ *Regents of the University of California v. Bakke* (438 US 265, 98 S.Ct. 2733, 57 L.Ed.2d 750 (1978))

Segons el Tribunal Suprem nord-americà, "*nothing in the Constitution supports the notion that individuals may be asked to suffer otherwise impermissible burdens in order to enhance the societal standing of their ethnic groups*". Així, "*we have never approved a classification that aids persons perceived as members of relatively victimized groups at the expense of other innocent individuals in the absence of judicial, legislative, or administrative findings of constitutional or statutory violations*" (ROTUNDA, *Modern Constitutional Law. Cases and Notes*, pp. 552 i 554).

²¹⁸⁹ La Sentència *Eckhard Kalanke contra Freie Hansestadt Bremen*, afer C-450-93, de 17 d'octubre de 1995 va declarar que la preferència d'accés a la funció pública, basada exclusivament en el sexe, s'oposa a al dret comunitari a la igualtat de tracte.

Segons el pronunciament del Tribunal Superior de Justícia de la Comunitat Europea, "*una norma nacional que establece que, en una promoción, las mujeres que tienen la misma capacitación de sus competidores masculinos gozan automáticamente de preferencia en los sectores en los que estén infrarrepresentadas, entraña una discriminación por razón de sexo*" (FJ 16). Una mesura d'aquestes característiques "*va más allá de una medida de fomento de la igualdad de trato*" (FJ 22). A més, la reserva de llocs per les dones "*en la medida en que pretende establecer una igualdad de representación de la mujer en relación con el hombre en todos los grados y niveles de un servicio, sustituye la promoción de la igualdad de oportunidades (...) por su resultado, que sólo podría alcanzarse a través de la aplicación de dicha igualdad de oportunidades*" (FJ 23).

La Sentència *Helmut Marschall contra Land Nordrhein-Westfalen*, afer C-409/95, d'11 de novembre de 1997, en canvi, va declarar vàlida la preferència femenina, però mai en contra d'un candidat masculí més qualificat.

Així, "*procede señalar que, a diferencia de la normativa examinada en la sentencia Kalanke, la disposición controvertida contiene una cláusula conforme a la cual las mujeres no gozan de preferencia en la promoción si concurren en la persona de un candidato masculino motivos que inclinen la balanza a su favor*" (FJ 24). En aquest sentit, en igualtat de mèrits, la preferència femenina es admissible, per corregir la tendència a seleccionar també el personal masculí, en aquestes circumstàncies. Així, la referida normativa no contravindrà el principi d'igualtat "*si, en cada caso particular, garantiza, a los candidatos masculinos con igual capacitación que las candidatas femeninas, que las candidaturas serán objeto de una apreciación objetiva que tenga en cuenta todos los criterios relativos a la persona de los candidatos de ambos sexos e ignore la preferencia concedida a las candidatas femeninas cuando uno o varios de esos criterios hagan que la balanza se incline a favor del candidato de sexo masculino*" (FJ 33).

Al respecte, Millán Moro, Lucía, *Igualdad de trato entre hombres y mujeres respecto a la promoción profesional en la jurisprudencia comunitaria: igualdad formal versus igualdad sustancial*, ob.cit., pp. 171-204

²¹⁹⁰ Article 5.2 de la Legge di 25 marzo 1993, n. 81, *Elezioni diretta del sindaco, del presidente de la provincia, del consiglio comunale e del consiglio provinciale*, citat en el capítol precedent.

el dret d'accés als càrrecs públics representatius en condicions d'igualtat²¹⁹¹. Dit d'una altra manera, la norma creava inversament un motiu objectiu d'exclusió fonamentat exclusivament en el sexe de la persona, en perjudici dels que no posseïssin el tret social afavorit.

c. La discriminació positiva en les relacions jurídiques privades.

L'abast de les mesures de discriminació positiva no és el mateix en les relacions jurídiques privades (respecte de les públiques)²¹⁹², perquè hi intervé l'autonomia de la voluntat²¹⁹³, que garanteix la llibertat dels subjectes en l'exercici dels corresponents drets (per exemple, la contractació laboral o mercantil).

Malgrat tot, l'ordenament no permet la discriminació basada en alguna de les categories esmentades en l'article 14 i, per aquesta raó, el Tribunal Constitucional ha emparat amb més facilitat les demandes fonamentades en la conducta discriminatòria d'un subjecte privat, sobre tot en les relacions laborals, on juga, en casos de discriminació, la càrrega inversa de la prova²¹⁹⁴.

²¹⁹¹ Sentenza della Corte Costituzionale italiana (6 settembre) 12 settembre 1995 n. 422, sobre el recurso 3000/420. Decisioni della Corte, Pàgina 3255 y siguientes. Consideratos in diritto números 4 i 6, citada en el capítol precedent.

²¹⁹² Sobre aquesta diferència, Giménez Gluck, David, *Una manifestación polémica del principio de igualdad: acciones positivas moderadas y medidas de discriminación inversa*, ob.cit., pp. 112-119 i 134-152.

²¹⁹³ Al respecte, STC 177/1988, *Recurs d'empara contra Acord de Revisió del Conveni Col·lectiu que exclou als perceptors del plus de toxicitat de l'increment del 20 per 100 del salari base pels treballadors de l'Ajuntament de Sevilla*, FJ 4

"En el ámbito de las relaciones privadas, en el que (...) el Convenio colectivo se incardina, los derechos fundamentales, y entre ellos el principio de igualdad, han de aplicarse matizadamente, pues han de hacerse compatibles con otros valores o parámetros que tienen su último origen en el principio de autonomía de la voluntad (...). El principio de autonomía colectiva implica ya una primera limitación, global y genérica, del principio de igualdad, en la medida en que da paso al establecimiento de regulaciones diferenciadas en razón de la empresa, del sector o de cualquier otro ámbito territorial y funcional apropiado y legítimo para la negociación de condiciones de trabajo"

També, STC 108/1989, *Recurs d'empara sobre l'exclusió del sindicat Comissions Obreres de la negociació col·lectiva del sector de les indústries de la fusta de la Comunitat de Madrid*, FJ 1

"El respeto de la igualdad ante la Ley se impone a los órganos de poder público, pero no a los sujetos privados, cuya autonomía está limitada sólo por la prohibición de incurrir en discriminaciones contrarias al orden público constitucional, como son, entre otras, las que expresamente se indican en el art. 14 CE"

²¹⁹⁴ Especialment en el cas de les categories sospitoses de discriminació, i dintre de les relacions laborals. En aquest sentit, l'article 108.2 de la Llei de Procediment Laboral, Reial Decret-Legislatiu 2/1995, de 7

6.3.3. La discriminació positiva i la protecció de les minories

Tal i com demostra l'experiència dels Estats Units i altres experiències de dret comparat, la discriminació positiva és una mesura especialment adequada per protegir les minories socials²¹⁹⁵. En aquest sentit, els grups minoritaris, per raons històriques i socials, es troben en una situació d'inferioritat i submissió (jurídica i material)²¹⁹⁶ a causa del tret social que les distingeix²¹⁹⁷.

A diferència de la "igualtat complexa" (drets particulars per les minories, derivats de la seva especificitat social i cultural, per tutelar la seva diferència), que es fonamenta en el pluralisme, la discriminació positiva pretén restablir la igualtat dels drets de ciutadà dels membres de la minoria, i equiparar-los a la majoria. Així es va fer als Estats Units en eliminar-se els obstacles que impediien l'exercici del dret al vot, perpetuaven les desigualtats educatives, o mantenien la segregació racial de les minories negra i hispana.

d'abril, segons el qual és nul de ple dret l'acomiadament "que tenga como fundamento alguna de las causas de discriminación previstas en la Constitución y en la ley, o la violación de derechos fundamentales y libertades públicas del trabajador".

Si el treballador al·lega discriminació en l'acomiadament, l'empresari ha de provar l'absència de la mateixa. "No probados, pues, por el empresario los hechos alegados en la carta de despido, y probada por presunciones por parte del trabajador la existencia de una discriminación, el empresario podrá destruir a su vez esta presunción si evidencia que el despido, aunque no haya sido motivado por los hechos alegados en la carta, obedece, sin embargo, a motivos razonables y extraños a todo propósito discriminatorio (...) En materia de despidos discriminatorios no existe, pues, inversión de la carga de la prueba" (Sala Franco, Tomás, *Derecho del Trabajo*, Tirant lo Blanch, Valencia, 1990, pp. 822-825).

²¹⁹⁵ Per PIZZORUSSO, "con riferimento alle situazioni minoritarie a carattere tendenzialmente permanente é assolutamente normale che si realizzi una situazione di fatto tale di comportare la necessità che per dare applicazione al principio d'eguaglianza debba ricoversi a forme di tutela positiva" (Pizzorusso, Alessandro, *Minoranze e maggioranze*, ob.cit., p. 83). En el mateix sentit, segons PRIETO SANCHÍS, "las minorías socioeconómicas, tanto si coinciden con las minorías culturales como si no lo hacen, plantean un problema de igualdad de hecho o sustancial, o también de discriminación inversa" (Prieto Sanchís, Luis, *Igualdad y minorías*, ob.cit., p. 140).

²¹⁹⁶ En opinió de PRIETO SANCHÍS, "las minorías culturales sufren hoy más una intolerancia horizontal o proveniente de los sujetos privados que una intolerancia vertical originada en los poderes públicos, al menos en los estados constitucionales democráticos" (Prieto Sanchís, Luis, *Igualdad y minorías*, ob.cit., p. 128). Com diu DELGRANGE, la minoria es caracteritza per patir una "situation inégalitaire" (Delgrange, Xavier, *Le fédéralisme belge: la protection des minorités linguistiques et idéologiques*, ob.cit., p. 1162).

²¹⁹⁷ El "marchio [estigma] d'inferiorità" (Cerri, Augusto, *Libertà, eguaglianza, pluralismo nella problematica della garanzia delle minoranze*, ob.cit., p. 303).

En l'ordenament jurídic espanyol, les mesures de discriminació positiva s'han utilitzat per corregir algunes situacions de desigualtats històrica en que estaven implicades minories o fets socials de caràcter minoritari²¹⁹⁸.

Entre les minories reconegudes i específicament protegides pel dret (nacionals, religioses, ètniques i lingüístiques), les accions de tutela positiva han beneficiat les minories ètniques, especialment en l'àmbit de l'educació i els serveis socials²¹⁹⁹, i també les llengües minoritàries (en l'àmbit de l'Estat), a través de les polítiques de "normalització", l'estatut de "llengua pròpia" i les mesures d'"immersió lingüística escolar", com veurem²²⁰⁰.

En aquest àmbit, el legislador basc ha adoptat un criteri de xarxa escolar separada (separatisme lingüístic electiu)²²⁰¹. En aquest supòsit, el principi de separació s'ha considerat constitucional²²⁰² malgrat que alguns del seus trets

²¹⁹⁸ Ruiz-Rico Ruiz, Gerardo, *Los derechos de las minorías religiosas, lingüísticas y étnicas en el ordenamiento constitucional español*, ob.cit.

²¹⁹⁹ Així, "en lo que respecta a la acción positiva estatal a favor de las minorías étnicas, los poderes públicos españoles han iniciado, aunque de forma muy moderada, una política de acción positiva a favor de la población gitana". La mesura pública més important adoptada durant l'actual període constitucional és el "Programa para el Desarrollo del Pueblo Gitano" (publicat pel Ministeri d'Afers Socials, l'any 1995), que inclou accions d'escolarització, formació ocupacional, educació per a la salut, serveis socials, cultura gitana, entre d'altres). Entre 1989 i 1996, l'Estat va gastar 9 mil milions pessetes en el desplegament de les mesures contingudes en el programa. (Giménez Gluck, David, *Una manifestación polémica del principio de igualdad: acciones positivas moderadas y medidas de discriminación inversa*, ob.cit., pp. 110-112)

²²⁰⁰ Pérez Francesch, Joan Lluís, *El marco constitucional del pluralismo. Especial consideración del plurilingüismo*, ob.cit., pp. 32; i Milián Massana, Antoni, *La regulación constitucional del multilingüismo*, ob.cit., pp. 69-103; i Solozábal, Juan José, *El régimen constitucional del bilingüismo*, ob.cit., p. 33.. També, entre d'altres, STC 337/1994, de desembre, Qüestió d'inconstitucionalitat contra diversos preceptes de la Llei catalana de Normalització lingüística de 1983, FJ 7.

²²⁰¹ La xarxa escolar separada es basa en un doble criteri, subjectiu (voluntat dels pares) i objectiu (situació sociolingüística). Segons l'article 16.2 de la Llei de Normalització de l'ús de l'Euskera, llei basca 10/1982, de 24 de novembre "el Gobierno regulará los modelos lingüísticos en cada centro teniendo en cuenta la voluntad de los padres o tutores y la situación socio-lingüística de la zona" (Art. 16.2). Els models són tres (castellà, mixte i euskara) i en aquest sentit es concreten en el Decret pel que es regula l'ús de les llengües oficials en l'ensenyament no universitari del País Basc, Decret del Govern Basc 138/1983, d'11 de juliol.

Segons MILIÁN, "el model de lliure elecció de la llengua docent o de separatisme lingüístic electiu no sol provocar controvèrsies jurídiques importants en ser respectuós amb la llibertat de l'individu" (Milián i Massana, Antoni, *Drets lingüístics i dret fonamental a l'educació*, ob.cit., p. 322)

²²⁰² STC 137/1986, de 6 de novembre, Recurs d'inconstitucionalitat contra la Llei del parlament Basc per la que es crea l'Institut Basc de les Ikastoles, FJ 1r.

"Es preciso reconocer la legitimidad constitucional de la coexistencia de enseñanza en euskera y enseñanza en castellano, siempre y cuando queden garantizados, en igualdad de condiciones, los derechos de los residentes en el País Vasco para elegir con libertad real uno u otro tipo de enseñanza"

(divisió dels alumnes per raons lingüístiques) són característics del principi "separate but equals", també utilitzat en el sistema escolar de la província italiana de Bòzen/Bolzano (Trentino-Alto Adige, Itàlia)²²⁰³.

D'altra banda, la garantia d'igualtat i no discriminació en l'ús de la llengua²²⁰⁴; les mesures de protecció dels nouvinguts en el sistema escolar; i el bilingüisme oficial (dret a fer servir qualsevol de les dues llengües²²⁰⁵), que exclou el principi de territorialitat lingüística²²⁰⁶ (com el belga²²⁰⁷), ha evitat la formació de minories lingüístiques castellanes o d'altres llengües (minories de la minoria) a les Comunitats Autònomes on s'apliquen polítiques de normalització.

6.3.4. La discriminació positiva i les minories no reconegudes

La discriminació positiva també s'ha aplicat sobre minories no reconegudes (per exemple, els minusvàlids²²⁰⁸). El legislador, d'altra banda, ha reconegut i equiparat jurídicament en drets les anomenades "minories sexuals" (gais i lesbianes)²²⁰⁹. Els canvis legislatius també han incidit sobre la posició jurídica dels

²²⁰³ MILIÁN defensa el règim de separació escolar de la província de Bòzen (Alto Adige), el qual, a diferència del basc, és basa en el criteri objectiu de la llengua materna. Així, "separar els nens per raó de la llengua pot esdevenir, en determinades circumstàncies, una mesura justificada, destinada a satisfer un valor constitucionalment volgut (la salvaguarda d'una minoria lingüística), i, en definitiva, ser una mesura mancada de pretensions o resultats discriminants, tot i que com a criteri general no sigui una tècnica lloable i risqui de ser establerta amb finalitat discriminatòria" (Milián Massana, Antoni. *Drets lingüístics i dret fonamental a l'educació*, p. 113).

²²⁰⁴ Per exemple, l'article 4 de la Llei de Normalització de l'ús de l'Euskera, llei basca 10/1982, de 24 de novembre preveu que les institucions públiques adoptaran les "medidas oportunas para que nadie sea discriminado por razón de lengua en la Comunidad Autónoma del País Vasco".

²²⁰⁵ Solozábal, Juan José, *El régimen constitucional del bilingüismo*, ob.cit, pp. 22-29

²²⁰⁶ Tal i com diu SOLOZÁBAL, "se integraría en una política anticonstitucional de este tipo un modelo de territorialización lingüística que considerase que el límite de licitud constitucional se respeta atribuyendo a la lengua propia la condición de lengua exclusiva en el funcionamiento de los órganos de la Comunidad Autónoma" (Solozábal, Juan José, *El régimen constitucional del bilingüismo*, ob.cit, p. 26).

²²⁰⁷ Al respecte, Vandernoot, Pierre, *Les aspects linguistiques du droit des minorités*, ob.cit, p. 347; Delgrange, Xavier, *Fédéralisme et protection des minorités*, ob.cit., p. 72.

²²⁰⁸ Llei d'Integració social del minusvàlid, llei 13/1982, de 7 d'abril. Les quotes per minusvàlids en la funció pública van ser convalidades per la STC 269/1994, de 3 d'octubre, Recurs d'empara sobre la reserva de places per minusvàlids a la convocatòria de places de la Funció pública canària

²²⁰⁹ La llei catalana d'unions estables de parella, llei 10/1998, de 15 de juliol, estableix, per la "unió estable homosexual", entesa com aquelles "parelles formades per persones del mateix sexe que convisin maritalment", el mateixos drets de les parelles heterosexuales (art. 19).

estrangers, especialment després de l'aprovació de la reforma de la llei d'estrangeria, el mes de desembre de 1999²²¹⁰.

Les mesures d'igualtat positiva han beneficiat altres col·lectius socials històricament discriminats, com les dones, que no reuneixen, almenys en sentit estricte (numèric), la condició de minories, tot i que en alguns cas se les assimila (com a minories socioeconòmiques²²¹¹), per la seva posició d'inferioritat basada en un tret social distintiu (el sexe)²²¹².

6.3.5. La igualtat bàsica i la diferenciació pel criteri de ciutadania autonòmica.

El reconeixement del dret d'autonomia política per les nacionalitats també ha comportat la introducció de règim jurídics territorialment diferenciats per situacions iguals. El principi d'igualtat de drets i obligacions en qualsevol part del

²²¹⁰ La Llei Orgànica sobre Drets i Llibertats dels estrangers a Espanya i la seva integració social, LO 4/2000, d'11 de gener estableix la "igualdad de condiciones", entre espanyols i estrangers, en l'exercici dels "derechos y libertades reconocidos por el Título I de la Constitución" (art. 3), i, en concret, equipara el contingut d'alguns dels referits drets de contingut general (reunió i manifestació, associació, educació, treball, seguretat social, sindicació i vaga, assistència sanitària, seguretat social), deures (tributaris). També reconeix drets específics, (documentació -art. 4-; i reagrupament familiar -arts. 16-17). Tanmateix, la llei reserva la plenitud d'alguns drets als "extranjeros residentes" (activitat docent -art. 9.3-, participació pública -art. 6-, seguretat social -art. 14-, assistència sanitària, que demana inscripció en el Padró -art. 12-, tot i que no exclou prestacions bàsiques a la resta (urgències mèdiques -art. 12.2-, educació pels menors d'edat -art. 9.2.)

La llei, d'acord amb la Constitució, tan sols reconeix el dret al vot en les eleccions municipals "en los términos que establezcan las leyes y los tratados", tot i que no esmenta el criteri constitucional de "reciprocitat" (art. 13.2 CE). No obstant, la llei estableix que "los extranjeros residentes, empadronados en un municipio, podrán elegir de forma democrática entre ellos a sus propios representantes, con la finalidad de tomar parte en los debates y decisiones municipales que les conciernen, conforme se determina en la legislación de régimen local". En aquest sentit, cal recordar que l'article 69 de la Llei de Bases de Règim Local, llei 7/1985, de 2 d'abril, preveu que els "procedimientos de participación (...) no podrán menoscabar las facultades de decisión que corresponden a los órganos representativos regulados por la ley".

Al respecte de les altres eleccions, interpretant l'art. 13.2 CE, ARNALDO ALCUBILLA fa veure que "queda fuera, en principio, del precepto tanto la elegibilidad o derecho de sufragio pasivo de los extranjeros en tales elecciones como su participación activa en los demás procesos electorales (general y autonómico), pues para el ejercicio de tales derechos la nacionalidad española es condición absoluta" (Arnaldo Alcubilla, Enrique, "El derecho de sufragio de los extranjeros en las elecciones locales", *Revista Española de Derecho Constitucional*, número 34, gener-abril 1992, p. 83)

²²¹¹ Sobre les "minories socioeconòmiques", Prieto Sanchís, Luis, *Igualdad y minorías*, ob.cit., p. 140.

²²¹² Les dones han estat les principals beneficiàries de les mesures públiques d'acció positiva. En aquest sentit, Giménez Gluck, David, *Una manifestación polémica del principio de igualdad: acciones positivas moderadas y medidas de discriminación inversa*, ob.cit., pp. 106-110. També, Barrère, María Angeles, *Discriminación, derecho antidiscriminatorio y acción positiva a favor de las mujeres*, ob.cit., pp. 81-104.

territori espanyol (art. 139.1 CE), i la competència estatal sobre la "igualtat bàsica" en l'exercici de drets fonamentals (art. 149.1.1 CE²²¹³) tolera las diferències normatives fonamentades en l'exercici legítim d'una competència (la gestió dels "interessos respectius"). En principi, el criteri de ciutadania autonòmica no perjudica el contingut bàsic de cada dret, en la mesura en que la igualtat no implica "uniformitat" jurídica²²¹⁴, sempre i quan el fonament de la diferència (la forma d'aplicar el criteri de la residència) sigui raonable²²¹⁵. Així, per exemple, el Tribunal Constitucional ha admès l'exclusió de ciutadans d'altres territoris en l'exercici del dret de sufragi autonòmic (actiu i passiu)²²¹⁶, però no

²²¹³ En concret, "la regulació de les condicions bàsiques que garanteixi la igualtat de tots els espanyols en l'exercici dels drets i en el compliment dels deures constitucionals (art. 149.1.1 CE).

Segons PEMÁN GAVÍN, "respecto a lo que deba entenderse por "condiciones básicas" de ejercicio de los derechos y deberes a los efectos del artículo 149.1.1 (...) puede deducirse en todo caso una clara versatilidad del concepto, que permite dar cobertura a muy diversas actuaciones estatales" (Pemán Gavín, Juan, *Igualdad de los ciudadanos y autonomías territoriales*, Prensas Universitarias de la Universidad de Zaragoza y Editorial Civitas, Madrid, 1992, p. 239). També, Barceló, Mercé, *Derechos y deberes constitucionales en el estado autonómico: un análisis sobre la relación entre la organización territorial del estado y la regulación de los derechos y deberes constitucionales*, Civitas-Institut d'Estudis Autonòmics, Madrid, 1991.

²²¹⁴ En aquest sentit, STC 37/1981, *Recurs d'inconstitucionalitat contra la Llei del parlament Basc del Centre de Contractació de Càrregues en Transport Terrestre de Mercaderies*, FFJJ 1 i 2.

"El concepto de "intereses respectivos" de las Comunidades Autónomas, de los municipios, o de las provincias, cumple la función de orientar al legislador para dotar a esas entidades territoriales de los poderes o competencias precisas para gestionarlas" (FJ 1)

Així, "el principio de igualdad en derechos y obligaciones en cualquier parte del territorio nacional, que se contiene en el artículo 139.1 de la Constitución, no puede ser entendido en modo alguno como una rigurosa y monolítica uniformidad del ordenamiento de la que resulte que, en igualdad de circunstancias, en cualquier parte del territorio nacional se tienen los mismos derechos y obligaciones" (FJ 2)

²²¹⁵ A l'entendre de PEMÁN GAVÍN, "el planteamiento que deberá hacerse en los supuestos de diferencias de trato por razón de vecindad (...) habrá que enjuiciar la justificación o "razonabilidad" de que se vinculen al hecho de la residencia unas determinadas consecuencias jurídicas" (Pemán Gavín, Juan, *Igualdad de los ciudadanos y autonomías territoriales*, ob.cit., p. 138)

²²¹⁶ STC 60/1987, de 20 de mayo, *Recurs de para contra Resolució de la Junta Electoral Provincial de Badajoz, per la que es denega la proclamació de la candidatura "Liberación Andaluza" a las elecciones a la Asamblea d'Extremadura*, FJ 2

"Es cierto que en las disposiciones citadas se introduce un trato diferente a efectos del ejercicio del derecho de sufragio pasivo para la formación de la Asamblea Legislativa de Extremadura, entre quienes tienen la condición de extremeños y el resto de los ciudadanos españoles que no la ostente. No es menos cierto sin embargo que tal diferenciación no puede hacerse equivaler a la discriminación que la Constitución prohíbe en su art. 23.2, pues, de conformidad con la constante doctrina de este Tribunal las singularizaciones normativas no merecen tal reproche cuando muestran un fundamento razonable, atendido el criterio adoptado para la diferenciación y la finalidad perseguida". En aquest cas, la finalitat és "procurar una cierta homogeneidad de intereses en el ámbito de la Comunidad Autónoma entre el Cuerpo Electoral y aquellos que ante él se proponen como candidatos".

la intervenció autonòmica sobre elements del sistema electoral directament vinculats a l'exercici del dret al vot (per exemple, la inscripció censal²²¹⁷)

7. La protecció de les minories socials en el dret constitucional espanyol (III). Les minories nacionals, lingüístiques i culturals.

7.1. La Nació espanyola, les minories nacionals i les nacionalitats

7.1.1. Espanya, nació política.

En termes jurídic-polítics, l'Estat espanyol és una nació. Els principis de legitimació del poder continguts en la vigent Constitució de 1978 radiquen inequívocament la sobirania constitucional, font originària del poder i principi de legitimació de totes les institucions (tot i la crisi del concepte)²²¹⁸, en la "nació

²²¹⁷ STC 154/1988, de 21 de julio. *Recurso de inconstitucionalidad contra la ley de Elecciones al parlamento Vasco*, FF JJ 3 y 5

"A este respecto debe ponerse ante todo de manifiesto la conexión inescindible existente entre el derecho fundamental de sufragio y la inscripción censal, pues, dado que sólo tendrán la condición de electores, y podrán ser elegibles, los ciudadanos que figuren inscritos en el censo (...) la inclusión en éste constituye un requisito indispensable para el ejercicio del derecho de sufragio" (FJ 3).

Així, "siendo la inscripción censal requisito imprescindible para el ejercicio del derecho de sufragio, y definido éste en términos idénticos para todo tipo de consultas electorales (arts. 2 y 3 de la LOREG) la unidad del censo se impone como condición para hacer real el contenido uniforme del derecho, pues no resulta compatible con la igualdad jurídica exigida por el artículo 149.1.1 CE el que dicho requisito pudiera llegar a ser diversamente reconocido, respecto de un mismo elector, para unas y otras elecciones" (FJ 5)

²²¹⁸ Seguint la definició clàssica de CARRE DE MALBERG, la sobirania es defineix per "créer dans la nation une volonté capable de prendre pour le compte de celle-ci toutes les décisions que nécessite la gestion de ses intérêts généraux; en fin, organisations d'où résulte un pouvoir coercitif permettant à la volonté ainsi constituée de s'imposer aux individus avec une force irrésistible" (Carré de Malberg, R., *Contribution à la Théorie générale de l'État*, ob.cit, Volum I, p. 7).

En aquest sentit, segons VARELA SUANZES, la sobirania és "la suprema potestas normandi" i, en la mesura en que és "popular", és també la "premissa" de tot estat democràtic, però fa veure que l'art. 9.1 (subjecció de tots els ciutadans a l'ordenament) "proclama implícitament la soberania del ordenamiento estatal", el que obligaria a "conciliar la residencia popular de la soberanía con la sujeción del pueblo al ordenamiento". Es tracta, en conseqüència, d'una sobirania dintre de la Constitució (Varela Suanzes, Joaquín, *Algunas reflexiones sobre la soberanía popular en la Constitución española*, ob.cit., pp. 81-89). En aquest sentit, la sobirania està limitada per la Constitució, per mandat de l'únic poder sobirà realment il·limitat, el "poder constituint" (López Garrido, Diego, "Constitución y Estructura. Una teoría del poder constituyente", *Revista de las Cortes Generales*, número 8, 1986, pp. 121-129). Igualment, Balaguer Callejón, Francisco, "Soberanía popular y democracia en la Constitución española de 1978", *Revista de Derecho Político*, número 27-28, any 1988, pp. 100-101.

espanyola". A tal efecte, l'art. 1.2 CE estableix que "la soberanía nacional reside en el pueblo español, del que emanan todos los poderes del Estado".

La fórmula de l'art. 1.2 CE pretén equilibrar l'afirmació explícita de la "nació política espanyola" (indivisible) i el caràcter ineludiblement democràtic (popular) del poder polític²²¹⁹. L'ús d'una expressió amplament superada pel seu perfil conservador (sobirania nacional)²²²⁰, enlloc d'una altra més adequada pel perfil democràtic de la Constitució de 1978 (sobirania popular)²²²¹ no implica una limitació formal del poder sobirà del poble, sinó una reafirmació de la comunitat política originària (Espanya, el poble espanyol)²²²², des de la que s'estructuren els continguts plurals que la integren.

Per LAPORTA, la funció legitimadora de la sobirania nacional/popular converteix l'art. 1.2 CE en la "norma básica" de la Constitució de 1978 (Laporta, Francisco J., *Norma básica, Constitución y decisión por mayorías*, ob.cit., pp.

En un sentit més crític, ACOSTA entén que "fenómenos que son realmente auxiliares a la representación política, como los de nación y soberanía, son percibidos como primordiales. Opera la fascinación ideológica" (Acosta Sánchez, José, *La articulación entre representación, Constitución y democracia. Génesis, crisis actual y Constitución española*, ob.cit., p. 103). Cal recordar que Kelsen rebutjava els conceptes de sobirania i poble, pel seu caràcter fictici, i la dificultat de definir-los (Kelsen, Hans, *Esencia y valor de la democracia*, ob.cit., pp.). Al respecte ARBÓS destaca que, si bé "no hi ha cap força de legitimitació política més poderosa que la invocació de la voluntat suprema de la nació", el cert és que "no hi ha massa utilitat descriptiva, doncs, en el concepte de sobirania" (Arbós, Xavier, *Orígens i evolució del concepte de sobirania*, ob.cit., pp. 26-29).

DE VEGA (De Vega, Pedro, *Mundialización y derecho constitucional: la crisis del principio democrático en el constitucionalismo actual*, ob.cit., pp. 45-47) i DE CABO (De Cabo, Carlos, *La Crisis del Estado social*, ob.cit., p. 69) posen de manifest la incidència dels propis factors de crisi del "constitucionalismo social" (capital monopolístic, corporatisme) en aquesta crisi del concepte de sobirania.

²²¹⁹ Per VARELA SUANZES, "la imputación de la soberanía al pueblo en lugar de a la Nación no se reduce a un simple cambio semántico. Con ella se ha querido subrayar el carácter democrático, y no meramente liberal, del estado constitucional español". Tanmateix, "no queda más remedio que aceptar que su artículo 1.2, pese a imputar la soberanía al pueblo, debe interpretarse desde los esquemas de la soberanía nacional", en tan en quan "la soberanía (...) no recae en cada uno de los españoles, sino en todos en su conjunto de manera indivisible" (Varela Suanzes, Joaquín, *Algunas reflexiones sobre la soberanía popular en la Constitución española*, ob.cit., pp. 78-79) Com diu ARBÓS, "avui, la sobirania popular actua sobre tot com a principi legitimador del poder polític, concretat per la Constitució en els articles que asseguren l'estructura democràtica de l'Estat" (Arbós, Xavier, a Aparicio, Miquel Angel (dir.) *Temas de Dret constitucional* (I), ob.cit., p. 182)

²²²⁰ A l'entendre de CARRÉ DE MALBERG, "le principe de la souveraineté nationale est apparu comme n'ayant qu'une signification négative. En plaçant la souveraineté dans l'universalité nationale, les fondateurs du droit public français l'ont rendue anonyme et inaisissable" (Carré de Malberg, R., *Contribution à la Théorie générale de l'État*, ob.cit., Volum I, p. 178).

²²²¹ Malgrat tot, tal i com fa veure GARCÍA PELAYO, el concepte de sobirania popular, i la seva referència concreta (el poble), a més de ser una "realidad presente o actuante", també s'explica com una "unidad invisible, ausente", ja que "se compone ciertamente de una pluralidad de individuos, más no se identifica con la suma de los mismos, sino que constituye con respecto a ellos una entidad superior y concreta" (García Pelayo, Manuel, *Derecho constitucional comparado*, ob.cit., p. 178)

²²²² En aquest sentit, MITJANS explica que "la referència a la sobirania nacional només pretén remarcar el caràcter indivisible i unitari de la sobirania, que no pot atribuir-se a les nacionalitats i regions" (Mitjans, Esther, a

En conseqüència, Espanya és una "nació política" o "Estat-nació", el que implica no tant l'homogeneïtat cultural i política dels seus membres (el poble), com la "unitat" de la seva estructura política²²²³. La principal conseqüència d'aquesta "unitat" és la plena personalitat jurídica de l'anomenat "entramat estatal", que actua com a suport (legitimador) de l'activitat pública en el territori "nacional"²²²⁴.

L'Estat-nació es converteix així, i sense perjudici de les corresponents normes de reconeixement internacional, en subjecte de dret internacional públic²²²⁵, i, per tant, en representant de la comunitat política davant els altres Estats i les organitzacions internacionals. Altrament, l'Estat nació dota de validesa i eficàcia jurídica els actes de les seves institucions en tota l'extensió del territori, i davant

Aparició, Miquel Angel, (dir.) *Temas de Dret Constitucional (I)*, ob.cit., p. 222). En la mateixa línia, Fernández Segado, Francisco, *El sistema constitucional español*, ob.cit., p. 109.

SOLOZÁBAL defensa l'ús del terme "nacional". Així, "el calificativo de "nacional" atribuido a la soberanía, así como las diversas referencias a la "nación española" quedan explicados en virtud de varios argumentos: la necesidad de insistir en la existencia indubitable de la nación española, puesta en cuestión por fuerzas parlamentarias y extraparlamentarias; la superior precisión del término nación frente al carácter indefinido y un tanto amorfo del adjetivo "popular" que acompaña en otras constituciones a la soberanía; la capacidad emocional de la nación -admitida por sectores y opiniones diferentes- de recabar la lealtad absoluta frente a la competencia de otras posibles lealtades seccionistas; el arraigo tradicional del término en nuestro derecho constitucional (...); el prestigio, en fin, de la expresión en los países situados en la órbita cultural de Francia" (Solozábal, Juan José, *Las bases constitucionales del estado autonómico*, ob.cit., pp. 73-74)

²²²³ La nació, en conseqüència, i en termes jurídic-polítics, és una "expression qui désigne précisément le lien social qui, par dessus tous les rapports particuliers et tous leurs groupements partiels, rattache tous les membres de la nation à un corps unique de société publique" (Carré de Malberg, R., *Contribution à la Théorie générale de l'État*, ob.cit, Volum I, pp. 2-3).

Així, i segons CRUZ PRADOS, "en el nacionalismo político priman los factores voluntarios. La nación lo es en cuanto obra política; es, pues, algo hecho, una asociación voluntaria: es "nación acción" (...) Para el nacionalismo político, la nación se crea en la misma acción de organizarse políticamente" (Cruz Prados, Alfredo, *Sobre los fundamentos del nacionalismo*, ob.cit., p. 207). Com diu BASTIDA, "en las naciones políticas se presupone la noción de soberanía -precisamente porque la idea de Estado es previa a la nación-, mientras que en las naciones culturales la soberanía es inexistente" (Bastida, Xacobe, *La nación española y el nacionalismo constitucional*, ob.cit., p. 75).

En contra d'aquesta distinció, com veurem, es manifesta JÁUREGUI (Jáuregui, Gurutz, *La nación y el Estado nacional en el umbral del nuevo siglo*, Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1990, p. 67).

²²²⁴ L'Estat com a "personnalité", "personne juridique" i "personne collective", caracteritzada pel tret de la "unité" (Carré de Malberg, R., *Contribution à la Théorie générale de l'État*, ob.cit, Volum I, pp. 40-47). Tal i com diu BALAGUER, "la atribución de la soberanía que se realiza en la Constitución, no puede tener otro sentido entonces, que exponer la fuente última de legitimación del orden constitucional" (Balaguer Callejón, Francisco, "Soberanía popular y democracia en la Constitución española de 1978", *Revista de Derecho Político*, número 27-28, any 1988, pp. 102)

²²²⁵ Seguint DÍEZ DE VELASCO, "la soberanía se manifiesta (...) hacia el exterior del Estado por una auténtica libertad de decisión para el ejercicio de su actividad en las relaciones internacionales. Es lo que se ha

de tots els seus membres, el que garanteix l'obediència i l'acatament dels mateixos²²²⁶.

La jurisprudència constitucional ha entès la sobirania nacional/popular de l'art.1.2 CE com un principi de legitimació o radicació popular del poder "dintre de la Constitució"²²²⁷. El Tribunal Constitucional també ha acollit la idea de "poder constituent" com un exercici diferent i qualificat de la sobirania, en raó del qual es justifica la força vinculant i la superioritat normativa de la Norma Fonamental²²²⁸.

Així, tot i les solemnes i retòriques reiteracions de l'article 2 CE ("indissoluble unitat", "pàtria comú i indivisible"), que s'expliquen per les especials cauteles de la transició política²²²⁹, la nació espanyola, als efectes jurídics i constitucionals, no imposa una forma particular d'entendre l'existència, un concret estil de vida, o uns elements determinats d'identitat cultural²²³⁰. Al contrari, la "nació espanyola"

calificado como autonomía del Estado, en el sentido de que ella no permite la injerencia de otros Estados en estas materias" (Díez de Velasco, Manuel, *Instituciones de Derecho internacional público*, ob.cit., p. 196).

²²²⁶ La sobirania implica obediència a la llei, en tan que expressió de la voluntat general de la comunitat (nació o poble), segons ROUSSEAU, pel qual "no siendo la soberanía sino el ejercicio de la voluntad general", la converteix en irresistible, i així, "quien se niegue a obedecer la voluntad general será obligado por todo el pueblo" (Rousseau, Jean Jacques, *El contrato social*, ob.cit., pp. 18-19 (Cap. VII, Libro I) i 25 (Cap. I, Libro II)).

²²²⁷ Al respecte, STC 10/1983, de 21 de febrer. Recurs d'empara dels regidors de l'Ajuntament de Madrid, militants del Partit Comunista, cessats del seu càrrec després de ser expulsats del partit, FJ 2n.

"El sentido democrático que en nuestra Constitución (artículo 1.2) reviste el principio de origen popular del poder obliga a entender que la titularidad de los cargos y oficios públicos sólo es legítima cuando puede ser referida, de manera mediata o inmediata, a un acto concreto de expresión de la voluntad popular".

²²²⁸ STC 76/1988, de 26 d'abril, Recurs d'inconstitucionalitat contra la Llei basca sobre Relacions entre les Institucions comuns de la Comunitat Autònoma i els òrgans forals dels seus territoris històrics, FJ 3r

"El carácter de norma suprema de la Constitución, a la que están sujetos todos los poderes del Estado (art. 9) y que resulta del ejercicio del poder constitucional del pueblo español, titular de la soberanía y del que emanan todos los poderes del Estado imposibilita el mantenimiento de situaciones jurídicas (aún con una probada tradición) que resulten incompatibles con los mandatos y principios constitucionales. La Constitución no es resultado de un pacto entre instancias territoriales históricas que conserven unos derechos anteriores a la Constitución y superiores a ellas sino una norma del poder constituyente que se impone con fuerza vinculante general en su ámbito, sin que queden fuera de ella situaciones históricas anteriores".

²²²⁹ En aquest sentit, entre d'altres, Bastida, Xacobe, *La nación española y el nacionalismo constitucional*, ob.cit., pp. 41-42; Morodo, Raul, *La transición política*, ob.cit., pp. 204-205 i Solé Tura, Jordi, *Nacionalidades y nacionalismos en España*, ob.cit., p. 90.

²²³⁰ Tal i com diu LUCAS VERDÚ, el valor superior del pluralisme polític "modula a la igualdad evitando la homogeneidad" (Lucas Verdú, Pablo, *El Pluralismo político-social entre la Constitución de 1978 y la Constitución substancial*, ob.cit., p. 53). Al respecte, DIAZ REVORIO destaca que "hoy existe contradicción entre Derecho

a la que fan referència els arts. 1 i 2 CE s'ocupa exclusivament de delimitar la naturalesa jurídico-política i l'àmbit personal i territorial de la comunitat constituïda, segons una orientació clarament pluralista i, en conseqüència, oberta²²³¹.

Tanmateix, la inequívoca "auto-identificació" nacional i territorial (poble espanyol, nació espanyola) de l'art. 1.2 CE exclou l'existència (jurídico-política) d'altres subjectes de sobirania en el mateix territori²²³², sense perjudici del "pluralisme institucional"²²³³ (Comunitats Autònomes i Ens Locals) i el "pluralisme constitucional"²²³⁴ (divisió de poders) en que s'articula la estructura estatal.

Així, el principi de constitucionalitat i el principi democràtic exclouen declaracions unilaterals de sobirania d'altres pretesos titulars de poders

constitucional y adhesión unilateral a un proyecto político particular cerrado" (Díaz Revorio, Francisco Javier, *La Constitución como orden abierto*, ob.cit., p. 212). També, al respecte de la Constitució oberta, Ely, Jhon Hart, *Democracy and distrust. A theory of judicial review*, ob.cit., p. 153; Häberle, Peter, *La sociedad abierta de los intérpretes constitucionales. Una contribución para la interpretación pluralista y "procesal" de la Constitución*, ob.cit., pp. 15-46; Zagrebelsky, Gustavo, *El derecho dúctil*, ob.cit., pp. 13-15; i Estévez Araujo, Juan Antonio, *La Constitución como proceso y la desobediencia civil*, ob.cit., p. 77.

²²³¹ Per PRIETO DE PEDRO, "la unidad deja de ser un punto de partida, un "prius" (el "prius" es, por el contrario, la pluralidad) y es un proyecto abierto en el que están llamadas a participar voluntaria y democráticamente todas las comunidades culturales de España" (Prieto de Pedro, Luis, *Cultura, culturas y Constitución*. Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1992, p. 268). Així, "el estado configura un "minimum" de igualdad jurídico-constitucional para los medios e instrumentos de creación, conservación y transmisión de la cultura, que son los cauces a través de los cuales, en una medida muy importante, los ciudadanos acceden a la cultura y realizan su derecho a ella" (Prieto de Pedro, Luis, "Unidad y pluralismo en el Estado autonómico", *Documentación Administrativa*, número 232-233, Octubre 1992-Març 1993, p. 46).

²²³² A l'entendre de BASTIDA, "el indispensable refuerzo de la unidad nacional -que es patria común, indivisible e indisoluble-, ideado como escudo ante cualquier interpretación que la pusiese en entredicho, aparece en este punto con esplendor rampante. Con la equiparación de España a una única nación española se cercena el potencial verdaderamente nacional que las nacionalidades pudieran tener" (Bastida, Xacobe, *La nación española y el nacionalismo constitucional*, ob.cit., p. 47).

²²³³ El terme "pluralismo institucional" el fa servir PIZZORUSSO com una de les possibles acepcions del principi del pluralisme, en concret aquella que es manifesta en l'existència de diferents ens territorials (Pizzorusso, Alessandro, *Lecciones de Derecho constitucional*, ob.cit., p. 115) i que deriva "dell'opportunità o della diversità che i pubblici poteri non siano tutti concentrati in un'unica organizzazione" (Pizzorusso, Alessandro, *Minoranze e maggioranze*, ob.cit., p. 72).

²²³⁴ SARTORI fa servir l'expressió "pluralismo constitucional", que es manifesta en la "división de poderes", per diferenciar-la del "pluralismo político", entès com "diversificación del poder" (Sartori, Giovanni, *Los fundamentos del pluralismo*, ob.cit., p. 109).

sobirans²²³⁵, al marge dels corresponents procediments de reforma constitucional. D'altra banda, aquests procediments, donada l'absència d'un "nucli intangible i immodificable" en la nostra Constitució²²³⁶, fan possible (formalment) una "secessió territorial"²²³⁷.

Tota la resta, i especialment les qüestions identitàries i les reivindicacions nacionalistes, s'ubiquen o bé "dintre" de l'espai acotat per la Constitució (en termes de debat polític i legislatiu, en el marc de l'Estat espanyol, democràtic i pluralista)²²³⁸, o bé "fora" (el que, en termes penals, si hi ha violència, anomenaríem "rebel·lió"²²³⁹, i en termes polítics i internacionals, si arribés el cas, "declaració d'independència"²²⁴⁰), però no en la Constitució de 1978, tal i com està actualment redactada.

En definitiva, tot i que en algun cas es parla de "homogeneidad espiritual" per explicar la "unitat política" de l'Estat espanyol²²⁴¹, la "nació constitucional"

²²³⁵ La Constitució de 1978 crea un "poder constituent constituït", i, en conseqüència, la reforma de qualsevol precepte constitucional ha de fer-se seguint els mandats de la pròpia Constitució, almenys des d'una perspectiva estrictament positivista. Al respecte, Varela Suanzes, Joaquín, *Algunas reflexiones sobre la soberanía popular en la Constitución española*, ob.cit., pp. 88-89 i De Vega, Pedro, *La reforma constitucional y la problemática del poder constituyente*, ob.cit., p., entre d'altres. També, Solozábal, Juan José, *Las bases constitucionales del Estado autonómico*, ob.cit., pp. 99-101.

²²³⁶ De Vega, Pedro, *La reforma constitucional y la problemática del poder constituyente*, ob.cit., p.; i Díaz Revorio, Francisco Javier, *La Constitución como orden abierto*, ob.cit., pp. 27-50.

²²³⁷ Ruipérez, Javier, *Constitución y Autodeterminación*, ob.cit., pp. 51-55, 118 i 122.

²²³⁸ Recordem, al respecte, la doctrina del Tribunal Constitucional sobre el principi de pluralisme en el marc de l'obligació d'acatar la Constitució. Tal i com diu la STC 101/1983, de 18 de novembre. *Recurs d'empara contra la decisió del Congrés de no permetre l'adquisició plena de la condició de diputats als representants d'HB per no acatar la Constitució*, FJ 3r, "el acceso al cargo implica un deber positivo de acatamiento entendido como respeto a la misma, lo que no supone necesariamente una adhesión ideológica ni una conformidad a su total contenido, dado que también se respeta a la CE en el supuesto extremo de que se pretenda su modificación por el cauce establecido en los artículos 166 i siguientes de la Norma fundamental".

²²³⁹ L'article 472 del Codi Penal inclou, com un "delicte contra la Constitució", i entre les conductes típiques del delicte de "rebel·lió" (alçament violent i públic), el "derogar, suspender o modificar total o parcialmente la Constitución", i el "declarar la independencia de una parte del territorio nacional" (apartat 5è).

²²⁴⁰ Pel dret internacional, la "independència" es dona quan hi ha plenitud de sobirania, externa i interna, entesa aquesta darrera com "ausencia de todo control o injerencia de otro Estado en el Gobierno interior (poderes legislativo, ejecutivo y judicial) y en la administración del territorio" (Recomanació de les Nacions Unides relativa als factors que indiquen l'obtenció d'independència, Resolució de 27 de novembre de 1953 de l'Assemblea general (III), Número 724).

²²⁴¹ Per SOLOZÁBAL, la unitat de l'Estat es basa en l'existència de la "homogeneidad espiritual de una comunidad que se siente vinculada afectivamente con las estructuras políticas que ha aceptado" que esdevenen així, la "única legitimidad política", entesa, però, com una "unidad plural" (Solozábal Echevarría, Juan José,

espanyola²²⁴² no presumeix ni exigeix una identitat nacional i cultural concreta (una adhesió nacional), sinó que imposa precisament tot el contrari (el pluralisme)²²⁴³. La Constitució "oberta" converteix els models concrets d'estil de vida (lingüístics, religiosos, culturals), necessàriament plurals i participatius, en opció (lliure, dintre de la constitucionalitat) del debat social, polític-ideològic i, eventualment, legislatiu.

Altrament, les transformacions socioeconòmiques i polítiques de les relacions internacionals en els darrers anys del segle XX, i particularment, en el nostre entorn cultural, la liberalització dels mercats financers, l'expansió de les empreses multinacionals, la creació de xarxes culturals i comunicatives d'abast mundial (l'anomenada "aldea global"), el nou sistema mundial (militar i polític) i la creació d'organitzacions internacionals que gestionen competències sobiranes dels Estats (com la Unió Europea) anuncien canvis profunds en el concepte de sobirania, tal i com encara l'entenem. Els canvis incideixen sobre la pròpia naturalesa del poder polític, introdueixen noves formes de regulació diferents de l'estatal i relativitzen la importància de l'Estat com subjecte de dret públic²²⁴⁴.

"El Estado autonómico como Estado nacional (Adaptabilidad y rendimiento integrador de la forma política española)", *Sistema*, número 116, any 1993, p. 77). RUBIO LLORENTE nega l'existència d'altres nacions, diferents de l'espanyola, i, en tot cas, admet el "caràcter regional" d'algunes parts del territori de l'Estat (Rubio Llorente, Francisco, *Minorías y mayorías en el poder constituyente*, ob.cit., p. 49)

JÁUREGUI sosté la necessitat d'una base cultural comuna en les nacions polítiques. Al seu entendre "tampoco parece aceptable la existencia de naciones meramente políticas, es decir, sin un sustrato consensual y cultural previo", però, en canvi posa de manifest que en els "estados multinacionales", les "naciones integradas" conserven la seva identitat i disposen de poder polític propi (Jaúregui, Gurutz, *La nación y el Estado nacional en el umbral del nuevo siglo*, ob.cit., pp. 67-68)

²²⁴² BASTIDA defensa el concepte de "nació constitucional" per explicar la convivència multicultural. Així, "la apelación al nacionalismo cívico, respetuoso de la diversidad dentro de la unidad, no es más que la optimización del soberano poder estatal" (Bastida, Xacobe, *La nación española y el nacionalismo constitucional*, ob.cit., p. 211). Per aquesta raó, VARELA SUANZES creu que la sobirania nacional (la nació política) com fonament de l'ordenament és "puramente política o ideológica", perquè, en realitat, el que preval és la "soberanía de la Constitución" (Varela Suanzes, Joaquín, *Algunas reflexiones sobre la soberanía popular en la Constitución española*, ob.cit., pp. 84-85)

²²⁴³ Prieto de Pedro, Luis, *Cultura, culturas y Constitución*, ob.cit., p. 268.

²²⁴⁴ Per DE VEGA, "el espectacular ensanchamiento de los espacios económicos y sociales no se ha visto acompañado de una similar amplitud de los espacios políticos". Així, l'Estat "ve por doquier disminuidos sus ámbitos de actuación y comprometidas sus propias razones de existencia", el que s'explica per "la tensión subyacente en el mismo entre la lógica del cálculo y de la ganancia que preside las acciones de un mercado cosmopolita, y la lógica de las valoraciones políticas que legitima y justifica la acción estatal" (De Vega, Pedro, *Mundialización y derecho constitucional: la crisis del principio democrático en el constitucionalismo actual*, ob.cit.,

7.1.2. Espanya, Estat plurinacional i "nació de nacions".

La Constitució de 1978 assumeix el principi de pluralisme nacional o "plurinacionalitat d'Espanya"²²⁴⁵ en reconèixer l'existència de "nacionalitats" i garantir el corresponent dret d'autonomia per la gestió dels propis interessos (arts. 2 i 137 CE)²²⁴⁶. L'adopció del vocable "nacionalitat" equilibra les dues principals aspiracions del procés constituent, la preservació d'una sola "nació política", en evitar la menció d'altres nacions²²⁴⁷; i el reconeixement de la diversitat cultural i identitària del territori espanyol, en admetre l'existència de realitats nacionals diverses²²⁴⁸.

pp. 14-15). En el cas concret del procés de construcció europea, seguint JÁUREGUI, amb el desequilibri entre la "transnacionalización económico-social, e incluso política" i la "permanencia de una vieja estructura jurídico-constitucional", "todo parece apuntar (...) a una prevalencia de la lógica de la integración sobre la lógica de la soberanía", evident, entre d'altres factors, per la limitació dels poders constitucionals en àmbits essencials de l'economia (moneda, polítiques industrials i agràries, aranzels) (Jáuregui, Gurutz, *Estado, soberanía y Constitución: retos del Derecho constitucional ante el siglo XXI*, ob.cit., pp. 55-56). A l'entendre d'ARBÓS/GINER, "se pretende solucionar la cuestión global con los instrumentos obsoletos de la soberanía nacional y con los poderes asimétricos de los Estados concretos, con sus estrategias, "razones de Estado" e intereses respectivos, mutuamente contradictorios", el que deriva en "un esfuerzo inútil" (Arbós, Xavier, i Giner, Salvador, *La gobernabilidad. Ciudadanía y democracia en la encrucijada mundial*, ob.cit., p. 88).

ARBÓS, per la seva banda, considera que "el derecho estatal no tiene la primacía absoluta que predica de sí mismo", i encara que "la ciencia del derecho no debe negar la existencia de otras formas de regulación distintas de la estatal", això "no significa que necesariamente deba aconsejar su primacía" (Arbós, Xavier, "La regulación estatal y el buen gobierno", a Giner/Sarasa (eds.), *Buen gobierno y política social*, ob.cit., p. 207).

²²⁴⁵ Arbós, Xavier, a Aparicio, Miguel Angel (dir.), *Temas de Dret constitucional (I)*, ob.cit., p. 182; i Herrero de Miñón, Miguel, "Nacionalidades y Estado plurinacional en España", *Política Exterior*, Número 51, Maig-Juny 1996, p. 16.

²²⁴⁶ Tal i com recorda la STC 4/1981 de 2 de febrer, *Recurs d'inconstitucionalitat contra la Llei de Bases de Règim Local, la Llei de Bases de la Sanitat Nacional i la Llei de Muntanyes*, FJ 3r, el principi d'unitat limita l'autonomia i comporta que "el art. 137 de la Constitución delimite el ámbito de estos poderes autónomos, circunscribiéndolos a la "gestión de sus respectivos intereses".

²²⁴⁷ En opinió de BASTIDA, "la sinonimia entre nacionalidad y nación que había sido establecida con anterioridad precisaba una aclaración sobre el sentido que el primer concepto iba a comportar en esta formulación. Por eso se subraya que la nación española no enajena territorio ni cede soberanía" (Bastida, Xacobe, *La nación española y el nacionalismo constitucional*, ob.cit., p. 48).

²²⁴⁸ En paraules de SOLÉ TURA, un "conjunto articulado de pueblos diversos, de nacionalidades históricamente formadas y de regiones" (Solé Tura, Jordi, *Nacionalidades y nacionalismos en España*, ob.cit., p. 101).

a. La distinció entre nació política i nació cultural.

El concepte de nació conte significats variables i contingents, no igualment aplicables en tots els territoris i en tots els períodes històrics²²⁴⁹. Sense entrar en una anàlisi detallada de totes les seves accepcions, interessa en particular, a l'objecte de precisar el contingut dels dos termes que fa servir la Constitució (Nació espanyola i nacionalitats), la distinció entre "nació política" i "nació cultural", que apareix en alguns estudis doctrinals²²⁵⁰.

Tal i com hem indicat anteriorment, la "nació política" és una comunitat de persones (el poble), en un territori, dotades de plena sobirania i personalitat jurídica, el que modernament es coneix com Estat-nació. La comunitat política nacional (nació política) es defineix principalment per disposar d'un poder polític propi i de basar-se principalment en el concepte de ciutadania (nacionalisme cívica)²²⁵¹, al marge (però sense perjudici) de la identitat cultural dels seus membres.

²²⁴⁹ Al respecte, entre d'altres, Gellner, Ernest, *Naciones y nacionalismo*, Alianza Editorial, Madrid, 1994, pp. 117-141.

²²⁵⁰ Aquest és, per exemple, el parer de DE BLAS, segons el qual "la distinció entre nació política y nació cultural ha sido escasamente utilizada en el caso español pese a lo razonado de su fundamentación y a las posibilidades que encierra para el tratamiento de determinadas cuestiones nacionales desde la perspectiva del pluralismo democrático" (De Blas, Andrés, "Los nacionalismos españoles y el estado autonómico", *Documentación Administrativa*, número 232-233, octubre 1992-març 1993, p. 59). GARCÍA PELAYO també utilitza les dues categories per il·lustrar el federalisme, i així, considera que "la organización federal es particularmente adecuada para salvaguardar la existencia de naciones culturales en el marco de una organización estatal o nación política" (García Pelayo, Manuel, *Derecho constitucional comparado*, ob.cit., pp. 216-217).

²²⁵¹ En aquest sentit, HABERMAS parla de "nació com una "nació de ciutadans" i no com una comunitat d'origen" (Habermas, Jürgen, *Ciudadanía política i identitat nacional*, ob.cit., p. 64). També, Cruz Prados, Alfredo, *Sobre los fundamentos del nacionalismo*, ob.cit., p. 207. Ens trobem, segons KEATING, davant d'un "nacionalisme cívica", o sigui, "un modo diferente de construir naciones", que és "una empresa colectiva de sus miembros, pero tiene sus raíces en la aquiescencia individual antes que en la identidad atribuible" (Keating, Michael, *Naciones contra el estado. El nacionalismo de Cataluña, Quebec y Escocia*, Ariel, Barcelona, 1996, p. 16). Així, el "consentimiento" es la base de l'existència de la nació, tal i com l'havia concebut RENAN (Renan, Ernest, *¿Qué es una nación?*, ob.cit., p. 38).

La "nació cultural", en canvi, es defineix per l'existència d'una "comunitat de cultura" (lingüística, ètnica, religiosa), independentment (i, normalment, en absència) de poder polític propi²²⁵².

La dinàmica política del segle XX ha superat la distinció entre els dos tipus de nacions, tal i com era concebuda inicialment. Les nacions culturals han convertit l'element identitari en el significat primigeni del concepte de nació, deixant de banda o convertint en un element auxiliar o secundari la nació política²²⁵³. Així, els moviments polítics nacionalistes han refós els conceptes de nació i cultura, el que ha situat en un lloc preferent l'element subjectiu (la voluntat de ser nació), almenys en el mateix nivell que els factors objectius (identitat ètnica, lingüística)²²⁵⁴.

Els moviments nacionalistes no han aconseguit en tots els casos la plenitud política, o sigui, la formació de nous Estats nacionals. Alguns Estats occidentals caracteritzats per la diversitat cultural, o bé es van constituir tenint en compte la plurinacionalitat (Suïssa)²²⁵⁵, o bé s'han adaptat per facilitar la participació de les seves "nacions o comunitats culturals" en el poder polític, sense trencar la unitat constitucional (Bèlgica, Itàlia, Canadà i Espanya)²²⁵⁶.

²²⁵² Cruz Prados, Alfredo, *Sobre los fundamentos del nacionalismo*, ob.cit., p. 207.

²²⁵³ "Así, desde la perspectiva de las nacionalidades que pugnan por un poder político propio, se equipara la nación cultural con la "nación primaria", y la nación política queda reducida a la categoría de "naciones secundarias". Per aquesta raó, "las "naciones políticas" así constituidas carecen de legitimidad en tanto en cuanto que no constituyen expresión auténtica de ninguna comunidad de cultura" (Jáuregui, Gurutz, *La nación y el estado nacional en el umbral del nuevo siglo*, ob.cit., p. 66)

²²⁵⁴ El nacionalisme modern no distingeix entre cultura i política. Tal i com diu GELLNER, "el nacionalismo engendra las naciones" i, en aquest sentit, "el nacionalismo es esencialmente la imposición de una cultura" (Gellner, Ernest, *Nación y nacionalismo*, pp. 80 i 82). Igualment, segons KEDOURIE, "el nacionalismo busca preservar el idioma y la cultura". Per la mateixa raó, l'Estat crea la nació per dotar-se de valors col·lectius amb els que superar els enfrontaments entre els particularismes (Kedourie, Elie, *Nacionalismo*, ob.cit., pp. 21-45 i 90). Ens trobem així, seguint BERLIN, amb la "idea de la nació com a autoritat suprema, de vegades revestida d'un fervor místic o messiànic, que va reemplaçar l'església o el príncep o l'imperi de la llei o d'altres fonts de valors últims" (Berlin, Isaiah, *Nacionalisme*, Tàndem Edicions, València 1997, p. 51)

²²⁵⁵ Al respecte, García Pelayo, Manuel, *Derecho constitucional comparado*, ob.cit., pp. 216-217; Lévrat, Nicolas, *Solutions institutionnelles pour des sociétés plurielles*, ob.cit., pp. 41 i següents; i Croisat, Maurice, *El federalismo en las democracias contemporáneas*, ob.cit., pp. 150 i següents

²²⁵⁶ Croisat, Maurice, *El federalismo en las democracias contemporáneas*, ob.cit.; i La Pergola, Antonio, *Los nuevos senderos del federalismo*, ob.cit.

En el cas espanyol, la distinció entre nació política i nació cultural va servir per adoptar el concepte "nació de nacions" (nació política formada per varies nacions culturals) a les necessitats del procés constituent (1976-78), i introduir, d'aquesta manera, el concepte de nacionalitat²²⁵⁷.

b. El "nacionalisme espanyol".

La "nació espanyola" és "nació política", en termes jurídic-constitucionals, però també se l'ha intentat (i se l'intenta) convertir en una comunitat cultural més o menys homogènia, el que ha derivat en una situació de difícil i tensa convivència entre les comunitats culturals (la majoritària espanyola i les minoritàries perifèriques²²⁵⁸) que hi formen part, en els quatre darrers segles de la seva història²²⁵⁹.

Els procés d'unificació jurídic-política de l'Estat espanyol, que va avançar significativament en entrar en vigor els Decrets de Nova Planta (1707-1714), culminà en el primer període de la història constitucional²²⁶⁰ (especialment, entre 1833, amb el Decret de divisió provincial de Javier de Burgos, i 1876,

²²⁵⁷ SOLÉ TURA i LEÓN PORTILLA atribueixen CARRETERO la idea d'Espanya com "nación de naciones" i la "concepción pluralista de la nación española" i, en aquest sentit, la defensa del concepte de "nacionalidad", entès com "un grupo de gentes que participan en un mismo sentido de identidad cultural, con una historia en común, que poseen, en ocasiones, elementos que consideran suyos, como un conjunto de creencias, una lengua u otros determinados rasgos culturales" (Solé Tura, Jordi, i León Portilla, Miguel, Pròlegs, a Carretero, Anselmo, *Los pueblos de España*, Hacer Editorial, Barcelona, 1992). Pel propi Carretero, "la nación española es sumamente varia, una de las naciones más complejas del mundo, plurilingüe, y formada por diversos pueblos" (Carretero, Anselmo, *Los pueblos de España*, ob.cit., p. 30).

²²⁵⁸ MORENO sosté que "la incapacidad del nacionalismo liberal español, a lo largo del siglo XIX, por articular una estrategia coherente y omnicomprendensiva de las especificidades territoriales españolas" va provocar una situació prolongada de conflicte entre "los nacionalismos mayoritario español y los minoritarios periféricos" (Moreno, Luis, *La federalización de España, Poder político y territorio*, Siglo XXI de España Editores, Madrid, 1997, pp. 96-97).

²²⁵⁹ Sobre el difícil, incomplet i conflictiu procés d'integració de les diferents comunitats hispàniques, particularment el regne d'Aragó, Pérez Collados, Jose María, *Una aproximación histórica al concepto jurídico de nacionalidad*, Institución Fernando el Católico, Zaragoza, 1993.

²²⁶⁰ Al respecte de la idea de nació en el primer constitucionalisme, "més centrada en la ciutadania que en la identitat cultural", l'obra, ja citada, d'ARBÓS (Arbós, Xavier, *La idea de nació en el primer constitucionalisme espanyol*).

amb la Constitució centralista de la Restauració)²²⁶¹. L'Estat liberal va establir també les bases per la unificació cultural, en imposar la llengua castellana en tot el territori, primer en les institucions polítiques²²⁶², i després en les culturals (particularment, l'educació).

La idea principal entorn de la qual s'estructura el nacionalisme espanyol, sigui en termes absoluts ("*unidad de destino en lo universal*"²²⁶³) o relatius ("*España invertebrada*"²²⁶⁴ i "*nació de nacions*"²²⁶⁵), és la pretesa existència d'una comunitat d'interessos i voluntats²²⁶⁶. A tal efecte es proposa una interpretació històrica unificadora²²⁶⁷, basada en dades convenientment presentades (la unificació de les monarquies aragonesa i castellana, el lideratge sobre Europa i la colonització

²²⁶¹ Tot i que la creació de la monarquia hispànica data de finals del segle XV, el desmantellament de les institucions aragoneses i la conversió del castellà en llengua oficial no s'inicia fins després de la victòria del candidat borbònic, Felip d'Anjou, en la guerra de Successió (1700-1714), i l'entrada en vigor dels Decrets de Nova Planta (1707 i 1716). Amb tot, la completa uniformització cultural i jurídica no es va aconseguir mai plenament, i en tot cas, l'hegemonia cultural castellana no es va produir fins a la segona meitat del segle XIX i el primer terç del segle XX. En aquest sentit, Espinet, Francesc, *Historia Universal*, ob.cit. Volum 2, p. 108; Tomás y Valiente, *Manual de Historia del Derecho español*, ob.cit., pp. 369-376; i Balcells, Albert, Ardit, Manuel i Sales, Núria, *Història dels Països Catalans*, Volum 2, ob.cit., pp. 15-46; i Pérez Collados, Jose Maria, *Una aproximación histórica al concepto jurídico de nacionalidad*, ob.cit., pp. 327-330.

²²⁶² La primera mesura d'uniformització lingüística adoptada en territori de la monarquia hispànica va ser l'article 4 del Real Decreto de 16 de Enero de 1716 de Nueva Planta de la Real Audiencia de Cataluña, segons el qual "*las causas de la Real Audiencia se sustanciarán en lengua castellana*" (Petersen, Santiago, ob.cit., Vitoria, 1990, Volum 1, p. 118).

²²⁶³ Apartat I de la Ley de Principios Fundamentales del Movimiento de 1958.

²²⁶⁴ L'expressió "*España invertebrada*" es pròpia del pensador ORTEGA Y GASSET (Ortega y Gasset, José, *La España invertebrada*, Revista de Occidente-Alianza Editorial, Madrid, 1983), que l'entén com una "*comunidad de destino*", encara per fer, amb "*particularidades*" culturals. La seva idea va servir de fonament per concebre la idea cultural de nació espanyola en que es basa, segons BASTIDA, l'art. 2 CE (Bastida, Xacobe, *La nación española y el nacionalismo constitucional*, ob.cit., pp. 123-148).

²²⁶⁵ El concepte "*nación de naciones*", que va fer servir HERRERO DE MIÑÓN, durant el procés constituent, per fonamentar el reconeixement de les "*nacionalidades*" s'inspira també en la distinció entre "*nació política*" i "*nació cultural*", que s'atribueix a MEINECKE, i alhora es basa en una idea "*histórica*" de la nació espanyola, el símbol principal de la qual és la monarquia (Bastida, Xacobe, *La nación española y el nacionalismo constitucional*, ob.cit., p. 129; i Solé Tura, Jordi, *Nacionalidades y nacionalismos en España*, ob.cit., p. 101).

²²⁶⁶ La nació espanyola esdevé així, en la formulació més avançada d'ORTEGA i HERRERO, "*plebiscito cotidiano*", "*realidad histórica*" i "*empresa común*" (Bastida, Xacobe, *La nación española y el nacionalismo constitucional*, ob.cit., pp. 170-171).

²²⁶⁷ Tal i com fa veure DE BLAS, els historiadors espanyols del s.XIX presenten una "*vocación nacionalista de la historia*". Així, "*esta alianza entre historia y nacionalismo es una pauta habitual de la cultura europea del momento; tanto los viejos Estados europeos empeñados en la búsqueda de una legitimación a la altura de los tiempos, como los movimientos nacionalistas con aspiraciones secesionistas, harán de la recreación de su pasado, armados de documentos y legajos o armados de la fantasía de sus historiadores literatos, un objetivo*

d'Amèrica en l'Edat moderna, el catolicisme majoritari). En aquesta perspectiva, el "particularisme" s'observa com un obstacle, sia per l'unitarisme basat en la tradició²²⁶⁸, sia per la regeneració o el progrés de la nació espanyola.

La principal corrent política espanyolista del s.XIX fou el conservadorisme (i, entre els seus principals ideòlegs, Donoso, Balmes i Cánovas), que inspirà també una part del pensament feixista posterior²²⁶⁹, i bastí el radical espanyolisme de les Forces Armades (particularment, l'Exèrcit i la Guàrdia Civil)²²⁷⁰.

El nacionalisme espanyol també caracteritzà els moviments progressistes de finals del segle XIX i principis del segle XX²²⁷¹. En aquests casos, la finalitat del nacionalisme no era l'ordre tradicional de valors conservadors (família, religió, pàtria), sinó la modernització econòmica i cultural²²⁷², en alguns casos, i la solidaritat interterritorial i el canvi social, en d'altres²²⁷³.

Les tradicions conservadora i progressista coincidiren en sostenir l'existència d'una "nació cultural" espanyola, i per aquesta raó, el pensament conservador espanyol (llevat del tradicionalisme carlista) i una part del pensament

fundamental de su política. Y esta pauta tiene una muy estricta observancia en la España decimonónica" (De Blas, Andrés, *Sobre el nacionalismo español*, Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1989, p. 26)

²²⁶⁸ En aquesta línia, recordem, per exemple, Balmes, Jaime, *Política y Constitución*, ob.cit., ("La monarquía y la unidad gubernativa de la sociedad española"), p. 177

²²⁶⁹ De Blas, Andrés, *Sobre el nacionalismo español*, ob.cit., p. 36

²²⁷⁰ "El viejo nacionalismo de las glorias imperiales, teorizado por algunos hombres del 98 y encarnado por el Ejército" (Solé Tura, Jordi, *Nacionalidades y nacionalismos en España*, ob.cit., p. 45). ARBÓS/PUIGSEC també destaquen els vincles establerts pel "tradicionalisme" i el "feixisme", durant la Segona República, entre "unitat", "religió catòlica", "imperialisme" i "espèrit militar", como elements integrants "de l'essència d'Espanya", amb notable influència sobre el posterior franquisme espanyolista (Arbós, Xavier, i Puigsec, Antoni, *Franco i l'espanyolisme*, ob.cit., pp. 23-32)

²²⁷¹ Entre d'altres, el regeneracionisme conservador, amb Maura; generació del 98, amb Unamuno; generació del 14, amb Ortega; republicanisme centralista, amb Ruiz Zorrilla i Lerroux; o autonomista, amb Azaña; marxisme, amb Prieto i Largo Caballero. Al respecte, De Blas, Andrés, *Tradición republicana y nacionalismo español*, Tecnos, Madrid, 1991, pp. 26-134; i *Sobre el nacionalismo español*, ob.cit., pp. 37-114)

²²⁷² Seguint DE BLAS, "la causa nacional podía ser, además del camino por el que alcanzar la sacudida política que permitiera el establecimiento de la república, el instrumento capaz de liberar energías con que llevar adelante el proceso de modernización económica y social del país" (De Blas, Andrés, *Tradición republicana y nacionalismo español*, ob.cit., p. 138)

²²⁷³ La concepció plurinacional d'Espanya, "esta auténtica "nación de naciones" está, finalmente, unida por el vínculo de solidaridad" (Solé Tura, Jordi, *Nacionalidades y nacionalismos en España*, ob.cit., p. 101)

progressista, no van acceptar mai el reconeixement de la diversitat cultural i regional (en tot cas, la del "particularisme" regional)²²⁷⁴. Mentre, un altra part del progressisme (el republicanisme federalista, alguns grups regeneracionistes, i una part dels marxistes i dels anarquistes) proposaven el reconeixement institucional de la diversitat, sense trencar tampoc la unitat constitucional²²⁷⁵.

c. Les nacionalitats de l'Estat espanyol

Significat jurídic-constitucional

El reconeixement constitucional de les "nacionalitats", en conseqüència, s'inspira en el model d'Estat plurinacional elaborat per una part del pensament progressista. Al mateix temps, les cauteles unitàries (la redundant proclamació de la unitat, i la solemne cita de la idea de "pàtria" espanyola) posen de manifest les influències del pensament centralista (conservador i progressista), tant del que es preocupa de la tradició unitària, com el que s'ocupa principalment de preservar la solidaritat interterritorial i la igualtat bàsica (el laïcisme o republicanisme)²²⁷⁶.

El concepte de "nacionalitat" recollit per la Constitució de 1978, encara que es projecta "políticament" sobre el corresponent dret d'autonomia, s'ha d'entendre en un context unitari. En conseqüència, i en el marc de l'art. 2 CE, la "nacionalitat" apareix desprovista de la plenitud política del concepte de "nació", i se situa més aviat a prop de la idea de "poble"²²⁷⁷.

²²⁷⁴ De Blas, Andrés, *Sobre el nacionalismo español*, ob.cit., pp. 33-36.

²²⁷⁵ De Blas, Andrés, *Tradición republicana y nacionalismo español*, ob.cit., pp. 135-139.

²²⁷⁶ Solé Tura, Jordi, *Nacionalidades y nacionalismos en España*, ob.cit., pp. 100-102.

²²⁷⁷ Amb la redacció final de l'art. 2 CE, segons BASTIDA, "el concepto de nacionalidad, originariamente identificado con nación, se desliza hacia el de pueblo. En efecto, al omitir el papel fundamendador que antes tenía el derecho de autonomía y al insertar el concepto de nación española como única realidad merecedora del atributo nacional, se cercenan los caracteres políticos de la nacionalidad que antes la habían acompañado". Així, "si el embrión nacional no ha conseguido la viabilidad que le confiere la cobertura estatal queda postergado a la consideración de pueblo, en este caso, de nacionalidad" (Bastida, Xacobe, *La nación española y el nacionalismo. constitucional*, ob.cit., pp. 47 i 76). Al respecte, per JÁUREGUI, el que caracteritza els pobles és l'absència de plenitud política sobirana (Jáuregui, Gurutz, "La autodeterminación en la perspectiva del siglo XXI", *Revista Vasca de Administración Pública*, número 41, 1995, pp. 826-829).

El reconeixement de les "nacionalitats" tampoc no implica l'atribució d'un poder polític qualificat²²⁷⁸, tot i que, en algun cas, es reclama doctrinalment un reconeixement "simbólico i institucional" de la "singularidad nacional" de Catalunya i el País Basc²²⁷⁹.

Així, la distinció entre "nacionalitats" i "regions" no comporta diferències en el contingut (potencial) de l'autonomia política de cada territori²²⁸⁰, ni tan sols imposa una determinada "via d'accés" a l'autonomia. No obstant, la Constitució inclou diferents preceptes en que es reconeix i garanteix la protecció de trets diferencials de determinades comunitats (les institucions forals i insulars, el plurilingüisme, els règims fiscals especials, els drets històrics forals), i fins i tot competències diferenciades, de les que manquen altres Comunitats Autònomes (asimetria competencial), el que proporciona bases per un reconeixement de la singularitat de determinades comunitats²²⁸¹.

Tanmateix, La Constitució implícitament, orienta el procediment d'autonomia plena de l'art. 151 en benefici d'una part de les "nacionalitats històriques" (Galícia, Catalunya i el País Basc)²²⁸², en introduir la "regla històrica" de la DA 1^a²²⁸³.

²²⁷⁸ Soiozabal, Juan José, *Las bases constitucionales del Estado autonómico*, ob.cit., pp. 124-125.

²²⁷⁹ A l'entendre d'HERRERO DE MIÑÓN, el reconeixement de la "plurinacionalidad" de l'Estat espanyol "significa nada más que reconocer expresamente la singularidad nacional de Cataluña y Euskadi. Calificación de la que habrá que deducir singularidades simbólicas, institucionales y de configuración de las fuerzas políticas" que hauran de ser "plenamente legítimas y permanentes". De resultes, l'ordenament hauria d'acollir una "concepción paccionada de las relaciones entre Cataluña o Euskadi y el Estado" (Herrero de Miñón, Miguel, *Nacionalismos y Estado plurinacional en España*, ob.cit., pp. 16-20).

²²⁸⁰ D'acord amb el principi dispositiu que caracteritza l'Estat autonòmic, les nacionalitats i regions no tenen l'obligació d'assumir el màxim competencial previst per la Constitució (competències de l'art. 148, competències ex. 148.2, en el marc de l'art 149, i competències "transferibles i delegables" per la seva pròpia naturalesa), però el màxim o "sostre" competencial és el mateix per totes (Fernández Segado, Francisco, *El sistema constitucional español*, ob.cit., pp. 878-880, 914-915; VV.AA, *Derecho constitucional*, Tirant lo Blanch, Valencia, 1993, Volum 2, pp. 309-310; González Encinar, Juan José, *El Estado unitario-federal*, ob.cit., p. 154).

²²⁸¹ En particular, López Aguilar, Juan Fernando, *Estado autonómico y hechos diferenciales*, ob.cit., pp. 25-47, i 73-119.

²²⁸² Fernández Segado, Francisco, *El sistema constitucional español*, ob.cit., p. 892.

²²⁸³ La Disposició Addicional 2^a de la Constitució de 1978 facilita l'accés a l'autonomia plena, per la via "ràpida" de l'art. 151 CE, dels "territoris que en el passat haguessin plebiscitat afirmativament projectes d'Estatut d'Autonomia i comptin, al temps de promulgar-se aquesta Constitució amb règims provisionals

En concret, la Disposició Addicional 2^a de la Constitució de 1978 facilita l'accés a l'autonomia plena, pel procediment previst per l'art. 151 CE, dels "territoris que en el passat haguessin plebiscitat afirmativament projectes d'Estatut d'Autonomia i comptin, al temps de promulgar-se aquesta Constitució amb règims provisionals d'autonomia". En aquest cas, el criteri històric (l'aprovació referendària d'un Estatut d'Autonomia en el passat) s'utilitza com indicatiu del grau de consciència autonòmica, sense requerir el complicat procés d'exercici de la iniciativa previst per l'art 151 CE.

En termes jurídics estrictes, la nacionalitat, llevat d'algun exemple de dret històric comparat (Iugoslàvia, Unió Soviètica²²⁸⁴), no ha servit quasi mai per definir les comunitats territorials infraestatals, sinó s'empra per definir la pertinença de l'individu a una determinada comunitat política²²⁸⁵.

Els drets històrics

Entre els "fets diferencials" emparats per la Constitució, a més del pluralisme lingüístic i cultural, i la precitada "regla històrica" de la DT. 1^a CE, es troben els anomenats "drets històrics" dels territoris forals (País Basc i Navarra). Els drets històrics es concreten, per una banda, en el dret civil particular (foral) d'algunes Comunitats Autònomes²²⁸⁶, i d'altra, en un conjunt de normes fiscals i administratives específiques del País Basc i Navarra, aprovades després de la darrera guerra carlina, i basades en els "furs històrics"²²⁸⁷, pactes entre la

d'autonomia". En aquest cas, el criteri històric (l'aprovació referendària d'un Estatut d'Autonomia en el passat) s'utilitza com indicatiu del grau de consciència autonòmica, per no haver de requerir el complicat procés d'exercici de la iniciativa autonòmica previst per l'art 151 CE.

²²⁸⁴ La Constitució de l'antiga Unió Soviètica reconeixia la "pluralidad nacional" i l'existència de diferents "grupos nacionales", representats en el "Soviet de las Nacionalidades" (García Pelayo, Manuel, *Derecho constitucional comparado*, ob.cit., p. 590)

²²⁸⁵ En aquest sentit, l'art. 11.1 CE preveu que "la nacionalidad española se adquiere, se conserva y se pierde de acuerdo con lo establecido por la ley". Així, segons Díez PICAZO, la nacionalitat és un "vínculo que liga a un individuo o súbdito con un determinado Estado", un "estado civil fundamental de la persona", que determina "su capacidad de obrar" (Díez Picazo, Luis, *Sistema de Derecho civil*, Volum I, Tecnos, Madrid, 1987, pp. 302-303).

²²⁸⁶ Al respecte, Díez Picazo, Luis, *Sistema de derecho civil*, ob.cit., volum I, pp. 78-105

²²⁸⁷ Com explica TOMÁS Y VALIENTE, la Llei de 21 de juliol de 1876 "no suprimia en su totalidad el régimen foral vasco", però els Decrets posteriors (1877) van dissoldre las Juntas y las Diputacions Forals.

monarquia (primer castellana, després hispana) i les institucions basques i navarreses²²⁸⁸.

En aquest sentit, els "furs" són "emparats i reconeguts" per la Constitució, i, per aquesta raó, seguint Herrero (en una opinió ni molt menys pacífica²²⁸⁹) "no són una creación" d'aquesta, sinó que la preexisteixen, el que explica el seu caràcter de fet diferencial, en qualsevol cas subordinat a la Constitució²²⁹⁰. El

En canvi, l'any 1878 es va establir un primer "concert econòmic" (que s'actualitzaria en quatre ocasions, entre 1878 i 1925, amb les noves Diputacions, que fixaven la "cuantía de las contribuciones vascas" al pressupost estatal. A més, la *Llei provincial de 1882* va atribuir les competències fiscals necessàries (de gestió i recaptació) a les províncies basques. Per un decret de 1937, la dictadura franquista va decidir conservar el règim foral fiscal de Navarra i Àraba (províncies que havien donat suport al cop d'Estat), però no el de Donostia i Bizkaia (que es van mantenir fidels a la República, durant la guerra civil) (Tomás y Valiente, Francisco, *Manual de Historia del Derecho español*, ob.cit., pp. 574-578, i 583).

²²⁸⁸ Al parer de SOLÉ TURA, el reconeixement dels drets històrics, o "enmienda foral vasca" pretenia la reincorporació dels nacionalistes bascos al consens constitucional (Solé Tura, Jordi, *Nacionalidades y nacionalismos en España*, ob.cit., pp. 102-106). De tota manera, seguint HERRERO DE MIÑÓN, tot i que "la Adicional primera se redactó atendiendo a Navarra y el País Vasco", la protecció dels drets forals "extiende su virtualidad, a partir de la doctrina legal del Consejo de Estado, a Cataluña y Galicia" (Herrero de Miñón, Miguel, "Los derechos forales como derechos históricos", *Revista Española de Derecho constitucional*, número 52, gener-abril 1998, p. 78).

²²⁸⁹ Entre les més apocalíptiques, PARADA, pel qual HERRERO "desde un carlismo secularizado, sataniza el modelo de estado centralista de los liberales. HERRERO, que construye el estado con materiales premodernos, el pactismo y el fuerismo, puede catalogarse de nacionalista (vasco) o de carlista rezagado, un preliberal que, desde la burocracia estatal y los partidos españoles, predica la fragmentación de la España actual". L'autor ataca el pluralisme lingüístic, "impuesto de guerra" i considera els lingüistes "verdaderos liberados que viven definitivamente a costa de los presupuestos públicos". Anant encara més lluny, el catedràtic de Dret Administratiu explica l'Estat autònom com a "rendición" a la "presión militar del nacionalismo vasco" i "confuso y carísimo montaje", creat per "acallar (...) a los partidos facciosos del norte" (Parada, José Ramón, "España: ¿una o trina? (Hacia el Estado de las Padanias de la mano de HERRERO Y RODRÍGUEZ DE MIÑÓN)", *Revista de Administración Pública*, número 141, setembre-desembre 1996, pp. 9, 20 i 22-23).

Més pausat, SOLOZÁBAL també fa veure les contradiccions entre "foralismo" ("particularismo provincialista") i "constitucionalismo". O sigui, entre "pactismo" i "soberanía". Especialment perquè el primer preveu privilegis (fiscals, organitzatius) dels que no gaudeixen les altres comunitats. Tanmateix, l'autor destaca la jurisprudència constitucional, la qual preveu "la protección constitucional del régimen foral como garantía institucional", el que "impide considerar a éste como un sistema jurídico preexistente", ja que requereix una actualització i adaptació, no històrico-casuística (per evitar la corresponent indeterminació i inseguretat) sinó en el marc dels principis constitucionals i de l'Estat autònom (Solozábal, Juan José, *Las bases constitucionales del Estado autonómico*, ob.cit., pp. 335-348). En el mateix sentit, Corcuera, Javier, *La constitucionalización de los derechos históricos*, ob.cit., p. 36.

²²⁹⁰ Per HERRERO DE MIÑÓN, "los Derechos históricos no son una creación de la Constitución (...) ni su existencia deriva de la misma". Per tant, "al no derivar de la Constitución, los Derechos Históricos, por ella amparados y reconocidos, son inmunes ante la revisión constitucional" (Herrero de Miñón, Miguel, *Derechos históricos y Constitución*, Taurus, Madrid, 1998, p. 86).

En contra d'aquesta tesi, el TC, pel qual la Constitució determina la validesa de les normes forals preconstitucionals, i de qualsevol normativa d'actualització dels drets històrics. Així, la STC 76/1988, de 26 d'abril, *Recurs d'inconstitucionalitat contra la Llei vasca sobre Relaciones entre las Instituciones comunes de la Comunidad Autónoma i els òrgans forals dels seus territoris històrics*, FJ 3r

"El carácter de norma suprema de la Constitución, a la que están sujetos todos los poderes del Estado (art. 9) y que resulta del ejercicio del poder constitucional del pueblo español, titular de la soberanía y del que emanan

reconeixement del "foralisme", d'altra banda, posa de manifest que els fets diferencials són un element intrínsec de l'organització política (monàrquica) de l'Estat, i no un factor disgregador²²⁹¹. A més, els drets històrics s'han convertit en un altre element fonamentador de la concepció pluralista de la Constitució, igualment aplicable sobre la resta de Comunitats Autònomes on estan acreditats²²⁹².

En termes jurídics, les normes forals basques impliquen, a part d'una organització provincial diferenciada (les Diputacions Forals²²⁹³), una autonomia financera²²⁹⁴ situada per sobre de les altres "nacionalitats i regions"²²⁹⁵.

todos los poderes del Estado imposibilita el mantenimiento de situaciones jurídicas (aún con una probada tradición) que resulten incompatibles con los mandatos y principios constitucionales. La Constitución no es resultado de un pacto entre instancias territoriales históricas que conserven unos derechos anteriores a la Constitución y superiores a ellas sino una norma del poder constituyente que se impone con fuerza vinculante general en su ámbito, sin que queden fuera de ella situaciones históricas anteriores". En este sentido, y desde luego, la actualización de los derechos históricos supone la supresión, o no reconocimiento, de aquellos que contradigan los principios constitucionales. Pues será de la misma Disposición adicional primera C.E., y no de su legitimidad histórica de donde los derechos históricos obtendrán o conservarán su validez y vigencia".

²²⁹¹ A l'entendre d'HERRERO DE MIÑÓN, amb els drets històrics, la Constitució de 1978 "reconoce la existencia previa -puesto que los respeta y ampara- de otros cuerpos políticos que desarrollarán o no una conciencia nacional y que generan sus propias instituciones y normas, distintas de las constitucionales y cuya vigencia no encuentra su fundamento en la Constitución, sino en el ser histórico de los respectivos cuerpos políticos y la voluntad democrática que mantiene con vida a los mismos" (Herrero de Miñón, Miguel, *Derechos históricos y Constitución*, ob.cit., p. 112)

²²⁹² Al respecte, CORCUERA considera que "nuestro Constituyente quiere recoger esa pluralidad de pueblos e historias para basar en ella la nueva concepción del Estado autonómico que inaugura", per la qual cosa, amb els drets històrics, recorda que Espanya és "el resultado histórico" d'un "proceso federalizador". Per això, "no tendría por qué ser interpretada restrictivamente como instrumento de amparo sólo de los derechos históricos de los territorios vasco-navarros, sino que, en la medida en que todos los territorios de la monarquía se articularon entre sí mediante entramado foral, cabe decir, glosando a R. Pinto, que dicha disposición adicional primera "subraya la vinculación de las Comunidades Autónomas a sus propias tradiciones políticas y culturales" (Corcuera, Javier, "La constitucionalización de los derechos históricos", *Revista Española de Derecho Constitucional*, número 11, maig-agost 1984, p. 36). LEGUINA entén que "siendo los derechos históricos la expresión del tradicional y particular modo de inserción pactada de los territorios forales en el conjunto de la organización estatal española, comparten con aquél (con el hecho diferencial de las nacionalidades) la función de afirmar, de un lado, la identidad y la personalidad histórico-política diferenciada de cada una de las provincias vasco-navarras, y de justificar, de otro, el desarrollo de autonomías singulares para Euskadi y para Navarra" (Leguina, Jesús, *La reforma del Senado y los hechos diferenciales*, ob.cit., p. 22)

²²⁹³ Tal i com diu l'article 39 de la Llei de Bases de Règim Local, llei 7/1985, de 2 d'abril, "los órganos forales de Álava, Guipúzcoa y Vizcaya conservan su régimen peculiar en el marco del Estatuto de Autonomía de la Comunidad Autónoma del País Vasco". Al respecte, article 37 de l'Estatut d'Autonomia del País Basc, LO 3/1979, de 18 de desembre, que regula les "instituciones de los Territorios Históricos"

²²⁹⁴ La Disposició Addicional 1ª de la Llei Orgànica de Finançament de les Comunitats Autònomes, LO 8/1980, de 22 de setembre, preveu que "el sistema foral tradicional de concierto económico se aplicará en la Comunidad Autónoma del País Vasco, de acuerdo con lo establecido en el correspondiente Estatuto de Autonomía". Al respecte, art. 41 de l'Estatut d'Autonomia del País Basc, LO 3/1979, de 18 de desembre. En el mateix sentit, la DA 2ª de la LO 8/80, respecte del "Convenio económico" amb Navarra

Nacionalitats i nacionalismes perifèrics

Les "nacionalitats" de l'Estat espanyol (actualment, segons els Estatuts d'Autonomia, la basca, la catalana, la gallega, la valenciana, l'aragonesa, la canària i l'andalusa²²⁹⁶) són el resultat d'un procés històric, en que els moviments polítics nacionalistes (els "nacionalismes perifèrics" o "minoritaris"²²⁹⁷) han desenvolupat una funció essencial²²⁹⁸.

Tal i com hem fet constar en apartats precedents, les "nacionalitats" sorgeixen inicialment des d'una concepció unitària, republicana federal, en l'obra de Pi i Margall, per articular políticament els "fets diferencials" (les diferents tradicions culturals, jurídiques, lingüístiques)²²⁹⁹. El terme es fa servir després, acollint també les aportacions del pensament conservador (el tradicionalisme), en els primers moviments regionalistes i nacionalistes (el català i el basc)²³⁰⁰, dels que es nodriran els actuals partits nacionalistes bascos, catalans i gallecs²³⁰¹.

²²⁹⁵ Sobre la naturalesa dels furs bascos, Herrero de Miñón, Miguel, "La titularidad de los derechos históricos vascos", *Revista de Estudios políticos*, Número 58, Octubre-diciembre 1987, pp. 191-213. També, Clavero, Bartolomé, *Fueros Vascos, Historia en tiempo de Constitución*, Ariel, Barcelona, 1985.

²²⁹⁶ Catalunya, el País Basc i Galícia es reconeixen directament com a nacionalitats. Així, art. 1 de l'Estatut d'Autonomia del País Basc, LO 3/1979, de 18 de desembre; art. 1 de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya, LO 4/1979, de 18 de desembre; i art. 1 de l'Estatut d'Autonomia de Galícia, LO 1/1981, de 6 d'abril, que afegeix l'adjectiu "històrica". Andalusia en canvi, fa servir la fórmula "como expresión de su identidad histórica y en el ejercicio del derecho al autogobierno que la Constitución reconoce a toda nacionalidad". Al respecte, art. 1 de l'Estatut d'Autonomia d'Andalusia, LO 6/1981, de 30 de desembre. La Comunitat Valenciana afegeix a la frase andalusa, la fórmula "el pueblo valenciano, históricamente organizado como Reino de Valencia". Així, art. 1. de l'Estatut d'Autonomia de la Comunitat Valenciana, LO 5/1982, d'1 de juliol.

Canàries i Aragó es van convertir en nacionalitats anys després de constituir-se en Comunitats Autònomes. La Llei Orgànica de reforma de l'Estatut d'Autonomia de Canàries, LO 4/1996, de 30 de desembre fa servir una fórmula semblant a l'andalusa (autonomia com a "ejercicio del derecho que la Constitución reconoce a toda nacionalidad"). Finalment, l'article 1 de l'Estatut d'Autonomia d'Aragó, introduït per la Llei Orgànica 5/1996, de 30 de desembre, fa referència a "Aragón, en expresión de su unidad e identidad históricas como nacionalidad".

²²⁹⁷ El concepte "nacionalismo minoritario" el fa servir MORENO per englobar els moviments nacionalistes de la perifèria (Catalunya, País Basc i Galícia, principalment), enfront del "nacionalismo liberal español" (majoritari) (Moreno, Luis, *La federalización de España. Poder político y territorio*, ob.cit., pp. 94-96)

²²⁹⁸ Solé Tura, Jordi, *Nacionalidades y nacionalismos en España*, ob.cit., pp. 19-69.

²²⁹⁹ Pi i Margall, Francesc, *Las Nacionalidades*, ob.cit., Llibre II, Capítol I, pp. 107-116.

²³⁰⁰ Solé Tura, Jordi, *Nacionalidades y nacionalismos en España*, ob.cit., pp. 19-69.

²³⁰¹ A principis de l'any 2000, es declaren com a "nacionalistes" set partits o coalicions de l'Estat espanyol, amb representació parlamentària (un gallec, el Bloc Nacionalista Gallec; tres catalans, Convergència Democràtica de Catalunya; Esquerra Republicana de Catalunya; i Unió Democràtica de

7.1.3. Les nacionalitats en tant que "minories nacionals"

a. L'equivalència conceptual entre nacionalitat i minoria nacional

Jurídicament, les nacionalitats de l'Estat espanyol poden ser considerades com minories nacionals, tant per la seva situació d'inferioritat numèrica²³⁰², com per les limitacions jurídic-polítiques sobre la seva capacitat d'autogovern (la situació relativa i constitucionalment acceptada de subjecció)²³⁰³, i la voluntat declarada de constituir-se en col·lectiu nacional i defensar la corresponent identitat²³⁰⁴.

Les raons per sostenir aquesta equivalència es troben en el dret internacional públic, especialment en la doctrina de la Cort Internacional de Justícia de la Haia, del període de entreguerres (1919-1939)²³⁰⁵ sobre el concepte de minories, i en els documents de treball i les resolucions de les Nacions Unides i el Consell d'Europa, a les quals hem fet referència en els apartats precedents.

Tot i protegir-les jurídicament, els tractats internacionals no defineixen les minories nacionals, el que, tal i com s'ha fet veure en alguna declaració estatal

Catalunya; i tres bascos, el Partit Nacionalista Basc, Eusko Alkartasuna, i Herri Batasuna-Euskal Herritarrok (coalició electoral).

²³⁰² Segons DELGRANGE, d'acord amb el criteri quantitatiu, "est minoritaire un groupe dont la population est moins nombreuse qu'un groupe donné de référence" (Delgrange, Xavier, *Minorités linguistiques et idéologiques en Belgique*, ob.cit., p. 1158).

²³⁰³ Per FENET, l'element determinant de la definició de minoria nacional és la situació de dominació. Així, "la minorité nationale est le produit d'un ensemble de relations de domination dans le cadre de l'État-nation", la principal característica de les quals és que "n'a pu se constituer en État national" (Fenet, Alain, *Essai sur la notion de minorité nationale*, ob.cit., p. 108).

²³⁰⁴ Com diuen FENET/SOULIER, "la notion de minorité nationale n'était guère concevable jusqu'alors dans la mesure où l'idée même qui animait chaque nationalité était de s'affirmer comme un tout ayant vocation à être reconnu comme tel et pourtant, à s'organiser librement" (Fenet, Alain, i Soulier, Gérard, *Les minorités et leurs droits depuis 1789*, ob.cit., p. 49).

²³⁰⁵ Especialment, la Decisió del 26 d'abril de 1928 sobre les escoles minoritàries gregues a Albània, en que fa una relació dels elements objectius diferencials de les minories nacionals (raça, llengua i religió); i el dictamen *Écoles minoritaires d'Albanie*, dictamen consultiu de 6 d'abril de 1935, publicació de la CPJI, sèrie A-B, Numero 64, Pàgina 17, que introdueix l'element subjectiu (la voluntat de conservar els elements d'identitat) entre els fonaments del tractament diferenciat.

unilateral²³⁰⁶, converteix els Estats en els òrgans encarregats d'identificar-les. Aquesta circumstància no deixa de ser paradoxal, ja que la tutela minoritària apareix precisament per protegir les minories de les institucions estatals²³⁰⁷. El Consell d'Europa, la institució impulsora del Conveni-Marc de protecció de les minories nacionals de 1995, va aprovar prèviament una resolució en que definia el contingut de minoria nacional²³⁰⁸.

La definició proposada aleshores pel Consell d'Europa encaixa, jurídicament i políticament, en els trets del concepte constitucional de nacionalitat. Així,

- a) els membres del grup minoritari *"résident sur le territoire de cet État et en sont citoyens"*;
- b) *"entretiennent des liens anciens, solides et durables avec cet État"*;
- c) *"présentent des caractéristiques ethniques, culturelles, religieuses ou linguistiques spécifiques"*;
- d) *sont suffisamment représentatifs tout en étant moins nombreux que la reste de la population de cet État ou d'une région de cet État"*.

Totes les nacionalitats de l'Estat espanyola compleixen aquests quatre requisits. Al mateix temps, el criteri segons el qual els membres de la minoria nacional *"sont animées de la volonté de préserver ensemble ce qui fait leur identité commune, notamment leur culture, leurs traditions, leur religion ou leur langue"*²³⁰⁹ s'acredita des

²³⁰⁶ La Declaració formulada per Alemanya en el moment de ratificar el Conveni Marc per a la protecció de les minories nacionals, número 157 del Consell d'Europa, fet a Estrasburg, l'1 de febrer de 1995 indica que "el Convenio no contiene definición alguna de la noción de minorías nacionales. Corresponde pues a cada Parte Contratante determinar los grupos a los cuales la misma se aplicará tras la ratificación"

²³⁰⁷ Segons DE AZCÁRATE, la "protección internacional de las minorías" és necessària, ja que "estos grupos minoritarios se hallan expuestos por su misma naturaleza, al peligro de opresión por las mayorías dominantes en los Estados de que forman parte y como dicha opresión es causa de dolor y sufrimientos para los individuos de las minorías, surge la idea de protegerlos contra tales peligros" (De Azcárate, Pablo, *Minorías nacionales y Derechos Humanos*, ob.cit., p. 125)

²³⁰⁸ Recomanació relativa a un protocol addicional a la Convenció Europea de Drets Humans sobre els Drets de les Minories Nacionals (Recomanació 1201/1993, d'1 de febrer) i Proposició de Protocol Addicional al CEDH relatiu a les persones que pertanyen a les minories nacionals

²³⁰⁹ La consciència nacional determina l'existència de minories nacionals. A l'entendre de DE AZCÁRATE, "lo que en última instancia constituye los rasgos distintivos y característicos de una minoría nacional es la existencia de una conciencia nacional, acompañada por diferencias lingüísticas y culturales" (De Azcárate, Pablo, *Minorías nacionales y Derechos Humanos*, ob.cit., p. 120)

del moment en que les Comunitats Autònomes s'autoidentifiquen com a "nacionalitats" en els respectius Estatuts d'Autonomia.

Les nacionalitats també compleixen els requisits de la "definició Capotorti"²³¹⁰. Tenim, al respecte, *"un grupo numéricamente inferior al resto de la población de un Estado"*; tenen *"unas características que difieren de las del resto de la población"*, i també manifesten *"un sentimiento de solidaridad al objeto de conservar su cultura, su tradiciones, su religión o su idioma"*

b. La voluntat de ser nacionalitat i els límits jurídics de la identitat cultural.

En qualsevol cas, la consciència nacional, acompanyada de les diferències culturals, es considera el principal element de referència per identificar una "minoría nacional"²³¹¹. La voluntat de ser nació, l'anomenat "plebiscit de tots els dies"²³¹², acredita l'existència d'una comunitat nacional, sense menystenir la importància dels elements objectius que la caracteritzen (la llengua, la religió, l'ètnia).

En el cas espanyol, el sentiment polític i cultural d'identitat no és homogeni en cap "nacionalitat", ni tampoc en la "nació espanyola"²³¹³. En aquest sentit, el concepte de "ciudadanía autonómica", que serveix per definir la pertinença

²³¹⁰ Capotorti, Francesco, *Estudio sobre las personas pertenecientes a minorías étnicas, religiosas o lingüísticas*, ob.cit., p. 101

²³¹¹ De Azcárate, Pablo, *Minorías nacionales y Derechos Humanos*, ob.cit., p. 120.

²³¹² Segons RENAN, *"la existencia de una nación es (...) un plebiscito de todos los días"*. En conseqüència, *"una nación no tiene jamás un verdadero interés en anexionarse o en retener un país contra su voluntad. El voto de las naciones es, en definitiva, el único criterio legítimo"* (Renan, Ernest, *¿Qué es una nación?*, ob.cit., pp. 38-39)

²³¹³ Al final de la transició (1979), segons dades recollides per DE BLAS, la identitat nacional plenament o preferentment catalana no superava el 26 per cent de la població, mentre que la identitat mixta representava el 35,7 per 100 dels habitants, i els que se sentien espanyols, o més espanyols que catalans, el 37,5 per 100. Al País Basc, els percentatges respectius eren del 47,3 per 100, el 23,9 per 100 i el 27 per 100 (De Blas, Andrés, *"El problema nacional-regional español en la transición"*, a Tezanos, José Félix, Cotarelo, Ramón, i De Blas, Andrés (eds), ob.cit., pp. 601-602). KEATING reflecteix també l'existència de diferents sentiments d'identitat en la comunitat catalana, amb dades de 1988, el que li porta a parlar de *"identidad doble de los catalanes"* (Keating, Michael, *Naciones contra el estado. El nacionalismo de Cataluña, Quebec y Escocia*, ob.cit., pp. 159-164).

jurídica a la nacionalitat o a la regió, no és basa en la identitat, sinó en el veïnatge administratiu. En termes de participació i sufragi, l'ús del concepte es justifica per la concurrència d'un interès jurídico-polític rellevant, la conservació d'un cert grau de cohesió territorial entre representants i representats²³¹⁴.

En qualsevol cas, la voluntat jurídica de protegir el "fet diferencial" es posa de manifest en la legislació, especialment en la lingüística (amb la definició de "llengua pròpia"²³¹⁵) i en la cultural (amb la competència sobre cultura i el principi de pluralisme cultural²³¹⁶), a més de la referida declaració de nacionalitat (manifestació explícita d'identitat i voluntat) en els Estatuts d'Autonomia.

La situació de submissió, desigualtat i/o dominació no apareix entre les característiques de les minories nacionals en els documents oficials de les organitzacions internacionals, però si en una bona part dels estudis doctrinals, tal i com indicàvem en l'apartat inicial d'aquest capítol²³¹⁷.

²³¹⁴ La ciudadanía autonómica, que determina sobre tot la participació en les instituciones políticas autonómicas, es "una condición que se adquiere por la vecindad administrativa en cualquier municipio de una Comunidad" (García Roca, Javier, *Cargos públicos representativos*, ob.cit., p. 198). La justificació de tal categoria específica es la protecció d'una certa cohesió dels interessos territorials respectivament, segons la jurisprudència del Tribunal Constitucional.

Així, STC 60/1987, de 20 de mayo, *Recurso de amparo contra Resolución de la Junta Electoral Provincial de Badajoz, por la que se deniega la proclamación de la candidatura "Liberación Andaluza" en las elecciones a la Asamblea de Extremadura*, FJ 2.

²³¹⁵ Per exemple, l'art. 6.1 de l'Estatut d'Autonomia del País Basc, LO 3/1979, de 18 de desembre "el euskera, lengua propia del pueblo vasco, tendrá como el castellano carácter de lengua oficial en Euskadi, y todos sus habitantes tienen el derecho a conocer y usar ambas lenguas"; també, segons l'art. 3.1 de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya, LO 4/1979, de 18 de desembre "la llengua pròpia de Catalunya és el català".

Com diu SOLOZÁBAL, "considerar la lengua autóctona como propia tiene evidentemente un significado afectivo-simbólico al que un texto normativo del alcance político del Estatuto no puede renunciar" (Solozábal, Juan José, "El régimen constitucional del bilingüismo. La cooficialidad lingüística como garantía institucional", *Revista Española de Derecho Constitucional*, número 55, Gener-Abril 1999, p. 30).

²³¹⁶ En aquest sentit, Prieto de Pedro, Luis, *Cultura, culturas y Constitución*, ob.cit.; i *Unidad y pluralismo en el Estado autonómico*, ob.cit.

²³¹⁷ Entre d'altres, Grigoriou, Panayiotis, *L'expression parlementaire des partis minoritaires dans l'espace communautaire*, ob.cit., p. 176; Sanguin, André-Louis, *Quelles minorités, pour quels territoires*, ob.cit., p. 12; Walzer, Michael, *La política de la diferencia: estatalidad y tolerancia en un mundo multicultural*, ob.cit., p. 48; Rigaux, François, *Mission impossible: la définition de la minorité*, ob.cit., p. 155; Prieto Sanchis, Luis, "Las minorías religiosas", a VV.AA., *Derechos de las minorías y de los grupos diferenciados*, ob.cit., p. 5; Koubi, Geneviève, a Fenet, Alain (dir.) *Le droit et les minorités*, p. 253; Comanducci, Paolo, *La imposibilidad de un*

Al respecte, les nacionalitats de l'Estat espanyol tan sols es poden considerar "sotmeses" o "dominades", en els següents termes

- a) si es pretén que l'actual marc constitucional és insuficient (el que és possible i legítim, des de la pròpia Constitució, tal i com hem vist²³¹⁸);
- b) si se sosté que no hi ha "plenitud nacional", sense "plenitud sobirana"²³¹⁹ (jurídico-política) i sense la correlativa "secessió"²³²⁰, o l'aplicació d'alguna altra fórmula (confederació²³²¹) en que sigui possible la convivència entre "nacions polítiques sobiranes";
- c) i, finalment, si s'entenen les referides insuficiències com un factor de "disminució política" del projecte jurídico-polític que es representa²³²².

Tot i que, en el context de la Constitució vigent, les "nacionalitats" disposen d'un nivell d'autonomia política acceptable segons l'estàndard internacional i comparat²³²³, els partits nacionalistes de Catalunya, el País Basc i Galícia han manifestat reiteradament la seva insatisfacció pels límits de l'autonomia, i la falta d'un reconeixement més explícit del "fet diferencial"²³²⁴.

comunitarismo liberal, ob.cit., p. 16; i Bokatola, Issé Omanga, *L'organisation des Nations Unies et la protection des minorités*, p.9.

²³¹⁸ STC 101/1983, de 18 de novembre, *Recurs d'empara contra la decisió del Congrés de no permetre l'adquisició plena de la condició de diputats als representants d'HB per no acatar la Constitució*, FJ 3r.

²³¹⁹ Al respecte, Bastida, Xacobe, *La nación española y el nacionalismo constitucional*, ob.cit., pp. 48-49; i Jaúregui, Gurutz, *La nación y el Estado nacional en el umbral del nuevo siglo*, ob.cit., pp. 63-71.

²³²⁰ Com veurem, l'única forma jurídica per aconseguir la "plenitud sobirana" de les nacionalitats és la "secessió", l'anomenat "ius secessionis", no el dret internacional a l'autodeterminació. En aquesta línia, per exemple, Ruipérez, Javier, *Constitución y autodeterminación*, ob.cit., pp. 111-113.

²³²¹ "En la confederación la soberanía continúa perteneciendo a los Estados miembros" (García Pelayo, Manuel, *Derecho constitucional comparado*, ob.cit., p. 242).

²³²² Seguint GELLNER, "las violaciones del principio nacionalista de congruencia entre estado y nación hieren profundamente el sentimiento nacionalista" (Gellner, Ernest, *Naciones y nacionalismo*, ob.cit., pp. 161-162).

²³²³ L'Estat autonòmic espanyol, d'acord amb el concepte de "federalizing process" recollit per LA PERGOLA, pot ubicar-se molt a prop (en termes reals i potencials) dels estats més descentralitzats del món (La Pergola, Antonio, *Los nuevos senderos del federalismo*, pp. 208-209). A més, com fan veure LÉVRAT i CERRI, el principi d'autonomia de les minories, la més avançada forma de tutela minoritària (el darrer nivell de protecció), se satisfà en reconèixer autonomia institucional i política (federal, autonòmica o regional) als grups minoritaris (Lévrat, Nicolas, *Solutions institutionnelles pour des sociétés plurielles*, ob.cit., pp. 55-60; i Cerri, Augusto, *Libertà, eguaglianza, pluralismo nella problematica della garanzia delle minoranze*, p. 296).

²³²⁴ KEATING dona compte de les reivindicacions "sobiranistes" o "independentistes" dels partits nacionalistes catalans, particularment Convergència Democràtica de Catalunya i Esquerra Republicana de Catalunya, si bé també posa de manifest la indefinició de la coalició governamental Convergència i

En relació al factor de submissió, la desigualtat entre la llengua castellana i les altres llengües oficials s'ha posat de manifest en alguna opinió doctrinal sobre els drets lingüístics²³²⁵. No obstant, el règim jurídic actual de les llengües, com veurem, respecta els mandats dels tractats internacionals sobre la matèria, particularment la Carta Europea de Llengües Regionals i Minoritàries.

En qualsevol cas, les relacions de submissió i dominació caracteritzaren la relació entre el centre ("nació política") i la perifèria (nacionalitats) en el passat. Aquest argument històric, acceptat pel Tribunal Constitucional, ha servit per declarar la constitucionalitat de les polítiques de normalització lingüística, particularment la immersió educativa i l'aplicació del criteri de "llengua pròpia" en l'Administració educativa autonòmica. Les mesures normalitzadores s'ha justificat tant per l'objectiu d'assegurar el coneixement de les dues llengües, com, especialment, per la necessitat corregir les desigualtats entre ambdues llengües ocasionades per aquelles relacions de dominació²³²⁶.

c. L'operativitat del concepte de minoria nacional en el dret constitucional espanyol

L'equivalència entre "nacionalitat" i "minoria nacional" també s'ha posat de manifest en algun estudi doctrinal sobre la tutela minoritària en l'Estat espanyol²³²⁷, si bé no va ser aquesta la postura oficial del Govern espanyol davant el Consell d'Europa²³²⁸.

Unió sobre el destí final de les mateixes (Keating, Michael, *Naciones contra el estado. El nacionalismo de Cataluña, Quebec y Escocia*, ob.cit., pp. 152-164)

²³²⁵ És el cas de PÉREZ-FRANCESCH, segons el qual l'art. 3 CE "comporta una jerarquización entre lenguas, que hegemoniza el castellano y particulariza en extremo a las demás, prácticamente sin dejarlas salir de su reducto" (Pérez Francesch, Joan Lluís, *El marco constitucional del pluralismo. Especial consideración del plurilingüismo*, ob.cit., p. 32). També, Vernet, Jaume, *La regulació del plurilingüisme a l'Administració espanyola (1977-1990)*, ob.cit., p. 157.

²³²⁶ STC 337/1994, de desembre, Qüestió d'inconstitucionalitat contra diversos preceptes de la Llei catalana de Normalització lingüística de 1983, FJ 7.

²³²⁷ Segons RUIZ RICO, per exemple, a la Constitució de 1978 "destaca de manera sobresaliente la previsión del artículo 2, primera manifestación constitucional en España del concepto de "minorías nacionales" (Ruiz-Rico Ruiz, Gerardo, *Los derechos de las minorías religiosas, lingüísticas y étnicas en el ordenamiento*

Amb tot, l'Estat espanyol ha ratificat el Conveni-Marc de protecció de les minories nacionals²³²⁹, i, en conseqüència està vinculat pels seus continguts, i també, aplicant la jurisprudència constitucional sobre l'art. 10.2 CE, per les corresponents resolucions interpretatives dels organismes internacionals (com la precitada del Consell d'Europa, que conté la definició analitzada), en la mesura en que el Conveni forma part del dret internacional de drets humans²³³⁰.

En el marc del dret internacional dels drets humans, la identificació de la minoria nacional serveix no tant per aconseguir més o menys quotes d'autogovern (element formalment aliè al capítol de drets fonamentals, encara que materialment connectat²³³¹), com per garantir els drets dels seus membres (individuals i col·lectius), particularment la igualtat (negativa i positiva) i les

constitucional español, ob.cit., p. 103). Per PANIAGUA/ACOSTA, "no existe un reconocimiento jurídico expreso, empero, la aprobación del texto constitucional de 1978 implicó el reconocimiento implícito de la existencia de diversas nacionalidades y culturas (...) Existe un reconocimiento político" (Paniagua, Ramón, i Acosta, Josep B., *Reflexiones entorno a las minorías en Europa: las minorías y el Estado español*, ob.cit., p. 7). ROCA JUNYENT també situa el reconeixement de les nacionalitats en l'àmbit de protecció de les minories nacionals (Roca Junyent, Miquel, "La situation en Espagne", a VV.AA., *Autonomies locales, intégrité territoriale et protection des minorités*, ob.cit., pp. 175-181).

²³²⁸ La "Note présentée par la délégation espagnole" a la "Conférence des ministres européens de la Justice. Reunion informelle de Lugano, 22 juin 1993", amb el títol "Fédéralisme, régionalisme et protection des minorités. Aspects juridiques de la protection internationale de minorités. Nationalités et régions dans le système espagnol", ob.cit., indica, entre les conclusions, sense cap suport doctrinal explícit en l'informe, que "le concept constitutionnel de 'nationalités' n'a pas de rapport avec le concept international examiné". De fet, la nota limita la tutela minoritària als trets diferencials concrets (llengües i religions, principalment, i també dret civil foral), i evita parlar de minories en aquests dominis. Així, "les langues minoritaires, les religions minoritaires et le droit privé de certaines régions ou 'nationalités', ont un niveau élevé de protection" (Conclusions, p. 27).

²³²⁹ Instrument de ratificació de 20 de juliol de 1995 (BBOOEE de 23-I-1998, 12-2-1998, i 14-2-1998)

²³³⁰ Recordem, al respecte, les citades STC 38/1981, de 23 de novembre, *Recurs d'empara respecte de procés laboral per acomiadament, davant de la Magistratura de Sevilla*; i STC 245/1991, de 16 de desembre, *Recurs d'empara contra Sentència del Tribunal Suprem en tràmit d'execució de la Sentència del Tribunal Europeu de Drets Humans en el cas Barberó, Messeguer i Jabardo (cas Bultó)*.

²³³¹ L'autonomia política és bàsica per l'autogestió minoritària dels interessos col·lectius, vinculats a la identitat i la vida comunitària. Segons MANCINI, "le minoranze autonomiste rivendicano di regola il controllo su alcuni settori-chiave della vita comunitaria: così, in particolare, la cultura, che comprende l'insegnamento i media, e la gestione dell'economia e della politica locale" (Mancini, Susanna, *Minoranze autoctone e stato. Tra composizioni di conflitti e secessione*, ob.cit., p. 21). També, Lévrat, Nicolas, *Solutions institutionnelles pour des sociétés plurielles*, ob.cit., pp. 55-60; i Cerri, Augusto, *Libertà, eguaglianza, pluralismo nella problematica della garanzia delle minoranze*, p. 296

concretes llibertats (religiosa, d'expressió, de sufragi), així com els corresponents drets econòmics, socials i culturals²³³².

Finalment, l'aplicació del concepte de minoria nacional en el dret constitucional espanyol ha de tenir en compte una situació no gens inversemblant en l'actual context sociopolític, la formació de "minories nacionals o culturals" en el si d'una "minoria nacional" reconeguda, el que la doctrina anomena "minories de la minoria"²³³³.

En dret comparat, per exemple, el reconeixement de la plurinacionalitat o la pluriculturalitat, i la correlativa imposició de mesures d'hegemonia cultural (per exemple, el principi de territorialitat lingüística a Bèlgica, o les lleis educatives del Quebec al Canadà) ha comportat l'adopció de mesures de protecció de les minories²³³⁴. El context territorial per acceptar el reconeixement de les minories no ha estat només el "regional", "provincial" o "comunitari", sinó també el municipal (així, el municipis de la frontera lingüística belga). De fet, entre aquells cinc requisits del Consell d'Europa per reconèixer l'existència de minories nacionals s'hi inclou el context "regional", a més de l'estatal²³³⁵.

²³³² Seguint LERNER, es tracta de "derechos destinados a ser ejercidos por las personas en común con los demás miembros del grupo", en tan que la major part d'aquests drets estan vinculats a "la identidad de las minorías". La raó d'uns drets específics per les minories (art. 27 del Pacte Internacional de Drets Civils i Polítics) es troba en "la existencia de discriminaciones en razón de su pertenencia al grupo", per la qual cosa "no se consideró suficiente para reconocer sus derechos del grupo o minoría" el reconeixement dels drets humans individuals (Lerner, Nathan, *Las Naciones Unidas y las minorías. A propósito de la declaración de la Asamblea General de 18-12-1992*, ob.cit., pp. 271-274).

²³³³ Per DE LUCAS, el reconeixement de les "minories de la minoria" es fonamenta en "el principio básico de libertad de elección para pertenecer o abandonar la minoría", segons el qual s'ha de practicar "hacia dentro una libertad de expresión y crítica de todos sus miembros respecto a la propia minoría, y una tolerancia especial con los miembros de la misma" (De Lucas, Javier, *Las minorías: de los derechos individuales al Estatuto jurídico*, ob.cit., p. 89).

²³³⁴ Al respecte, entre d'altres, Delgrange, Xavier, *Le fédéralisme belge: la protection des minorités linguistiques et idéologiques*, ob.cit.; i Beaudoin, Gérald A., *La protection constitutionnelle des minorités au Canada*, ob.cit.

²³³⁵ La protecció de les minories inclou tots aquells grups que "sont suffisamment représentatifs tout en étant moins nombreux que le reste de la population de cet État ou d'une région de cet État", tal i com diu el text de la Recomanació relativa a un protocol addicional a la Convenció Europea de Drets Humans sobre els Drets de les Minories Nacionals (Recomanació del Consell d'Europa 1201/1993, d'1 de febrer).

7.1.4. El dret d'autonomia de les nacionalitats i regions.

L'autonomia és un element necessari per la protecció de les minories, el tercer i darrer nivell de tutela minoritària, i en aquest sentit n'hem fet referència en apartats precedents. La potestat d'autogovernar-se, distinta de la mera participació administrativa, i complementària de la representació minoritària en les institucions estatals²³³⁶, permet l'autogestió dels propis interessos, principalment en el que afecta l'administració dels trets minoritaris i l'estil de vida (llengua, cultura, educació, dret civil)²³³⁷. Els poders autonòmics també incideixen sobre tot el que afecta la comunitat minoritària (economia, salut), especialment si el grup minoritari té una base territorial²³³⁸.

El dret d'autonomia de les nacionalitats, que es "reconeix"²³³⁹ en la Constitució de 1978 (art. 2 CE), es configura sobre una base territorial concreta (la Comunitat Autònoma), i amb competència general sobre tots els habitants del territori (els ciutadans autonòmics).

El Títol VIII de la Constitució, que concreta el model institucional i competencial d'autonomia, no preveu altres formes d'autogestió de la tutela

²³³⁶ La participació permet les minories ser escoltades i, eventualment, tenir capacitat decisòria sobre els seus interessos, però dintre de les institucions centrals de l'Estat, i sense un aparell institucional i administratiu propi. La representació minoritària, per la seva banda, consisteix en reservar un cert nombre de llocs per les minories en les institucions representatives de l'Estat, però no inclou el dret de crear unes institucions representatives pròpies (Lévrat, Nicolas, *Solutions institutionnelles pour des sociétés plurielles*, ob.cit., pp. 55-60, i Ely, Jhon Hart, *Democracy and distrust. A theory of judicial review*, ob.cit., pp. 135-180).

²³³⁷ Pizzorusso, Alessandro, *Minoranze e maggioranze*, ob.cit., p. 63; i Sanguin, André-Luis, "Quelles minorités, pour quels territoires", a VV.AA., *Les minorités ethniques en Europe*, ob.cit. p.13.

²³³⁸ Mancini, Susanna, *Minoranze autoctone e stato. Tra composizioni di conflitti e secessione*, ob.cit., p. 21

²³³⁹ Tal i com diu MITJANS, "en el reconeixement del dret a l'autonomia està la constatació d'una realitat anterior a la Constitució. Les autonomies, doncs, no són resultat d'una decisió arbitrària del constituent, sinó que responen a unes determinades exigències d'autogovern que apropen els motius de l'opció constitucional a alguns dels que van justificar, al seu moment, el naixement d'Estats federals" (Mitjans, Esther, a Aparicio, Miquel Angel (dir.), *Temas de Drets Constitucional*, I, ob.cit., p. 219). També SOLOZÁBAL fa veure que l'article 2 de la Constitució procedeix al "reconocimiento de la realidad plurinacional de España", dintre d'Espanya com "unidad superior", "titular exclusiva del poder soberano constituyente". Així, l'autonomia és "la expresión y la garantía política suficientes de su propia identidad" (Solozábal, Juan José, *Las bases constitucionales del estado autonómico*, ob.cit., pp. 81 i 85). En el mateix sentit, TRUJILLO (Trujillo, Gumersindo, *Federalismo y regionalismo en la Constitución Española de 1978. El Estado "federo-regional"*, ob.cit., p. 18)

minoritària, com el federalisme personal (model hongarès²³⁴⁰) i el model mixt, territorial-personal (les "Comunnautés" belgues²³⁴¹). Al contrari, els articles 137 i següents de la Norma Fonamental prefiguren una autonomia política de competència general i base territorial²³⁴², limitada pel principi d'igualtat bàsica²³⁴³.

La preeminència del criteri territorial fa molt difícil i controvertida l'aplicació d'aquells models no territorials (personals o mixtes), no fonamentats en el veïnatge administratiu (per exemple, una comunitat lingüístico-cultural basca o catalana, que afectaria diverses Comunitats Autònomes)²³⁴⁴.

²³⁴⁰ Pierré-Caps, Stéphane, *Le principe de l'autonomie personnelle et l'aménagement constitutionnel du pluralisme national: l'exemple hongrois*, ob.cit.

²³⁴¹ Delperée, Francis i Verdussen, Marc, *La Belgique fédérale*, ob.cit, pp. 58 i ss.; Ergéc, Rusen, *Introduction au droit public*, Volum I, pp. 103 i ss.

²³⁴² Tal i com diu la STC 49/1988, de 22 de març, *Recurs d'inconstitucionalitat contra la Llei reguladora de les Normes Bàsiques sobre òrgans Rectors de les Caixes d'Estalvi*, FJ 30, "las competencias de las Comunidades se circunscriben a su ámbito territorial".

²³⁴³ El límit de la "igualtat bàsica", pensat per "salvaguardar una igualdad básica o fundamental en el "status" jurídico de los españoles" consisteix en introduir "una serie de previsiones que se orientan a asegurar tal igualdad básica y limitan en gran medida las diferenciaciones", el que "se manifiesta de manera especial a través de las competencias exclusivas del estado que se encuentran en el art. 149.1" (Pernán Gavín, Juan, *Igualdad de los ciudadanos y autonomías territoriales*, ob.cit., p. 188).

La jurisprudència constitucional ha perfilat l'abast de la "igualtat bàsica" i les "condicions bàsiques" d'exercici dels drets fonamentals com un límit de l'autonomia política, del que es fan responsables les institucions centrals de l'estat.

Així, STC 1/1982, de 28 de Gener, *Conflictes positius de competència contra el Reial Decret pel que s'estableixen les condicions i ordre de prioritat per a la computabilitat del valor de renda fixa emesos directament o qualificats per les Comunitats Autònomes en el coeficient de fons públics de les Caixes d'estalvi*, FJ 1.

"Lo que la Constitución persigue al conferir a los órganos generales del Estado la competencia exclusiva para establecer las bases de la ordenación de una materia determinada (...) es que tales bases tengan una regulación normativa uniforme y de vigencia en toda la Nación, con lo cual se asegura, en aras de intereses generales superiores a los de cada Comunidad Autónoma, un común denominador normativo, a partir del cual cada Comunidad, en defensa de su propio interés general, podrá establecer las peculiaridades que le convengan".

També, STC 37/1981, de 16 de Novembre, *Recurs d'inconstitucionalitat contra la llei basca de contractació de càrregues en transport terrestre de mercaderies*, FJ2.

"La interpretación del artículo 53 de la Constitución en el marco general de ésta obliga a entender, en consecuencia, que si bien la regulación del ejercicio de los derechos y libertades reconocidos en el Capítulo Segundo del Título Primero de la Constitución requiere siempre una norma de rango legal, esta norma sólo ha de emanar precisamente de las Cortes Generales cuando afecte a las condiciones básicas que garantizan la igualdad de todos los españoles en el ejercicio de los derechos y en el cumplimiento de los deberes constitucionales".

²³⁴⁴ GONZÁLEZ ENCINAR sosté la necessitat de trobar fórmules per emparar el "fet diferencial" i la "voluntad autonomista qualificada" de les nacionalitats, per sobre del veïnatge administratiu. Així, "es claro que una nacionalidad no se define por los límites de un territorio, sino básicamente por una comunidad de valores espirituales (lengua, historia, cultura, etc.). Al haberse hecho depender de la vecindad administrativa la condición política de miembro de una Comunidad Autónoma, se establece una importante diferencia entre

En l'actualitat, els problemes propis del federalisme personal o mixt (supra-autonòmic) es poden solucionar per un procediment indirecte de col·laboració, els convenis i acords de cooperació entre Comunitats Autònomes²³⁴⁵.

D'altra banda, els models de "disimetria" o "asimetria" competencial²³⁴⁶ (federalisme asimètric²³⁴⁷) poden facilitar la protecció dels "fets diferencials" (culturals, civils, econòmics) d'algunes Comunitats Autònomes, en la mesura en que tutela els "trets específics" d'aquestes comunitats, sense necessitat de modificar la Constitució²³⁴⁸. En el cas espanyol, a més, les fórmules d'asimetria

nacionalidades. La descentralización "territorial" no supone igualdad de trato para las nacionalidades con un fuerte porcentaje de emigración. En estos casos el derecho a la autonomía se hubiese visto mejor garantizado a través de una organización de las respectivas nacionalidades por encima de las divisiones territoriales" (González Encinar, Juan José, *El Estado unitario-federal*, ob.cit., p. 153)

²³⁴⁵ L'art. 145 CE estableix que "en ningún caso se admitirá la federación de Comunidades Autónomas", però preveu alhora la fórmula dels "convenios", per la "gestión y prestación de servicios propios de las mismas", amb "comunicación" a les Corts, i la figura dels "acuerdos de cooperación" que hauran de ser autoritzats per les cambres legislatives de l'Estat

²³⁴⁶ Seguint FOSSAS, "el concepto de asimetría es formal y materialmente constitucional y se asocia al "estatuto particular", entendido como una forma de gobierno que permite a un ente público integrado en un Estado compuesto escapar al principio según el cual todos sus miembros están sujetos a un régimen uniforme en lo referente a sus instituciones y derechos, así como a la igualdad en la extensión de su autonomía y su participación en los diversos órganos del estado" (Fossas, Enric, "Autonomía i asimetria", a VV.AA. *Informe Pi Sunyer sobre Comunidades Autónomas*, any 1994, volum 2, Fundació Carles Pi i Sunyer, Barcelona, 1995, p.)

També, Álvarez Conde, Enrique, "Homogeneidad y asimetría en el modelo autonómico español", a *Asimetría y cohesión en el Estado autonómico*, ob.cit., pp. 79-90.; i González Encinar, Juan José, *El estado unitario-federal*, ob. cit., pp. 153-156.

²³⁴⁷ Segons CROISAT, "l'asymétrie permet la reconnaissance, la protection et le développement de singularités propres à certains territoires" (Croisat, Maurice, *Le fédéralisme asymétrique: l'expérience canadienne*, ob.cit., pp. 29-30). SANGUIN diferencia la "disimetria" de l'assimilació. Les fórmules asimètriques, al seu entendre, protegeixen la identitat i el caràcter minoritari (Sanguin, André-Luis, "Quelles minorités, pour quels territoires", a VV.AA., *Les minorités ethniques en Europe*, ob.cit. p.13)

²³⁴⁸ TRUJILLO defineix els fets diferencials com aquelles "singularidades que, por estar previstas por la Constitución o ser consecuencia directa de previsiones constitucionales, constituyen un límite a la homogeneidad", i les distingeix, en aquest sentit, de les "aspiraciones diferenciadoras", que pretenen accentuar el "principio diversificador". L'existència d'aquestes singularitats implica "una evidente "dimensión asimétrica" del Estado autonómico", que es concreta en "reinterpretar determinadas cláusulas constitucionales para, trascendiendo el reconocimiento estricto de dichos hechos, propiciar la instrumentación de políticas estatales que acentúen las dimensiones asimétricas del modelo autonómico" (Trujillo, Gumersindo, "Integración constitucional de los hechos diferenciales y preservación de la cohesión básica del estado autonómico", a VVAA, *Asimetría y cohesión en el estado autonómico*, Instituto Nacional de Administración Pública, Madrid, 1997, pp. 18-19). LÓPEZ AGUILAR fa una "elaboración doctrinal" del concepte de fet diferencial, partint de les "variables constitucionales" en que es concreta, entre elles, la "lengua cooficializada", l'"acervo jurídico especial y foral", l'"ámbito competencial" ("diferencial") i el "régimen financiero foral o especialidad económico-fiscal", més un "sustrato geopolítico para la diferencia" (insularitat, per exemple) (López Aguilar, Juan Fernando, *Estado autonómico y hechos diferenciales*, ob.cit. pp 75-82).

competencial poden emparar-se en la doctrina del Tribunal Constitucional sobre el principi de "no uniformitat competencial"²³⁴⁹.

En qualsevol cas, el dret d'autonomia política està expressament limitat pel principi de sobirania política. Les Comunitats Autònomes no tenen poders sobirans, sinó que la seva capacitat d'autogovern s'incardina en l'estructura composta de l'Estat Espanyol²³⁵⁰. Així, les nacionalitats i regions "participen" de la sobirania estatal, però no són subjectes de dret internacional, ni tampoc no poden exercir aquelles facultats (internes o externes) pròpies del poder sobirà, les anomenades "competències no delegables ni transferibles per la seva pròpia naturalesa"²³⁵¹ (moneda, llibertat de circulació, exèrcit, estrangeria).

En canvi, SOLOZÁBAL, tot i reconèixer els fets diferencials, defensa la "equiparación competencial", adduint raons d'igualtat, solidaritat, seguretat jurídica i eficàcia administrativa (Solozábal, Juan José, *Las bases constitucionales del Estado autonómico*, ob.cit., pp. 124-125)

²³⁴⁹ STC 76/1983, de 5 d'agost, *Recurs d'inconstitucionalitat contra la Llei Orgànica d'Harmonització del Procés autonòmic*, FJ 2

Les Comunitats Autònomes "pueden ser desiguales en lo que respecta al procedimiento de acceso a la autonomía y a la determinación concreta del contenido autonómico, es decir, de su estatuto, y, por tanto, en cuanto a su compleja competencial. Precisamente, el régimen autonómico se caracteriza por un equilibrio entre la homogeneidad y diversidad del "status" jurídico público de las Entidades territoriales que lo integran. Sin la primera no habría unidad ni integración en el conjunto estatal; sin la segunda no existiría verdadera pluralidad ni capacidad de autogobierno"

STC 37/1987, de 16 de Novembre, *Recurs d'inconstitucionalitat contra la llei andalusa de reforma agrària*, FJ 10.

"El principio constitucional de igualdad no impone que todas las Comunidades Autónomas ostenten las mismas competencias, ni, menos aún, que tengan que ejercerlas de una manera, o con un contenido y unos resultados idénticos o semejantes (...). Y, como es lógico, de dicho ejercicio derivan desigualdades en la posición jurídica de los ciudadanos residentes en cada una de las distintas Comunidades Autónomas".

STC 16/1984, de 6 de febrer, *Procediment d'impugnació ex. Art 161. 1 CE de la resolució del President del Parlament de Navarra per la que proposa al Rei el nomenament de President de la Diputació Foral de Navarra*, FJ 2

El principi dispositiu permet que "el régimen autonómico se adecue en cada caso a las peculiaridades y características de esas regiones o nacionalidades"

²³⁵⁰ Tot i que els articles 1.2 i 2 CE són clars en distingir la sobirania (del poble i/o de la nació espanyola) de l'autonomia (de les nacionalitats i regions), el Tribunal Constitucional va reiterar l'absència de "trets de sobirania" en el concepte d'autonomia. Així, segons la STC 4/1981 de 2 de febrer, *Recurs d'inconstitucionalitat contra la Llei de Bases de Règim Local, la Llei de Bases de la Sanitat Nacional i la Llei de Muntanyes*, FJ 3r, "resulta claro que la autonomía hace referencia a un poder limitado. En efecto, autonomía no es soberanía y aún este poder tiene sus límites, y dado que cada organización territorial dotada de autonomía es una parte del todo, en ningún caso el principio de autonomía puede oponerse al de unidad, sino que es precisamente dentro de éste donde alcanza su verdadero sentido". En el mateix sentit, STC 100/1984, de 8 de novembre, *Recurs d'inconstitucionalitat sobre la incorporació de Segòvia a la Comunitat Autònoma de Castellà-Lleó*, FJ 3r.

²³⁵¹ L'art. 150.2 CE preveu la transferència o delegació, per mitjà de llei orgànica, de "facultats corresponents a matèries de titularitat estatal que per la seva pròpia naturalesa siguin susceptibles de transferència o delegació".

L'autonomia també està expressament limitada per altres principis de caràcter unitari, en concret, la unitat, la solidaritat i la igualtat.

- a) la unitat, que està garantida implícitament pel propi concepte de sobirania "nacional", assegura la integritat territorial de l'Estat, el que justifica les "legislacions bàsiques"²³⁵² i veda, per exemple, l'establiment de fronteres interiors,
- b) la solidaritat pretén compensar els desequilibris territorials de la riquesa i evitar, d'aquesta manera, una administració egoista i insolidària dels propis interessos²³⁵³,
- c) la igualtat, (i particularment, la igualtat bàsica) garanteix els mateixos drets i obligacions en qualsevol part del territori espanyol, almenys en els seus

²³⁵² STC 1/1982, de 28 de Gener, *Conflictos positivos de competencia contra el Real Decreto por el que se establecen las condiciones i orden de prioridad per a la computabilidad del valores de renda fixa emesos directament o calificats per les Comunitats Autònomes en el coeficient de fons públics de les Caixes d'estalvi*, FJ 1.

²³⁵³ El concepte de solidaritat es proposa la integració de la comunitat entorn d'un ideal comú (els drets humans) sense eliminar les diferències. Segons PECES BARBA, "la defensa del valor solidaridad conduce a proclamar la necesidad de perseguir un ideal común y de emprender una tarea común, sin merma de la tolerancia y el pluralismo" (Peces Barba, Gregorio, *Curso de Derechos Fundamentales (I)*, ob.cit., pp. 236-238). Així, a l'entendre de GONZÁLEZ AMUCHÁSTEGUI, "el objetivo político es la creación de una sociedad en la que todos se consideren miembros de la misma, y resuelvan en su seno las necesidades básicas". La solidaritat implica, en conseqüència, "la asunción por parte de la colectividad de una obligación de realizar prestaciones positivas". L'expressió "paradigmática del compromiso solidario" amb els grups i minories són "los derechos sociales" (Solidaridad, ob.cit., p. 151). En conseqüència, seguint DE LUCAS, la solidaritat és una "conciencia conjunta de derechos y obligaciones o responsabilidades, que surgiría de las necesidades comunes, de similitudes (de reconocimiento de identidad) que preceden a las diferencias sin pretender su allanamiento" (De Lucas, Javier, "La polémica sobre los deberes de solidaridad", *Revista del Centro de Estudios Constitucionales*, número 19, 1994, p. 23). Al respecte, "la dificultad mayor consiste en precisar hasta donde llega la relevancia de lo común y, por ello, dónde está la frontera entre los actos superegatorios, los deberes morales de solidaridad y las exigencias jurídicas derivadas asimismo de la solidaridad" (De Lucas, Javier, *El concepto de solidaridad*, Distribuciones Fontamara, México, 1993, pp. 93-94).

En el sistema constitucional espanyol, la solidaritat és un límit de l'autonomia política que es concreta en un criteri de redistribució de la riquesa, en benefici de les regions desafavorides (arts 40.1, 131.1, 138 i 158.2 CE). En aquest sentit, tal i com diu el Preàmbul de la Llei del Fons de Compensació Interterritorial, llei 29/1990, de 26 de desembre, "el Fondo de Compensación Interterritorial desempeña una misión fundamental como elemento de articulación del mismo con los principios de solidaridad y redistribución de renta y riqueza, cuya efectividad es indispensable para la armonía y estabilidad del Estado de las Autonomías".

Pel Tribunal Constitucional, "el principio de solidaridad (...) requiere que, en el ejercicio de sus competencias, [les Comunitats Autònomes] se abstengan de adoptar decisiones o realizar actos que perjudiquen o perturben el interés general y tengan, por el contrario en cuenta la comunidad de intereses que las vincula entre sí y que no puede resultar disgregada o menoscabada a consecuencia de una gestión insolidaria de los propios intereses" (STC 64/1990, de 5 d'abril, *Procedimiento d'impugnació ex. Art. 161.1 CE contra el Decret gallec pel que s'estableixen mesures de foment i promoció d'empreses a Galícia*, FJ 7è).

"elements bàsics" (formals i materials)²³⁵⁴, però exclou la "absoluta uniformitat"²³⁵⁵.

A la fi, el dret d'autonomia atorga una competència general per l'autogestió dels propis interessos²³⁵⁶. Els articles 148 i 149 CE concreten competencialment aquests interessos propis de les Comunitats Autònomes, el que inclou una part important dels trets culturals propis (la llengua, l'educació, els mitjans de comunicació, el patrimoni cultural)²³⁵⁷. Per aquesta raó, el dret constitucional d'autonomia ha esdevingut especialment útil per la integració constitucional de les minories nacionals i els "nacionalismes minoritaris"²³⁵⁸.

D'altra banda, el principi de subsidiarietat permet que les Comunitats Autònomes apliquin també les decisions comunitàries sobre qüestions de la pròpia competència, i, entre elles, les culturals²³⁵⁹.

²³⁵⁴ Pemán Gavín, Juan, *Igualdad de los ciudadanos y autonomías territoriales*, ob.cit., pp. 187-306.

²³⁵⁵ STC 37/1987, de 16 de Novembre, *Recurs d'inconstitucionalitat contra la llei andalusa de reforma agrària*, FJ 2

"Es obvio, sin embargo, que tal principio no puede ser entendido en modo alguno como una rigurosa y monolítica uniformidad del ordenamiento de la que resulte que, en igualdad de circunstancias, en cualquier parte del territorio nacional, se tienen los mismos derechos y obligaciones.

²³⁵⁶ STC 37/1981, de 16 de Novembre, *Recurs d'inconstitucionalitat contra la llei basca de contractació de càrregues en transport terrestre de mercaderies*, FJ 1

"El concepto de "intereses respectivos" de las Comunidades Autónomas, de los municipios, o de las provincias, cumple la función de orientar al legislador para dotar a esas entidades territoriales de los poderes o competencias precisas para gestionarlas".

²³⁵⁷ Per exemple, l'apartat 17è de l'article 148.1 de la Constitució reserva per les Comunitats Autònomes "el foment de la cultura, de l'educació, i, en el seu cas, de l'ensenyament de la llengua de la Comunitat Autònoma".

²³⁵⁸ En aquest sentit, Moreno, Luis, *La federalización de España, poder político y territorio*, ob.cit., pp. 94-102, i 122-166)

²³⁵⁹ La integració de l'Estat espanyol en la Unió Europea no ha alterat el sistema de distribució de competències entre l'Estat i les Comunitats Autònomes, i en conseqüència, "muchas de las obligaciones impuestas por la Comunidad Europea han de cumplirse por las Comunidades Autónomas ya que afectan a materias que a ellas les corresponden por haberlas asumido en su Estatuto de Autonomía", si bé les institucions centrals podran imposar mesures de verificació, a l'efecte de garantir el compliment de les seves obligacions internacionals (Pérez Tremps, Pablo, "Ordenamiento estatal y organizaciones supranacionales", a VV.AA. *Derecho constitucional*, Volum I, ob.cit., p. 96). D'acord amb el principi de subsidiarietat, la Unió Europea ha d'intervenir directament "sólo en la medida en que los objetivos de la acción pretendida no puedan ser alcanzados por los Estados miembros", en les matèries que no són de la competència exclusiva de la Unió (art. 3º B del Tractat Constitutiu de la Comunitat Europea de 25 de març de 1957).

7.1.5. Els drets d'autodeterminació i secessió

Les "nacionalitats" de l'Estat espanyol no són titulars (jurídicament) de cap dret d'autodeterminació, en els termes previstos pel dret internacional públic, i particularment en la Carta de les Nacions Unides (principi d'autodeterminació) i l'art. 2 del Pacte Internacional de Drets Civils i Polítics (dret d'autodeterminació).

Les resolucions interpretatives 1514 i 2605 de l'Assemblea General de les Nacions Unides reserven el dret d'autodeterminació pels pobles colonitzats o oprimits (mandats internacionals, colònies, territoris ocupats)²³⁶⁰, i deixen implícitament fora els pobles sense Estat que manquen d'aquestes característiques²³⁶¹ (per exemple, les minories nacionals i els pobles indígenes), ignorant la interpretació original del "principi de les nacionalitats"²³⁶².

²³⁶⁰ La resolució 2625 de les Nacions Unides va insistir especialment en que "ninguna de las disposiciones de los párrafos precedentes se entenderá en el sentido de que autoriza o fomenta cualquier acción encaminada a quebrantar o menoscabar, total o parcialmente, la integridad territorial de Estados soberanos e independientes que se conduzcan de conformidad con el principio de la igualdad de derechos y de la libre determinación de los pueblos antes descrito y estén, por tanto, dotados de un gobierno que represente a la totalidad del pueblo perteneciente al territorio, sin distinción por motivos de raza, credo o color" (Declaració sobre els principis de dret internacional referents a les relacions d'amistat i a la cooperació entre els estats de conformitat amb la Carta de les Nacions Unides (Principi de lliure determinació), Resolució 2625 de l'Assemblea General, de 24 d'octubre de 1970).

Seguint SOLÉ TURA, "el derecho de autodeterminación es, a mi entender, un principio democrático indiscutible, pues significa que todo pueblo sometido contra su voluntad a una dominación exterior u obligado a aceptar por métodos no democráticos un sistema de gobierno rechazado por la mayoría tiene derecho a su independencia y a la forma de gobierno que desee libremente" (Solé Tura, Jordi, *Nacionalidades y nacionalismos en España*, ob.cit., p. 141).

²³⁶¹ Tal i com diu MANCINI, "l'autodeterminazione a cui tali gruppi possono aspirare é essenzialmente quella interna, mentre al meno in linea del principio, é loro preclusa la costituzione di uno stato sovrano" (Mancini, Susanna, *Minoranze autoctone e stato. Tra composizioni di conflitti e secessione*, ob.cit., p. 250).

Per JÁUREGUI, la definició del "poble" titular del dret d'autodeterminació és la qüestió més controvertida de l'esmentat principi. El "criterio geográfico-territorial" preval sobre l'"étnico" i, en aquest sentit, tan sols els "pueblos dominados" per un altre Estat poden exercir el corresponent dret (Jáuregui, Gurutz, *La autodeterminación en la perspectiva del siglo XXI*, ob.cit., pp. 819-837).

Segons YANGOUMALE, "le cas de la décolonisation" és "le seul domaine sur lequel les Nations Unies ont eu l'attitude la plus explicite" en matèria d'autodeterminació (Yangoumale, Jean, *La dimension culturelle du droit a l'autodétermination*, a Grigoriou, Panayiotis, *Questions de minorités en Europe*, ob.cit., p. 219).

²³⁶² Així ho entén OBIETA, pel qual la resolució 2625, més que desenvolupar el dret d'autodeterminació, el que va fer en realitat va ser crear "un derecho del Estado ya constituido al mantenimiento de la integridad territorial". D'aquesta manera, "no cabe duda de que esta interpretación del derecho de autodeterminación dada por la Asamblea General contradice paladinamente a 150 años de historias y realizaciones. Ni el principio de las nacionalidades tal como se formuló y aplicó en el siglo XIX, ni la autodeterminación que propugnó el

El dictamen del Tribunal Suprem del Canadà sobre els referèndums de secessió del Quebec (1998)²³⁶³, que els desvinculava expressament del dret d'autodeterminació dels pobles previst per l'art. 2 del PIDCP, sembla haver reforçat doctrinalment aquesta interpretació, almenys en l'àmbit constitucional²³⁶⁴.

En conseqüència, la independència de les "nacionalitats" espanyoles (la plenitud sobirana dels corresponents territoris, i la creació del corresponent Estat-nació), tan sols és possible en un procés intern (no internacional) de secessió territorial²³⁶⁵, prèvia reforma dels arts 1.2 i 2 CE (i concordants)²³⁶⁶, perquè, tal i com hem vist, la Constitució estableix de manera sòlida el principi d'unitat de la sobirania.

La reforma del Títol preliminar, del que forma part el principi de sobirania, ha de fer-se en tot cas, seguint el procediment agreujat, de gran complicació per l'alt nivell dels seus requisits²³⁶⁷. Malgrat tot, la Constitució manca de "nucli

*Presidente Wilson, ni el uso que de ella hizo la Sociedad de Naciones avalan la interpretación de la Asamblea". Posa com exemple la creació d'Estats com Grècia i Finlàndia, que no eren colònies en el moment de constituir-se, després de la primera guerra mundial (Obieta Chabaud, José A. *El derecho humano de autodeterminación de los pueblos*, ob.cit., pp. 54-55)*

²³⁶³ Renvoi relatif à la secession du Quebec, 20 août 1998.

²³⁶⁴ Woehrling, José, *L'avis de la Cour Suprême du Canada sur l'éventuelle sécession du Quebec*, ob.cit., p. 25; i Ruiz Robledo, Agustín, i Chacón Piqueras, Carmen, *Comentario del dictamen del Tribunal Supremo canadiense del 20 de agosto de 1998 sobre la secesión de Quebec*, ob.cit., pp. 281-282

²³⁶⁵ A l'entendre de RUIZ RODRÍGUEZ, el dret d'autodeterminació, tal i com està reconegut pels tractats internacionals, no empara la secessió dels grups nacionals que formen part d'Estats democràtics. En aquest sentit, "el derecho de autodeterminación declarado en los textos anteriormente recogidos no supone el reconocimiento de la secesión salvo en las situaciones coloniales y en los supuestos de que ésta se pretenda en un Estado racista o que no represente la totalidad del territorio" (Ruiz Rodríguez, Segundo, *La teoría del derecho de autodeterminación de los pueblos*, ob.cit., p. 75). En el mateix sentit, BOKATOLA tan sols reconeix tres situacions en que és possible l'autodeterminació dels pobles; el domini colonial, l'ocupació estrangera i l'existència d'un règim racista (Bokatola, Issé Omanga, *L'organisation des Nations Unies et la protection des minorités*, ob.cit., pp. 35-36).

²³⁶⁶ Segons RUIPÉREZ, "la única manera posible de que el derecho de secesión fuera introducido en nuestro derecho sería, por lo tanto, la de acudir a la apertura de un nuevo proceso constituyente" (Ruipérez, Javier, *Constitución y autodeterminación*, ob.cit., p. 151)

²³⁶⁷ En opinió de DE VEGA, el procediment de l'art. 168 CE "es tan complejo y políticamente tan costoso que se puede indicar de antemano que no funcionará jamás". En la pràctica, és un "procedimiento para evitar la reforma" (De Vega, Pedro, *La reforma constitucional y la problemática del poder constituyente*, ob.cit., p. 148)

intangible i immutable"²³⁶⁸, almenys en sentit absolut (com a matèria irreformable)²³⁶⁹, i, per aquesta raó, els articles 1.2 i 2 CE, com la resta de la Constitució, són jurídicament reformables.

Així, la introducció d'un procediment de secessió territorial exigiria una majoria qualificada de les cambres (2/3), en dues ocasions, i un referèndum de tots els ciutadans espanyols (sense majoria qualificada). El referit dictamen del Tribunal Suprem del Canadà, i el posterior projecte de llei del Parlament federal canadenc sobre els requisits d'un referèndum de secessió (encara no aprovat), han introduït garanties específiques de gran interès per aquest tipus de procediments que caldria tenir en compte, en particular, la majoria qualificada de votació referendària²³⁷⁰, i la protecció de les minories (minories lingüístiques i pobles indígenes)²³⁷¹.

²³⁶⁸ Per DÍAZ REVORIO, si bé la Constitució de 1978 identifica el "núcleo del orden constitucional", el cert és que "pudiendo hacerlo, la Constitución ha renunciado a imponer trabas absolutas a su reforma" (Díaz Revorio, Francisco Javier, *La Constitución como orden abierto*, ob.cit., p. 40).

²³⁶⁹ RUIPÉREZ dedueix l'existència d'un "límite material o cláusula de intangibilidad" del "hecho de que, según mayoría de autores, el procedimiento ex 168 CE sea impracticable, i per això "teniendo en cuenta que el art. 2 CE forma parte de lo reformable por ese artículo, impide en la práctica la introducción del derecho de autodeterminación" (Ruipérez, Javier, *Constitución y autodeterminación*, ob.cit., pp. 121-122).

²³⁷⁰ Tal i com destaquen RUIZ ROBLEDO/CHACÓN, el dictamen del Tribunal Suprem exigeix una "mayoría clara" a favor de la secessió, abans d'iniciar un procés negociador "de buena fe", en que "todo es negociable" (Ruiz Robledo, Agustín, i Chacón, Carmen, *Comentario del dictamen del Tribunal Supremo canadiense del 20 de agosto de 1998 sobre la secesión de Quebec*, ob.cit., pp. 280-281. Sobre aquesta mateixa qüestió, Woehrling, José, *L'avis de la Cour Suprême du Canada sur l'éventuelle sécession du Québec*, ob.cit., p. 5.

Abans de l'emissió del dictamen (1998), WOEHLING/FOSSAS rebutjaven la majoria reforçada en el cas d'un referèndum de secessió. Així, "exigir una mayoría reforzada a favor de la soberanía sería contrario a la tradición canadiense (...). El requisito de una mayoría reforzada crearía una dificultad insuperable, ya que el listón fijado sería forzosamente arbitrario y discutido por los dos campos" (Woehrling, Jose, i Fossas, Enric, *El referèndum sobre la soberania del Québec y el futuro constitucional del Canadá: federalismo, asimetría, soberanía*, ob.cit., p. 151).

Un altre exemple és la "esmena Letamendia", presentada pel diputat d'Euskadiko Ezkerra Francisco LETAMENDÍA durant el debat constitucional en el Congrés, i recollida per SOLÉ TURA, que preveia el reconeixement constitucional del dret d'autodeterminació, i la concurrència de majoria qualificada per la corresponent declaració d'independència. L'esmena preveia una iniciativa qualificada per l'exercici del dret (1/4 del Parlament autonòmic), una majoria qualificada (absoluta) per l'aprovació parlamentària, i una altra majoria qualificada (absoluta del cens de cada província) per l'aprovació popular en referèndum (Solé Tura, Jordi, *Nacionalidades y nacionalismos en España*, ob.cit., pp. 137-138).

²³⁷¹ En el cas del referèndum de secessió del Québec es parla en concret dels "droits des peuples autochtones" (Woehrling, José, *L'avis de la Cour Suprême du Canada sur l'éventuelle sécession du Québec*, ob.cit., p. 25). Per WOEHLING/FOSSAS, la secessió ha d'evitar, en tot cas, la disminució dels "derechos de la minoría anglofona" (Woehrling, Jose, i Fossas, Enric, *El referèndum sobre la soberanía del Québec y el futuro constitucional del Canadá: federalismo, asimetría, soberanía*, ob.cit., p. 146).

7.2. Les minories lingüístiques.

7.2.1. El multilingüisme i la cooficialitat lingüística. L'article 3 CE.

La Constitució de 1978 reconeix l'existència de varies llengües en el territori de l'Estat, i les dota, totes elles, de l'estatut d'oficialitat, el que configura un règim jurídic de pluralisme lingüístic i doble oficialitat²³⁷² (en les comunitats bilingües) que, formalment, les situa en el mateix nivell jurídic²³⁷³.

Tanmateix, la Constitució (art. 3) tan sols estableix el "dret d'ús" i el "deure de coneixement" de la llengua castellana²³⁷⁴, el que, aparentment, posaria de manifest una protecció reforçada d'aquesta llengua, i una tutela més dèbil o

²³⁷² Seguint ARAGÓN, el "multilingüismo" o "plurilingüismo", no és tan sols el reconeixement de "la existencia de diversas lenguas dentro de un mismo Estado", sino també la situació en que "la diversidad de lenguas disfruta de reconocimiento legal" (Aragón, Manuel, "El tratamiento constitucional del multilingüismo", a VV.AA. *Federalismo y Regionalismo*, ob.cit., p. 407)

²³⁷³ A l'entendre de LÓPEZ BASAGUREN, per les raons que veurem, la Constitució estableix un marc jurídic suficient per encabir "una regulació perfecta de la cooficialitat lingüística", la qual "suposaria la disponibilitat tant dels ciutadans com dels poders públics, en qualsevol àmbit de relació, de qualsevol de les llengües oficials, indistintament" (López Basaguren, Alberto, "El pluralisme lingüístic dins l'Estat autonòmic", *Autonomies*, número 9, juliol 1988, p. 47). Per GURRERA, "la cooficialidad se encamina a la consecución de un verdadero bilingüismo. Las dos lenguas afectadas deben estar en situación de igualdad, al menos en todo lo que haga referencia a su uso oficial, de forma que no puede limitarse una de ellas a un determinado ámbito de la vida de la Comunidad excluyéndolo de otro" (Gurrera, Matilde, "El pluralismo lingüístico", *Revista de Estudios Políticos*, número 48, novembre-desembre 1985, p. 230). Finalment, VERNET considera que "es pot usar qualsevol de les dues llengües oficials vàlidament, sense que sigui necessari acompanyar la traducció castellana al redactat original en la llengua autonòmica oficial" (Vernet, Jaume, *La regulació del plurilingüisme a l'Administració espanyola (1977-1990)*, ob.cit., p.163)

²³⁷⁴ El Tribunal Constitucional ha destacat en alguna ocasió aquesta circumstància. En concret, la STC 82/1986, de 26 de juny, *Recurs d'inconstitucionalitat contra la llei de normalització lingüística de la llengua basca*, FJ 2.

Així, "el artículo 3.1 de la Constitución establece un deber general del conocimiento del castellano como lengua oficial del estado; deber que resulta concordante con otras disposiciones constitucionales que reconocen la existencia de un idioma común a todos los españoles y cuyo conocimiento puede presumirse en cualquier caso, independientemente de factores de residencia o realidad. No ocurre, sin embargo, lo mismo con las otras lenguas españolas oficiales (...) pues el citado artículo no establece para ellas ese deber, sin que ello pueda considerarse discriminatorio, al no darse respecto de las lenguas cooficiales los supuestos antes señalados que dan su fundamento a la obligatoriedad del conocimiento del castellano".

Més explícitament, la STC 84/1986, de 26 de juny, *Recurs d'inconstitucionalitat contra la llei de normalització lingüística de Galícia*, FJ

"Tal deber [el de coneixement] no viene impuesto por la Constitución y no es inherente a la cooficialidad de la lengua gallega"

imperfecta de les altres, per les quals tan sols es garanteix l'oficialitat (la plenitud d'efectes jurídics, i sempre segons els Estatuts d'Autonomia)²³⁷⁵.

Al contrari, la falta de referències constitucionals expresses no impedeix que l'Estatut d'Autonomia o la legislació autonòmica estableixin, en el marc de l'oficialitat, els corresponents drets d'ús i deures de coneixement²³⁷⁶, en general, o per cadascun dels àmbits competencials (funció pública, comunicació i informació públiques, educació, títols acadèmics, relacions jurídiques privades).

La desigualtat entre el castellà i les altres llengües de l'Estat derivaria, en conseqüència, no tan del marc constitucional, que en ocasions ha emparat els drets dels castellanoparlants enfront de les polítiques lingüístiques autonòmiques²³⁷⁷, com de la desigualtat material o de "facto" en el coneixement i ús social de les diferents llengües.

²³⁷⁵ En aquest sentit, SOLOZÁBAL, pel qual els Estatuts d'Autonomia no poden imposar el deure de coneixement "con el idioma propio (...) no sólo porque políticamente, dada la situación de evidente bilingüismo descompensado en la que se partía en el momento constituyente, hubiese sido imposible, sino porque tal imposición tiene efectos más allá del ámbito de la cooficialidad (...) de modo que el establecimiento de un deber de conocimiento en términos tan generales tiene una significación como materia constitucional, que impide su regulación por el estatuyente, y desde luego por el legislador autonómico" (Solozábal, Juan José, *El régimen constitucional del bilingüismo*, ob.cit., p. 19). PÉREZ FRANCESCH, sense estar d'acord amb el que constata, fa veure una "concepción" constitucional de "jerarquización entre lenguas, que hegemoniza el castellano" (Pérez Francesch, Joan Lluís, *El marco constitucional del pluralismo. Especial consideración del plurilingüismo*, ob.cit., p. 32). VERNET parla, en aquest sentit, d'un "principi de diversitat de tractament" (Vernet, Jaume, *La regulació del plurilingüisme a l'Administració espanyola (1977-1990)*, ob.cit., p. 157).

²³⁷⁶ A favor d'aquesta interpretació, López Basaguren, Alberto, *El pluralisme lingüístic dins l'Estat autonòmic*, ob.cit., pp. 46-47; Gurrera, Matilde, *El pluralismo lingüístico*, ob.cit., pp. 230-231; i Herrero de Miñón, Miguel, Addenda. *Plurilingüismo, cooficialidad y lengua "propia" en el bloque de constitucionalidad*, ob.cit., pp. 138-139).

²³⁷⁷ Segons PÉREZ FRANCESCH, el predomini jurídic del castellà crea una situació "en la que aquello que resulta discriminatorio según nos muestra la jurisprudencia es el uso de la lengua propia, con la consiguiente superprotección del castellano" (Pérez Francesch, Joan Lluís, *El marco constitucional del pluralismo. Especial consideración del plurilingüismo*, ob.cit., p. 33). RUIZ RICO també cita el "criterio interpretativo del TC" sobre les polítiques de normalització lingüística de les llengües pròpies, "según el cual han de tenerse en cuenta los derechos de los castellanoparlantes", es a dir "de individuos particulares que pertenecen a la minoría castellano-parlante" (Ruiz-Rico Ruiz, Gerardo, *Los derechos de las minorías religiosas, lingüísticas y étnicas en el ordenamiento constitucional español*, ob.cit., p. 133).

En aquest sentit, la jurisprudència constitucional ha tingut en compte les "històriques" situacions de submissió en el passat²³⁷⁸ i la preponderància social del castellà en el present²³⁷⁹. Així, el Tribunal Constitucional ha convalidat les polítiques lingüístiques de normalització, i les corresponents obligacions pels ciutadans, com una forma legítima de protegir un bé constitucional concret, la igualtat entre les llengües²³⁸⁰.

De tota manera, la Constitució estableix les condicions per la desigualtat entre les llengües. En limitar l'oficialitat de les "altres llengües" al seu territori, i convertir el castellà en llengua oficial en tot l'Estat, l'art. 3 CE crea una jerarquització entre llengües, assegura l'hegemonia del castellà i particularitza l'ús de les llengües no castellanes²³⁸¹.

Per contra, l'art. 3.2 CE converteix en mandat la declaració d'oficialitat de les llengües espanyoles no castellanes, en els seus territoris²³⁸², i estableix una "reserva estatutària" sobre el seu contingut. La reserva fa possible el

²³⁷⁸ Segons el Tribunal Constitucional, una "situación histórica de desigualdad respecto del castellano" (STC 337/1994, de desembre, Qüestió d'inconstitucionalitat contra diversos preceptes de la Llei catalana de Normalització lingüística de 1983, FJ 7).

²³⁷⁹ Al respecte, el Tribunal Constitucional adopta "como punto de referencia el dato sociológico (el entorno social dominado por la preponderancia de la lengua castellana) para justificar la legitimidad de una medida potencialmente vulneradora del principio de igualdad" (Ruiz-Rico Ruiz, Gerardo, *Los derechos de las minorías religiosas, lingüísticas y étnicas en el ordenamiento constitucional español*, ob.cit., p. 132).

²³⁸⁰ STC 337/1994, de desembre, Qüestió d'inconstitucionalitat contra diversos preceptes de la Llei catalana de Normalització lingüística de 1983, FJ 6.

La cooficialitat lingüística és una "situación que necesariamente conlleva, de un lado, el mandato para todos los poderes públicos, estatal y autonómico, de fomentar el conocimiento y asegurar la protección de ambas lenguas oficiales en el territorio de la Comunidad. De otro, que los poderes públicos deben garantizar, en sus respectivos ámbitos de competencia, el derecho de todos a no ser discriminado por el uso de una de las lenguas oficiales de la Comunidad Autónoma".

²³⁸¹ Pérez Francesch, Joan Lluís, *El marco constitucional del pluralismo. Especial consideración del plurilingüismo*, ob.cit., p. 32.

²³⁸² Segons l'art. 3.2 CE, "les altres llengües espanyoles seran també cooficials a les seves respectives Comunitats Autònomes, d'acord amb els seus Estatuts".

Segons LÓPEZ BASAGUREN, "la declaració d'oficialitat té un caràcter imperatiu i inqüestionable" (López Basaguren, Alberto, *El pluralisme lingüístic dins l'Estat autonòmic*, ob.cit., p. 44). MILIÁN sosté al respecte que "la Constitución, a través del término "serán" establece que las demás lenguas españolas "deben" ser oficiales, y no sólo que facultativamente podrán serlo. Apoya esta tesis, además del sentido de mandato que el término "serán" encierra, el hecho de que fueron rechazadas las enmiendas que precisamente proponían sustituir el término "serán", considerado preceptivo, por el claramente potestativo de "podrán ser" (Milián Massana, Antoni, *La regulación constitucional del multilingüismo*, ob.cit., p. 134).

reconeixement de les altres llengües com "llengües pròpies"²³⁸³, i també l'establiment de deures i drets lingüístics sobre les mateixes²³⁸⁴.

D'aquesta manera, el dret constitucional facilita l'aplicació de polítiques lingüístiques d'extensió i generalització de l'ús social de la llengua²³⁸⁵, amb l'únic límit, en absència de normes constitucionals específiques de protecció de les

²³⁸³ HERRERO destaca el valor polític de la qualificació d'una llengua com a pròpia. "La condición de "propia" es lo que hace valiosa a una lengua y ante esta caracterización que es eminentemente política, porque la lengua, junto con otros factores, contribuye a dar el ser a la comunidad, ceden las otras (...) Se valora como un criterio político como factor material de integración en el sentido que Smend diera a este término" (Herrero de Miñón, Miguel, *Addenda. Plurilingüismo, cooficialidad y lengua "propia" en el bloque de constitucionalidad*, ob.cit., p. 134). SOLOZÁBAL també destaca el "significado afectivo-simbólico" del concepte, però l'encaixa en un context de "pluralismo y neutralidad", que exclou una situació "en la que no cupiese la manifestación nacional por otro medio que no sea el idioma propio, o sea en castellano" (Solozábal, Juan José, *El régimen constitucional del bilingüismo*, ob.cit., p. 31).

En canvi, PÉREZ FRANCESCH creu que la declaració de llengua pròpia porta implícit "un objetivo final que se identificaría con un uso generalizado de aquella" (Pérez Francesch, Joan Lluís, *El marco constitucional del pluralismo. Especial consideración del plurilingüismo*, ob.cit., p. 32). Així, segons SOLÉ I DURANY, si es preserven "els drets lingüístics individuals derivats de l'oficialitat o dels drets fonamentals", es pot admetre que "la primacia o preferència del català és una qüestió d'interès públic", en relació a un "dret col·lectiu", sempre i quan estigui justificat (Solé i Durany, Joan Ramon, "El concepte de llengua pròpia en el dret i en la normalització de l'idioma a Catalunya", *Revista de Llengua i Dret*, número 26, desembre de 1996, p. 110). Finalment, per PUIG SALELLAS, llengua pròpia significa "llengua única" (en alguns àmbits, com la toponímia), "llengua preferent" (en d'altres, com l'educació) i "llengua necessària" (a efectes de normalització) (Puig Salellas, Josep Maria, "Els grans conceptes de la doble oficialitat en la llei 1/1998 de política lingüística", *Revista de Llengua i Dret*, número 29, juliol de 1998, pp. 25-26).

²³⁸⁴ En concret, per LÓPEZ BASAGUREN, el "deure de coneixement", de caràcter general, entès com la possibilitat "d'afegar vàlidament el seu coneixement", no es deriva "de la declaració d'oficialitat d'una llengua". Malgrat tot, la interpretació segons la qual la inexistència d'un deure constitucional de conèixer les llengües espanyoles no castellanes és "una mostra inequívoca de la voluntat del constituent d'excloure el deure de coneixement d'aquelles com a característica pròpia del seu règim jurídic de llengua oficial", no és sostenible. La Constitució "no prejuga el règim jurídic de les llengües pròpies oficials de les Comunitats Autònomes", i per tant el silenci "no es pot interpretar com una exclusió del deure de coneixement d'aquelles llengües, ja que, precisament, aquest silenci no és sinó conseqüència lògica de la configuració del bloc de la constitucionalitat del sistema lingüístic, en el qual el constituent atribueix a l'Estatut d'Autonomia la configuració del règim jurídic de la llengua pròpia respectiva" (López Basaguren, Alberto, *El pluralisme lingüístic dins l'Estat autònom*, ob.cit., pp. 46-47).

SOLOZÁBAL es manifesta en contra del reconeixement d'un deure general de coneixement de les llengües espanyoles no castellanes en el marc estatutari (Solozábal, Juan José, *El régimen constitucional del bilingüismo*, ob.cit., p. 19). També TOMÁS RAMÓN FERNÁNDEZ, pel qual, "la Constitución excluyó inequívocamente tal deber y ninguna forma subconstitucional puede crearlo sin incurrir en una infracción de la Norma Fundamental determinante de su nulidad" (Fernández, Tomás Ramón, "Dictamen emitido a requerimiento de diversas asociaciones sobre la conformidad a la Constitución de la ley catalana de política lingüística de 7 de enero de 1998", *Teoría y Realidad Constitucional*, número 2, segon semestre 1998, p. 18).

²³⁸⁵ En aquest sentit, STC 337/1994, de desembre, *Qüestió d'inconstitucionalitat contra diversos preceptes de la Llei catalana de Normalització lingüística de 1983*, FJ 6.

minories lingüístiques, dels drets constitucionals fonamentals²³⁸⁶ i les competències estatals.

Així, les llengües pròpies poden esdevenir "llengües usuals" (o d'ús preferent), no tan sols de l'Administració, sinó també de la societat, sempre i quan es garanteixi el dret (individual) de fer servir (i ser atès) en la llengua lliurement escollida²³⁸⁷, i el compliment del deure de conèixer la llengua castellana en qualsevol part del territori de l'Estat.

En canvi, tot i el limitat reconeixement del "dret d'ús" de les llengües no castellanen en el Senat²³⁸⁸, les Comunitats Autònomes amb "llengües pròpies" manquen de cobertura constitucional per reclamar el reconeixement del "dret d'ús" de la llengua més enllà dels límits del seu territori²³⁸⁹, sense perjudici, tampoc, d'un ús extraterritorial derivat dels corresponents drets constitucionals (llibertat d'expressió o tutela judicial, per exemple)²³⁹⁰.

²³⁸⁶ Milián Massana. Antoni, *Derechos lingüísticos y derechos fundamentales en España*, ob.cit., pp. 69-103.

²³⁸⁷ Tal i com diu PRIETO DE PEDRO, el model constitucional "establece un equilibrio básico de los derechos lingüísticos de los ciudadanos que desplaza el centro de gravedad de la libertad de la lengua a la libre elección por el ciudadano entre el uso de una u otra lengua oficial" (Prieto de Pedro, Jesús, "Dictamen emitido a requerimiento del Excmo. Sr. Defensor del Pueblo sobre la conformidad a la Constitución de la ley 1/1998, de 7 de enero, de política lingüística, del Parlamento de la Generalidad de Cataluña", *Teoría y Realidad Constitucional*, número 2, segon semestre 1998, p. 90)

²³⁸⁸ L'art. 56 bis 7.2 del Reglament del Senat preveu que les intervencions en la sessió anual sobre "el balance de la situación del Estado de las Autonomías", "podrán realizarse en cualquiera de las lenguas que, con el castellano, tengan el carácter de oficiales en alguna Comunidad Autónoma, de acuerdo con la Constitución y el correspondiente Estatuto de autonomía".

²³⁸⁹ VERNET parla al respecte d'un "principi de territorialització impura", que "pretén delimitar les diferents llengües en uns territoris determinats: les denominades comunitats autònomes en el cas de les llengües no castellanen i a totes les comunitats autònomes en el cas del castellà", i que es defineix impur perquè només funciona per les llengües no castellanen. No obstant, l'autor creu que el principi del plurilingüisme "podria servir per emparar el respecte dels drets lingüístics dels ciutadans, amb independència del lloc del territori on es troben o, almenys, sense tenir en compte la ubicació concreta de les administracions generals" (Vernet, Jaume, *La regulació del plurilingüisme a l'Administració espanyola (1977-1990)*, ob.cit., pp. 159-161)

²³⁹⁰ En aquest sentit, STC 74/87, de 25 de juny, Recurs d'inconstitucionalitat contra la Llei Orgànica 14/1983, de reforma de la Llei d'Enjudiciament Criminal, en matèria d'assistència lletrada al pres, FJ 3 (tutela judicial) i STC 337/1994, de desembre, Qüestió d'inconstitucionalitat contra diversos preceptes de la Llei catalana de Normalització lingüística de 1983, FFJJ 9 i 11 (dret a l'educació).

7.2.2. Les llengües minoritàries i les minories lingüístiques.

La Constitució de 1978 manca de normes específiques de protecció de les minories lingüístiques, i ni tan sols inclou la "llengua" entre les categories sospitoses de discriminació, tot i la desigualtat històrica reiteradament esmentada entre el castellà i les altres llengües del territori espanyol²³⁹¹.

La protecció de les minories lingüístiques i les llengües minoritàries ha de trobar-se, no tant en la norma constitucional (de la que poden inferir-se els principis de tutela, particularment la igualtat i el pluralisme²³⁹²), com en els tractats internacionals (l'art. 27 del PIDCP, l'art. 14 del CEDH, el Conveni-Marc de protecció de les minories nacionals, i la Carta Europea de Llengües Regionals i Minoritàries²³⁹³, encara no ratificada per Espanya) i en la legislació lingüística (Estatuts d'Autonomia, lleis lingüístiques, i lleis sectorials amb previsions sobre l'ús de la llengua).

El dret internacional fa servir dues categories per tutelar el fet minoritari en matèria lingüística, la "llengua minoritària", que apareix en la Carta Europea de

²³⁹¹ Segons MILLÁN, l'omissió de la llengua "no significa obviamente que al legislador le sea permitido aprobar leyes que discriminen a los ciudadanos por razón de la lengua", si bé implica la aplicació de "tests menos severos" en el control de constitucionalitat (Milián Massana. Antoni, *Derechos lingüísticos y derechos fundamentales en España*, ob.cit., pp. 76-79).

²³⁹² Al respecte del vincle entre llengua, pluralisme i igualtat, entre d'altres, Aragón, Manuel, "El tratamiento constitucional del multilingüismo", a VV.AA. *Federalismo y Regionalismo*, ob.cit., p. 407; i Gurrera, Matilde, *El pluralismo lingüístico*, ob.cit., p. 230.

²³⁹³ L'article 27 del Pacte Internacional de Drets Civils i Polítics preveu que "en los Estados en que existan minorías étnicas, religiosas o lingüísticas, no se negará a las personas que pertenezcan a dichas minorías el derecho que les corresponde, en común con los demás miembros del grupo, a tener su propia vida cultural, a profesar y practicar su propia religión y a emplear su propio idioma" (Art. 27).

L'article 14 del Conveni Europeu de Drets Humans prohibeix la discriminació, "especialmente por razones de (...) lengua, (...) origen nacional o social, pertenencia a una minoría nacional, (...)".

L'article 10.2 del Conveni-marc de protecció de les minories nacionals estableix que "en las zonas geográficas habitadas tradicionalmente o en número considerable por personas pertenecientes a minorías nacionales, cuando estas personas lo soliciten y dicha solicitud corresponda a una necesidad real, las Partes se esforzarán por asegurar, en la medida de lo posible, unas condiciones que permitan la utilización de la lengua minoritaria en las relaciones entre esas personas y las autoridades administrativas".

L'apartat 2n del Preàmbul de la Carta Europea de Llengües regionals i minoritàries, manifesta que "la protection des langues régionales ou minoritaires historiques de l'Europe, dont certaines risquent, au fil du temps, de disparaître, contribue à maintenir et à développer les traditions et la richesse culturelles de l'Europe".

Llengües regionals i minoritàries²³⁹⁴, i la "minoria lingüística", que es preveu a l'art. 27 del PIDCP, per la interpretació del qual s'ha de tenir en compte la Declaració de les Nacions Unides de 1992²³⁹⁵. La tutela del fet minoritari en matèria lingüística també està prevista pel Conveni-Marc de protecció de les minories nacionals²³⁹⁶, i és freqüent en dret comparat (entre els casos més destacats, ja estudiats, Itàlia, Alemanya, Àustria, Bèlgica i Canadà)²³⁹⁷.

a. Les llengües espanyoles diferents del castellà, en tan que "llengües minoritàries"

La Carta Europea de Llengües Regionals i Minoritàries estableix els requisits per identificar les "llengües minoritàries" en el territori dels Estats signataris, tot i que la identificació concreta de tals llengües no és automàtica ("*ope tractatus*"), sinó que depèn d'un acte discrecional de cada Estat²³⁹⁸.

Així, segons l'art. 1 de la Carta, "*par l'expression «langues régionales ou minoritaires», on entend les langues: a) pratiquées traditionnellement sur un territoire d'un État par des ressortissants de cet État qui constituent un groupe numériquement inférieur au reste de la population de l'État; et b) différentes de la (des) langue(s)*

²³⁹⁴ Article 1 de la Carta Europea de les Llengües regionals o minoritàries, Conveni número 148 del Consell d'Europa, fet a Estrasburg, el 2 d'octubre de 1992.

²³⁹⁵ Declaració sobre els Drets de les persones que pertanyen a minories nacionals o ètniques, religioses o lingüístiques, emesa per l'Assemblea General de les Nacions Unides, el dia 18 de desembre de 1992 (resolució 47/135). Els articles 2 i 4 de la Declaració reconeixen el dret de les minories a l'ús de la pròpia llengua, sense ingerència ni discriminació; i també el dret a l'aprenentatge de la mateixa, respectivament.

²³⁹⁶ Articles 5, 10, 12 i 14 del Conveni Marc per a la protecció de les minories nacionals, número 157 del Consell d'Europa, fet a Estrasburg, l'1 de febrer de 1995.

²³⁹⁷ Al respecte, art. 67, annex 4, de la Constitució d'Àustria; art 23 de la Loi constitutionnelle de 1982 (Carta de Drets i Llibertats del Canadà); art 3 de la Constitució d'Alemanya; i art. 6 de la Constitució italiana de 1948. També, a Bèlgica, article 8 de les Lois Coordonnées sur l'emploi des langues en matière administrative, de 18 juliol 1966.

²³⁹⁸ Segons l'article 3.1 de la Carta, "*chaque État contractant doit spécifier dans son instrument de ratification, d'acceptation ou d'approbation chaque langue régionale ou minoritaire, ou chaque langue officielle moins répandue sur l'ensemble ou une partie de son territoire, à laquelle s'appliquent les paragraphes choisis conformément au paragraphe 2 de l'article 2*".

officielle(s) de cet État; elle n'inclut ni les dialectes de la (des) langue(s) officielle(s) de l'État ni les langues des migrants"²³⁹⁹.

Seguint els esmentats requisits, la conclusió és que les llengües minoritàries podran ser, en tot cas, aquelles desproveïdes de l'estatut d'oficialitat (el bable, l'aragonès, el català en la franja nord-oriental d'Aragó, i el romanó o llengua pròpia de la minoria "dispersa" gitana)²⁴⁰⁰. També, si adoptem una interpretació literal dels requisits de la Carta, les llengües que no són oficials en el conjunt de l'Estat, però sí en altres àmbits territorials inferiors (català a Catalunya, Illes Balears i Comunitat Valenciana; basc al País Basc i Navarra; gallec a Galícia)²⁴⁰¹.

La interpretació proposada serà admissible sempre i quan el context d'ús sigui l'estatal, i no l'autonòmic, en que formalment les llengües autonòmiques diferents del castellà, i la llengua castellana tenen el mateix status jurídic, tot i la inferioritat en àmbits socials concrets (indústria cultural)²⁴⁰². En conseqüència,

²³⁹⁹ Article 1.1 de la Carta Europea de les Llengües regionals o minoritàries, Conveni número 148 del Consell d'Europa, fet a Estrasburg, el 2 d'octubre de 1992

²⁴⁰⁰ Per LÓPEZ BASAGUREN, la base jurídica per protegir les minories lingüístiques és l'art. 3.3 CE, segons el qual, "la riquesa de les diferents modalitats lingüístiques d'Espanya és un patrimoni cultural que serà objecte d'especial respecte y protecció".

Així, "entenem que aquesta norma empararia tant les llengües d'aquelles comunitats que no han arribat a constituir-se en Comunitat Autònoma, com de les minories lingüístiques existents en certes zones, limítrofes amb territoris de llengua pròpia, però marginals en els territoris en què són, i també de totes aquelles modalitats lingüístiques, en sentit estricte, existents en l'àmbit de qualsevol de les llengües considerades" (López Basaguren, Alberto, *El pluralisme lingüístic dins l'Estat autonòmic*, ob.cit., p. 54).

En suport de la relació entre "modalitats lingüístiques" i "llengües minoritàries", l'art. 4 de la llei aragonesa del Patrimoni Cultural, llei 3/1999, de 10 de març, segons el qual, "el aragonés y el catalán, lenguas minoritarias de Aragón, en cuyo ámbito están comprendidas las diversas modalidades lingüísticas, son una riqueza cultural propia y serán especialmente protegidas por la Administración".

²⁴⁰¹ Podem tenir en compte, en aquest sentit, l'opinió de PÉREZ FRANCESCH, que fa veure l'estatut minoritari de les altres llengües, diferents del castellà, en el context territorial de l'Estat. Al seu entendre, l'art. 3 CE "hegemoniza" la llengua castellana "y particulariza en extremo a las demás, prácticamente sin dejarlas salir de su reducto" (Pérez Francesch, Joan Lluís, *El marco constitucional del pluralismo. Especial consideración del plurilingüismo*, ob.cit., p. 32). CLOTET també es manifesta en aquest sentit, i inclou el català entre les "llengües minoritàries", enteses com aquelles que "no ocupen una posició dominant en la societat on es troben" (Clotet, Maria Angels, *Incidència del Conveni-Marc per a la protecció de les minories nacionals en l'Estatut de les llengües regionals o minoritàries*, ob.cit., p. 115).

²⁴⁰² Clotet, Maria Angels, *Incidència del Conveni-Marc per a la protecció de les minories nacionals en l'Estatut de les llengües regionals o minoritàries*, ob.cit., p. 115.

aquells idiomes són llengües minoritàries en el context de l'Estat, on són clarament inferiors, en nombre de parlants i en status jurídico-constitucional²⁴⁰³.

L'aplicació jurisprudencial²⁴⁰⁴ i legislativa²⁴⁰⁵ de la Carta en la interpretació del règim jurídic del valencià i el català permet entendre que les llengües autonòmiques poden definir-se com "llengües minoritàries", i, per tant, considerar-se beneficiàries de la referida protecció internacional (una vegada es ratifiqui el corresponent tractat).

Així mateix, d'acord amb el citat article 1 de la Carta, per *"territoire dans lequel une langue régionale ou minoritaire est pratiquée"*, on entend *"l'aire géographique dans laquelle cette langue est le mode d'expression d'un nombre de personnes justifiant l'adoption des différentes mesures de protection et de promotion prévues par la présente Charte"*²⁴⁰⁶.

Finalment, par *«langues dépourvues de territoire»*, on entend les langues pratiquées par des ressortissants de l'État qui sont différentes de la (des) langue(s) pratiquée(s) par le reste de la population de l'État, mais qui, bien que traditionnellement pratiquées sur le territoire de l'État, ne peuvent pas être rattachées à une aire géographique

²⁴⁰³ Tal i com destaca GURRERA, "nuestra Constitución limita la oficialidad de las lenguas españolas distintas del castellano a su ámbito territorial" (Gurrera, Matilde, *El pluralismo lingüístico*, ob.cit., p. 230). Igualment MILLÁN entén que el "monolingüismo estatal" és també "una discriminación, que, aunque pueda justificarse, revela, para este punto, que el Estado autonómico mantiene todavía, y con apego, notas típicas del Estado unitarista" (Millán Massana, Antoni, *La regulación constitucional del multilingüismo*, ob.cit., p. 153). També, com hem vist anteriorment, Pérez Francesch, Joan Lluís, *El marco constitucional del pluralismo. Especial consideración del plurilingüismo*, ob.cit., p. 32.

²⁴⁰⁴ El Tribunal Constitucional utilitza l'art 10 de la Carta Europea de llengües regionals o minoritàries en fonamentar algun dels seus pronunciaments sobre les llengües oficials no castellanes de les Comunitats Autònomes, com per exemple, l'onomàstica en català. Així, l'ATC 311/1993, de 25 d'octubre, *Recurs d'empara (no admès a tràmit) sobre la denegació d'inscripció d'un cognom en català en el Registre Civil de Barcelona*, FJ 3.

²⁴⁰⁵ Per exemple, l'apartat 2n del Preàmbul de la Llei catalana de Política lingüística, llei 1/1998, de 7 de gener cita, entre les normes de "dret lingüístic" que han servit de base per la redacció de la llei, la Carta Europea de Llengües regionals o minoritàries.

²⁴⁰⁶ Article 1.2 de la Carta Europea de les Llengües regionals o minoritàries, Conveni número 148 del Consell d'Europa, fet a Estrasburg, el 2 d'octubre de 1992

*particulière de celui-ci*²⁴⁰⁷. És el cas de la llengua romanó, que fa servir una petita part de la minoria gitana²⁴⁰⁸.

b. Els criteris de reconeixement de les "minories lingüístiques", segons el models italià, belga i canadenc

La categoria de minoria lingüística no és tan fàcil d'aplicar en l'ordenament jurídic espanyol perquè els tractats i les resolucions internacionals manquen d'una definició precisa de la mateixa. La Carta, de fet, no reconeix "drets per les minories" sinó "mesures de protecció" de les llengües minoritàries, que han de ser aplicades pels Estats²⁴⁰⁹. Altrament, les definicions de "llengua minoritària" i "minoria nacional" aporten criteris (objectius i subjectius) aplicables sobre el fet lingüístic, entre ells, el context territorial, la inferioritat numèrica, el nombre "significatiu" o rellevant i la voluntat de conservar i fer servir la llengua minoritària²⁴¹⁰.

En termes de dret comparat, la "minoria lingüística" és el conjunt de parlants d'una llengua que és minoritària en un context territorial i/o institucional, i estan

²⁴⁰⁷ Article 1.3 de la *Carta Europea de les Llengües regionals o minoritàries*, Conveni número 148 del Consell d'Europa, fet a Estrasburg, el 2 d'octubre de 1992

²⁴⁰⁸ Segons dades de les Organitzacions No Governamentals que atenen les necessitats de la població gitana d'Espanya (formada per unes 500 mil persones), un 17 per 100 dels membres d'aquesta comunitat utilitzen el romanó (*Diari El País*, "El romanó en peligro", 24 de desembre de 1999, Societat).

²⁴⁰⁹ VANDERNOOT fa veure que "*la Charte ne prévoit pas explicitement des "droits" mais plutôt des "mesures" destinées non pas à protéger les minorités en tant que telles: ce sont les langues elles-mêmes qui son visées, suivant ainsi une démarche objective*" (Vandernoot, Pierre, *Les aspects linguistiques du droit des minorités*, ob.cit., p. 331).

²⁴¹⁰ Al respecte, article 1 de la *Carta Europea de les Llengües regionals o minoritàries*, Conveni número 148 del Consell d'Europa, fet a Estrasburg, el 2 d'octubre de 1992; *Recomanació relativa a un protocol addicional a la Convenció Europea de Drets Humans sobre els Drets de les Minories Nacionals* (Recomanació 1201/1993, d'l de febrer) i Article 1 de la *Proposició de Protocol Addicional al CEDH relatiu a les persones que pertanyen a les minories nacionals*.

CLOTET també proposa com a "criteris fonamentals de l'existència d'una minoria lingüística", "l'autocategorització o autoidentificació", la "ascendència comuna", els "trets lingüístics, culturals i històrics units a la llengua", i "organització social de la interacció de grups lingüístics situant els grups en qüestió en situació minoritària" (Clotet, Maria Angels, *Incidència del Conveni-Marc per a la protecció de les minories nacionals en l'Estatut de les llengües regionals o minoritàries*, ob.cit., p. 118)

També, De Azcarate, Pablo, *Minorías nacionales y Derechos Humanos*, ob.cit., p. 120; Capotorti, Francesco, *Estudio sobre las personas pertenecientes a minorías étnicas, religiosas o lingüísticas*, ob.cit., p. 101; i Delgrange, Xavier, *Minorités linguistiques et idéologiques en Belgique*, ob.cit., p. 1158.

concentrats en una part del territori de l'Estat, o dispersos entre les seves fronteres. El concepte identifica els grups de parlants d'una llengua efectivament minoritària i jurídicament reconeguda en el conjunt de l'Estat (l'alemany, el francès, l'eslovè o el ladí a Itàlia)²⁴¹¹, però també les minories lingüístiques significatives en un context territorial subestatal que aplica el principi de territorialitat lingüística. És el cas de les minories lingüístiques anglesa al Quebec i francesa a Nova Brunswick, en el territori del Canadà²⁴¹²; i de les minories franceses a l'entorn de Brussel·les; les minories francesa o flamenca en els municipis de la frontera lingüística belga; i les minories alemanyes en alguns municipis de la província francòfona belga de Liège²⁴¹³.

En la mesura que la Constitució espanyola de 1978 estableix l'oficialitat general del castellà en tot el territori de l'Estat, i l'oficialitat limitada de les altres llengües en el seu territori, un concepte de minoria lingüística com l'italià (inferioritat numèrica, i reconeixement jurídic) es podria aplicar sobre totes les llengües no castellanes, sense perjudici dels drets individuals dels castellano-parlants²⁴¹⁴.

L'aplicació dels models belga i canadenc de minoria lingüística requeririen la introducció (legislativa o constitucional) del principi de territorialitat lingüística

²⁴¹¹ Pizzorusso, Alessandro, *Minoranze e maggioranze*, ob.cit., p. 83 i *Le minoranze nel diritto pubblico interno*, p. 8; Castorina, Emilio, *Pluralismo e socialità delle minoranze etnico-linguistiche nella giurisprudenza della Corte Costituzionale*, ob.cit., i Palici, Elisabeta, *La tutela giuridica delle minoranze tra Stato e regioni in Italia*, ob.cit.

²⁴¹² Beaudoin, Gérald A., *La protection constitutionnelle des minorités au Canada*, ob.cit., p. 104.

²⁴¹³ Vandernoot, Pierre, *Les aspects linguistiques du droit des minorités*, ob.cit., p. 347; Miliàn, Antoni, *Drets lingüístics i dret fonamental a l'educació*, ob.cit., pp. 143-153; Delgrange, Xavier, *La protecció de les minories: mecanismes institucionals i jurisdiccionals*, ob.cit., pp. 80-87; i Bergmans, Bernhard, *Le statut juridique de la langue allemande en Belgique*, ob.cit., p. 83.

²⁴¹⁴ Per RUIZ RICO, les lleis lingüístiques de les Comunitats Autònomes han de tenir en compte "los derechos, siempre subjetivos, de individuos particulares que pertenecen a la minoría castellano-parlante" (Ruiz-Rico Ruiz, Gerardo, *Los derechos de las minorías religiosas, lingüísticas y étnicas en el ordenamiento constitucional español*, ob.cit., p. 133). A l'entendre de LÓPEZ BASAGUREN, en canvi, només en el cas de les llengües sense reconeixement oficial es pot parlar de "minoría lingüística" (López Basaguren, Alberto, *El pluralisme lingüístic dins l'Estat autonòmic*, ob.cit., p. 54).

(actualment fora de l'ordenament²⁴¹⁵) i la identificació de "regions", "comarques" o "municipis" lingüístics. Igualment, l'establiment de criteris objectius per mesurar la "rellevància numèrica" i "significació" de la minoria, a l'efecte de garantir els seus drets (educatius, administratius i representatius, en el seu cas)²⁴¹⁶.

La "territorialització" lingüística, i la protecció dels drets de les minories lingüístiques, en la mesura en que farien possible un dret constitucionalment protegit (la igualtat i la no discriminació per raó de la llengua, en el cas de les minories), i un bé jurídic de rellevància constitucional (la igualtat social i jurídica de les llengües), no trobaria impediments en la Constitució. L'aplicació d'aquest criteri demanaria, en tot cas, la garantia dels drets individuals d'ús (llibertat d'elecció)²⁴¹⁷ i coneixement de les llengües oficials, i l'aprovació de mesures compensatòries en cas d'evident risc per un dret constitucional. Per exemple, amb el dret de ser educat en la llengua materna durant els primers anys d'escolarització²⁴¹⁸, o amb mesures compensatòries (Aules d'immersió) per migrants i nousvinguts²⁴¹⁹.

²⁴¹⁵ En opinió de MILLÁN, el règim jurídico-constitucional de les llengües "no puede calificarse, si adoptamos la acepción técnica de ambos términos, ni como "territorial" ni como "personal". La ordenación constitucional no es territorial ya que excluye la prioridad de la lengua territorial (a excepción, evidentemente, de los territorios de lengua castellana); ni es "personal" porque no extiende el ejercicio de un derecho lingüístico individual, derivado de la condición de ciudadano de un estado bi o plurilingüe, a todos los ciudadanos que deseen ejercerlo independientemente del lugar" (Milián, Antoni, *La regulación constitucional del multilingüismo*, ob.cit., p. 149).

²⁴¹⁶ El criteri de la "rellevància" (social) de la llengua minoritària (sobre la base de la residència dels pares) el fa servir, per exemple, l'article 23 de la Loi constitutionnelle de 1982 (Carta de Drets i Llibertats del Canadà), per limitar la protecció de les minories lingüístiques (francòfona o anglòfona) en el sistema escolar. També, a Bèlgica, d'acord amb els articles 15, 21, 23 a 28 de les de les Lois coordonnées sur l'emploi des langues en matière administrative, de 18 juillet 1966, en l'àmbit administratiu, si bé sobre una base estrictament numèrica.

²⁴¹⁷ Prieto de Pedro, Jesús, *Dictamen emitido a requerimiento del Excmo. Sr. Defensor del Pueblo sobre la conformidad a la Constitución de la ley 1/1998, de 7 de enero, de política lingüística, del Parlamento de la Generalidad de Cataluña*, ob.cit., p. 90.

²⁴¹⁸ Tal i com fa veure RUIZ-RICO, "algunos de los derechos de las minorías, en este caso castellano-parlantes, también han quedado protegidos por la legislación autonómica, mediante la fórmula que consiste en reconocer el derecho de los niños a recibir la primera enseñanza en la lengua habitual o materna" (Ruiz-Rico Ruiz, Gerardo, *Los derechos de las minorías religiosas, lingüísticas y étnicas en el ordenamiento constitucional español*, ob.cit., p. 128).

Per exemple, l'art 21.2 de la Llei catalana de Política lingüística, llei 1/1998, de 7 de gener, estableix que "els infants tenen dret a rebre el primer ensenyament en llur llengua habitual, ja sigui aquesta el català o el

c. Les minories lingüístiques i el principi d'igualtat

En el marc del Conveni Europeu de Drets Humans, la prohibició de discriminació per raó de llengua, i el dret de rebre una educació, no impliquen el dret específic de rebre l'ensenyament en una determinada llengua. Segons la jurisprudència del Tribunal Europeu de Drets Humans, l'ús d'una llengua concreta en el sistema escolar no constitueix discriminació lingüística pels parlants d'altres llengües i, en conseqüència, la "territorialització" lingüística és legítima en el context del principi d'igualtat²⁴²⁰.

La jurisprudència constitucional espanyola ha aplicat els mateixos criteris en establir doctrinalment que el dret fonamental a l'educació no implica un correlatiu dret de rebre l'ensenyament íntegrament en una determinada llengua²⁴²¹, ni tampoc, conseqüentment, el dret de rebre una compensació

castellà. L'Administració ha de garantir aquest dret i posar els mitjans necessaris per a fer-lo efectiu". De manera més concreta l'art. 7 del Decret sobre l'aplicació de la llei de normalització lingüística de Catalunya a l'àmbit de l'ensenyament no universitari, Decret de la Generalitat 362/1983, de 18 d'abril, preveu que "els infants tindran dret a rebre l'ensenyament corresponent al Cicle Inicial d'EGB i, si s'escau, al període pre-escolar en la llengua que hagi estat la seva habitual fins al moment d'iniciar aquests estudis, respectant en tot cas el que disposa l'article primer. El pare instarà a que aquesta circumstància es compleixi".

En el mateix sentit, l'article 10 de la Llei de Normalització Lingüística de Galícia, llei 3/1983, de 15 de juny, segons el qual "el Gobierno gallego regulará las circunstancias excepcionales en que un alumno pueda ser dispensado del estudio obligatorio de la lengua gallega. Ningún alumno podrá ser dispensado de esta obligación si hubiese cursado sin interrupción sus estudios en Galicia".

En aquest sentit, la STC 337/1994, de desembre, Qüestió d'inconstitucionalitat contra diversos preceptes de la Llei catalana de normalització lingüística de 1983, FJ 11, preveu que "quienes se incorporan al sistema educativo en una Comunidad Autónoma donde existe un régimen de cooficialidad lingüística han de recibir la educación en una lengua en la que puedan comprender y asumir los contenidos de las enseñanzas que se imparten".

²⁴¹⁹ Per exemple les "classes d'acollida" que preveu la Disposició Addicional 5ª de la Llei de Normalització Lingüística de les Illes Balears, llei 3/1986, de 29 d'abril.

²⁴²⁰ Segons el Tribunal d'Estrasburg, les restriccions sobre la llibertat d'elecció de la llengua escolar previstes en la legislació belga, l'article 14 del Conveni de Roma (tutela antidiscriminàtoria) i l'article 2 del Protocol Addicional de 1952 (dret a la instrucció) són compatibles en la mesura en que ho justifica un interès públic rellevant (l'ús públic i social de les llengües) i es basen en un element objectiu (la regió) (Arrêt du 23 de juillet 1968 relatif à certains aspects du régime linguistique de l'enseignement en Belgique (Série A, Volum 5, Número 7, pàgines 43-44, 1968)).

²⁴²¹ STC 337/1994, de desembre, Qüestió d'inconstitucionalitat contra diversos preceptes de la Llei catalana de Normalització lingüística de 1983, FJ 7.

"Ni del contenido del derecho constitucional a la educación reconocido en dicho precepto ni tampoco, en particular, de sus apartados 2, 5 i 7 se desprende el derecho a recibir la enseñanza en sólo una de las dos lenguas cooficiales en la Comunidad Autónoma, a elección de los interesados".

econòmica si no hi ha escoles d'una llengua determinada en el territori de residència²⁴²².

A la fi, les mesures de protecció de les minories lingüístiques, en el nostre context constitucional, són discrecionals del legislador, i han d'emmarcar-se en l'article 9.2 CE, com una forma de fer real i efectiva la llibertat i la igualtat²⁴²³. De fet, els models educatius de la llengua pròpia que apliquen el País Basc, Navarra i la Comunitat Valenciana ha tingut en compte el criteri geogràfic (l'ús socio-territorial de la llengua) i/o la voluntat dels pares per determinar el pes de la llengua pròpia en l'educació²⁴²⁴. Així, les institucions basques han creat una xarxa separada, amb tres tipus d'escoles (en euskera, mixtes i en castellà),

²⁴²² STC 195/1989, de 27 de novembre, Recurs d'empara contra resolució de la Generalitat valenciana que denega el pagament de despeses compensatòries per manca de centres que imparteixin l'ensenyament en valencià, propers al domicili familiar, FJ 3

"Ninguno de los múltiples apartados del artículo 27 de la Constitución (...) incluye como parte o elemento del derecho constitucionalmente garantizado, el derecho de los padres a que sus hijos reciban educación en la lengua de preferencia de sus progenitores en el Centro Docente público de su elección"

²⁴²³ Per MILLÁN, "el artículo 3º.3 no sería más que una concreción en el campo idiomático del principio de igualdad substancial genéricamente incorporado por la Constitución en el artículo 9º.2 al requerir a los poderes públicos que remuevan los obstáculos que impidan o dificulten que la libertad y la igualdad del individuo y de los grupos en que se integra sean reales y efectivas" (Millán, Antoni, La regulación constitucional del multilingüismo, ob.cit., pp. 145-146). Recordem que, per LÓPEZ BASAGUREN, l'art. 3.3 serveix de base jurídica per la protecció de les llengües minoritàries i les minories lingüístiques (López Basaguren, Alberto, El pluralisme lingüístic dins l'Estat autonòmic, ob.cit., p. 54).

En aquest sentit, STC 337/1994, de desembre, Qüestió d'inconstitucionalitat contra diversos preceptes de la Llei catalana de Normalització lingüística de 1983, FJ 7.

"Dentro de esas acciones políticas se incluyen, como ya se ha declarado por este Tribunal, las disposiciones de las Comunidades Autónomas encaminadas a promover la normalización lingüística en su territorio (...) Disposiciones cuyo objetivo general no es otro que el de asegurar el respeto y fomentar el uso de la lengua propia de la comunidad Autónoma y cooficial en ésta y, a este fin, corregir positivamente una situación histórica de desigualdad respecto al castellano, permitiendo alcanzar, de forma progresiva y dentro de las exigencias que la Constitución impone, el más amplia conocimiento y utilización de dicha lengua en su territorio".

²⁴²⁴ Així, l'article 6.2 de l'Estatut d'Autonomia del País Basc, LO 3/1979, de 18 de desembre preveu que "las instituciones comunes de la Comunidad Autónoma, teniendo en cuenta la diversidad socio-lingüística del país Vasco, garantizarán el uso de ambas lenguas, regulando su carácter oficial, y arbitrarán y regularán las medidas y medios necesarios para asegurar su conocimiento". En desenvolupament del mateix, l'art 16.2 de la Llei de normalització de l'ús de l'euskera, llei 10/1982, de 24 de novembre, estableix que "el Gobierno regulará los modelos lingüísticos en cada centro teniendo en cuenta la voluntad de los padres o tutores y la situación socio-lingüística de la zona".

També, l'art. 7.6 de l'Estatut d'Autonomia de la Comunitat Valenciana, LO 5/1982, d'1 de juliol prescriu que "mediante ley se delimitarán los territorios en que predomine el uso de una y otra lengua, así como los que puedan exceptuarse de la enseñanza y del uso de la lengua propia de la Comunidad" (Art. 7.6).

Finalment, l'art. 9.2 de la Llei Orgànica de Reintegración y Amejoramiento del Régimen Foral de Navarra, LO 13/1982, de 10 d'agost preveu que "el vascuence tendrá también carácter de lengua oficial en las zonas vascoparlantes de Navarra. Una Ley foral determinará dichas zonas, regulará el uso oficial del vascuence y, en el marco de la legislación general del Estado, ordenará la enseñanza de esta lengua".

segons les característiques del territori i la voluntat col·lectiva dels pares, però respectant alhora la llibertat individual d'elecció i preveient també mesures de no discriminació²⁴²⁵.

d. La dimensió col·lectiva dels drets lingüístics

Al respecte de les minories lingüístiques, el dret constitucional ha de tenir en compte la dimensió col·lectiva dels drets lingüístics. Tot i que els individus són els concrets destinataris de les normes lingüístiques²⁴²⁶, la llengua és un fet social de naturalesa col·lectiva, i els corresponents drets s'exerceixen en comú entre els membres de la comunitat de parlants²⁴²⁷. Hi ha, en conseqüència, un interès col·lectiu en la preservació de la llengua socialment minoritària²⁴²⁸, igual que la resta de les cultures i llengües, per la seva condició de "bens culturals"²⁴²⁹.

²⁴²⁵ Art. 16 de la Llei de Normalització de l'ús de l'euskera, llei 10/1982, de 24 de novembre, i Decret pel que es regula l'ús de les llengües oficials en l'ensenyament no universitari del País Basc, Decret del Govern Basc 138/1983, d'11 de juliol.

²⁴²⁶ Seguint LÓPEZ BASAGUREN, "la declaració d'oficialitat es materialitza, així, en un sistema de drets lingüístics subjectius dels ciutadans, que constitueix la base fonamental de tot sistema lingüístic" (López Basaguren, Alberto, *El pluralisme lingüístic dins l'Estat autonòmic*, ob.cit., p. 61)

²⁴²⁷ Tal i com diu LERNER, al respecte de l'art. 27 del PIDCP (drets de les minories), es tracta de "derechos destinados a ser ejercidos por las personas en común con los demás miembros del grupo", es a dir, drets que "sólo pueden ser ejercidos de manera colectiva" (*Las Naciones Unidas y las minorías. A propósito de la declaración de la Asamblea General de 18-12-1992*, ob.cit., p. 274). Per DE LUCAS, si bé és "obvio que lo importante es reconocer y garantizar los derechos a quienes son sus titulares: los individuos, pertenezcan o no a las minorías del tipo que fuere", "otra cosa es desconocer que esa pertenencia modifica no sólo las condiciones reales del ejercicio de los derechos, sino incluso la posibilidad misma de su atribución, de su reconocimiento" (De Lucas, Javier, "El racismo como coartada", a VVAA, *Derechos de las minorías y de los grupos diferenciados*, ob.cit., p. 31). Igualment, per PIZZORUSSO, la protecció jurídica de les minories socials implica que "il legislatore intervenga per conferire al grupo sociale come tale, oppure al singuli appartenenti, determinati diritti o doveri" (Pizzorusso, Alessandro, *Minoranze e maggioranze*, ob.cit., p. 47)

²⁴²⁸ VANDERNOOT, en comentar l'Arrêt du 23 de juillet 1968 relatif à certains aspects du régime linguistique de l'enseignement en Belgique explica que "elle retient l'objectif d'assurer l'homogénéité linguistique dans une région comme étant d'intérêt publique, faisant pencher la balance des intérêts en faveur de ce type de mesure" (Vandernoot, Pierre, *Les aspects linguistiques du droit des minorités*, pàgina 349)

²⁴²⁹ HÄBERLE destaca com a tendència en el final del mil·lenni "la protección nacional e internacional de los bienes culturales y la constitución de la humanidad a partir de la cultura, flanqueada por la idea de derechos humanos", com a forma d'apropament entre les nacions (Häberle, Peter, "La protección constitucional y universal de los bienes culturales: un análisis comparativo", *Revista Española de Derecho Constitucional*, número 54, setembre-desembre 1998, p. 38).

Així, el règim jurídic de la llengua ha de tenir en compte la "mise en oeuvre" col·lectiva²⁴³⁰, especialment en una situació de bilingüisme oficial i polítiques de normalització i extensió de l'ús social de la llengua. Per aquesta raó, tal i com s'ha fet en el sistema escolar, les normes han de tutelar els grups lingüístics, sense perjudici, com hem dit tantes vegades, dels drets individuals de cadascun dels parlants²⁴³¹.

7.2.3. El règim jurídic de les llengües autonòmiques.

a. La cooficialitat i la declaració de "llengua pròpia"

El dret lingüístic de l'Estat espanyol estableix un règim del multilingüisme i cooficialitat (en les Comunitats Autònomes bilingües), que es pot considerar "perfecte" en l'àmbit autonòmic²⁴³², però no en el conjunt de l'Estat, donada la posició preeminent de la llengua castellana²⁴³³, i la falta de reconeixement d'algun grau d'oficialitat de les llengües no castellanes en les institucions centrals de l'Estat²⁴³⁴.

Segons la jurisprudència constitucional, el règim d'oficialitat lingüística comporta la plena eficàcia jurídica dels actes i les comunicacions públiques fetes en la llengua oficial, en el context territorial corresponent (estatal o

²⁴³⁰ Recordem, al respecte, la noció de drets col·lectius, introduïda en apartats precedents. En aquest sentit, i entre d'altres, LÓPEZ RAMÓN, pel qual els drets col·lectius són "derechos subjetivos correspondientes primariamente a los individuos (y, por extensión, a los grupos) cuyo contenido, sin embargo, tiene un significado colectivo, al tener su fundamento en la solidaridad, como todos los derechos de la tercera generación" (López Ramón, Fernando, "Derechos fundamentales subjetivos y colectivos al Medio ambiente", *Revista Española de Derecho Administrativo*, Número 95, Any 1997, p. 361). Recordem que, segons BON, entre aquests drets de tercera generació, es troben els drets culturals (Bon, Pierre, *La protección constitucional de los derechos fundamentales: aspectos de derecho comparado europeo*, ob.cit., p.48)

²⁴³¹ Ruiz-Rico Ruiz, Gerardo, *Los derechos de las minorías religiosas, lingüísticas y étnicas en el ordenamiento constitucional español*, ob.cit., p. 128.

²⁴³² López Basaguren, Alberto, *El pluralisme lingüístic dins l'Estat autonòmic*, ob.cit., p. 47; Gurrera, Matilde, *El pluralismo lingüístico*, ob.cit., p. 230.

²⁴³³ Pérez Francesch, Joan Lluís, *El marco constitucional del pluralismo. Especial consideración del plurilingüismo*, ob.cit., p. 32.

²⁴³⁴ Millán Massana, Antoni, *La regulación constitucional del multilingüismo*, ob.cit., p. 153.

autonòmic)²⁴³⁵. Així, la doble oficialitat o co-oficialitat que es dona en algunes Comunitats Autònomes (Galícia, País Basc, Catalunya, Navarra, Comunitat Valenciana i Illes Balears)²⁴³⁶, situa el castellà, i la llengua autonòmica corresponents, en el mateix nivell jurídic.

La doble oficialitat, i els correlatius drets d'ús i deures de coneixement (constitucional, en el cas del castellà, estatutari, en el cas de les altres llengües), incideixen també sobre el contingut de determinats drets constitucionals (així, el deure d'acreditar el coneixement de la llengua autonòmica per accedir a la funció pública²⁴³⁷ o obtenir un títol oficial²⁴³⁸). La concurrència d'altres principis

²⁴³⁵ STC 82/1986, de 26 de juny, *Recurs d'inconstitucionalitat contra la llei basca de normalització de l'ús de l'euskera*, FFJJ 2 i 3

"Es oficial una lengua, independientemente de su realidad y peso como fenómeno social, cuando es reconocida por los poderes públicos como medio normal de comunicación en y entre ellos, y en su relación con los sujetos privados, con plena validez y efectos jurídicos" (FJ 2). Així, "en los territorios dotados de un estatuto de cooficialidad lingüística, el uso por los particulares de cualquier lengua oficial tiene efectivamente plena validez jurídica en las relaciones que mantengan con cualquier poder público radicado en dicho territorio, siendo el derecho de las personas al uso de una lengua oficial un derecho fundado en la Constitución y el respectivo Estatuto de Autonomía" (FJ 3).

²⁴³⁶ Art. 6.1 de l'Estatut d'Autonomia del País Basc, LO 3/1979, de 18 de desembre; art. 7.1 de l'Estatut d'Autonomia de la Comunitat Valenciana, LO 5/1982, d'1 de juliol; art. 9.2 de la Llei Orgànica de Reintegración y Amejoramiento del Régimen Foral de Navarra, LO 13/1982, de 10 d'agost; art. 3.2 de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya, LO 4/1979, de 18 de desembre; i art. 3 de l'Estatut d'Autonomia de les Illes Balears, LO 2/1983, de 25 de febrer.

²⁴³⁷ La jurisprudència ha establert límits sobre el requisit de coneixement de la llengua pròpia, en el sistema de provisió de places per la funció pública, per preservar el dret constitucional d'accés a les funcions públiques en condicions d'igualtat.

Així, la STC 82/1986, de 26 de juny, *Recurs d'inconstitucionalitat contra la llei basca de normalització de l'ús de l'euskera*, FJ 14

"De acuerdo con la obligación de garantizar el uso de las lenguas oficiales por los ciudadanos y con el deber de proteger y fomentar su conocimiento y utilización, nada se opone a que los poderes públicos prescriban, en el ámbito de sus respectivas competencias, el conocimiento de ambas lenguas para acceder a determinadas plazas de funcionario o que, en general, se considere como un mérito entre otros (como expresamente se prevé) el nivel de conocimiento de las mismas; bien entendido que todo ello ha de hacerse dentro del necesario respeto a lo dispuesto en los arts. 14 y 23 de la CE, y sin que en la aplicación del precepto legal en cuestión se produzca discriminación".

STC 46/1991, de 28 de febrer, *Recurs d'inconstitucionalitat contra la Llei catalana de la Funció Pública de la Generalitat de Catalunya*, FJ 4

"Sería contrario al derecho a la igualdad en el acceso a la función pública exigir un conocimiento del catalán sin relación alguna con la capacidad requerida para desempeñar la función de que se trate".

En el cas del català, l'exigència de coneixement es justifica, segons VERNET, per diverses raons, entre les quals, l'"imperatiu constitucional", derivat de l'"estat plurilingüe"; la declaració estatutària del català com a llengua oficial; la necessitat de superar una "situació de desemparament" del català; la definició del català com "llengua pròpia"; el respecte dels "drets lingüístics" dels ciutadans; l'obligació de "servir l'interès públic" que té l'Administració i, vinculada a ella, la "relació de subjecció especial" dels funcionaris i la "relació de servei" als ciutadans; així com el principi de mèrit en els processos de selecció (Vernet, Jaume, "La

(per exemple, el principi promocional de l'art. 9.2 CE²⁴³⁹, o els drets dels consumidors i usuaris de l'art. 50 CE) ha emparat, de manera indirecta, la intervenció pública (lingüística) en determinades activitats privades (la producció cinematogràfica²⁴⁴⁰, o l'etiquetatge de productes) en que formalment preval la llibertat d'elecció de l'idioma²⁴⁴¹.

D'altra banda, la declaració d'algunes llengües autonòmiques com a "llengües pròpies" ("principi de propietat"²⁴⁴²) de la Comunitat Autònoma no afecta l'estatut d'oficialitat i el contingut dels corresponents drets lingüístics, i per aquesta raó s'ha considerat, en algun cas, un reconeixement de caràcter

valoració dels coneixements de llengua catalana en l'accés a la funció pública local", *Revista de Llengua i Dret*, número 17, juliol 1992, pp. 106-113)

²⁴³⁸ STC 337/1994, de desembre, *Qüestió d'inconstitucionalitat contra diversos preceptes de la Llei catalana de Normalització lingüística de 1983*, FJ 14

"Es indudable, pues, el deber de conocer la lengua catalana como área o materia obligatoria de enseñanza en los Planes de Estudio para quienes estudien en los centros educativos de Cataluña"

²⁴³⁹ El Tribunal Constitucional ha reconegut la capacitat "para ejercer acciones políticas" de les institucions públiques autonòmiques, a l'objecte d'aconseguir "la efectividad" dels drets reconeguts per l'art. 3 CE. En aquest sentit, STC 123/1988, de 23 de juny, *Recurs d'inconstitucionalitat contra la Llei balear de normalització lingüística*, FJ 2; STC 74/1989, de 24 d'abril, *Conflicte de competència contra el Decret català pel que es regula l'ús de la llengua catalana a les escriptures públiques*, FJ 3; i STC 337/1994, de desembre, *Qüestió d'inconstitucionalitat contra diversos preceptes de la Llei catalana de Normalització lingüística de 1983*, FJ 7

²⁴⁴⁰ Així, per exemple, l'art 28.3 de la Llei catalana de política lingüística, llei 1/1998, de 7 de gener, preveu que "per tal de garantir una presència significativa de la llengua catalana en l'oferta cinematogràfica, el Govern de la Generalitat pot establir per reglament quotes lingüístiques de pantalla i de distribució per als productes cinematogràfics que es distribueixin i s'exhibeixin doblats o subtitulats en una llengua diferents de l'original. Les quotes establertes per a les produccions cinematogràfiques doblades o subtitulades en català no poden excedir del cinquanta per cent de l'oferta de distribuïdors i exhibidors en còmput anual i s'han de fonamentar en criteris objectius"

TOMAS RAMÓN FERNÁNDEZ considera que aquesta norma, en establir directament quotes de pantalla, envaeix una competència de l'Estat (Fernández, Tomás Ramón, *Dictamen emitido a requerimiento de diversas asociaciones sobre la conformidad a la Constitución de la ley catalana de política lingüística de 7 de enero de 1998*, ob.cit., p. 34).

²⁴⁴¹ En el cas concret de la llibertat d'expressió, MILLÁN creu que la "libertad de lengua como contenido lingüístico de la libertad de expresión sólo es predicable en las relaciones de naturaleza privada". L'autor exclou d'aquestes relacions privades la senyalització informativa i l'etiquetatge, en considerar-los com elements comunicatius de naturalesa pública (informació al consumidor) (Millán Massana, Antoni, *Derechos lingüísticos y derechos fundamentales en España*, ob.cit., p. 97).

PÉREZ FRANCESCH, per la seva banda, creu que l'exercici de la llibertat d'expressió ha de respectar els drets lingüístics dels ciutadans, i per aquesta raó manifesta la seva disconformitat per l'absència de previsions sobre l'ús de la llengua autònoma en les televisions privades. Així, "para que aquella [la llibertat d'expressió] sea efectiva, es necesario que la lengua que sirve de soporte a la información respete los derechos lingüísticos de los ciudadanos" (Pérez Francesch, Joan Lluís, *El marco constitucional del pluralismo. Especial consideración del plurilingüismo*, ob.cit., p. 33).

²⁴⁴² Amb aquesta denominació, Solé i Durany, Joan Ramon, *El concepto de lengua propia en el dret i en la normalització de l'idioma a Catalunya*, ob.cit., p. 102; Puig Salellas, Josep Maria, *Els grans conceptes de la doble oficialitat en la llei 1/1998 de política lingüística*, ob.cit., p. 25.

simbòlic²⁴⁴³. La referida declaració serveix de suport per les polítiques autonòmiques de normalització lingüística, que tenen per objecte l'extensió de l'ús social de les llengües pròpies, històricament sotmeses²⁴⁴⁴. El reconeixement també podria comportar la conversió de la "llengua pròpia" en "llengua usual"²⁴⁴⁵.

Tanmateix, la denominació escollida per la llengua pròpia no exclou altres denominacions fonamentades en criteris científics, sempre i quan tinguin una finalitat exclusivament científica o acadèmica, dintre de l'autonomia universitària, qüestió particularment controvertida en el cas del valencià²⁴⁴⁶.

En qualsevol cas, la declaració de "llengua pròpia" i les polítiques de normalització lingüística han de preservar els drets individuals dels castellanoparlants, particularment la llibertat d'elecció de la llengua²⁴⁴⁷ i la igualtat jurídica.

²⁴⁴³ Herrero de Miñón, Miguel, *Addenda. Plurilingüismo, cooficialidad y lengua "propia" en el bloque de constitucionalidad*, ob.cit., p. 134; i Solozábal, Juan José, *El régimen constitucional del bilingüismo*, ob.cit., p. 31.

²⁴⁴⁴ STC 337/1994, de desembre, *Qüestió d'inconstitucionalitat contra diversos preceptes de la Llei catalana de normalització lingüística de 1983*, FJ 7.

²⁴⁴⁵ Pérez Francesch, Joan Lluís, *El marco constitucional del pluralismo. Especial consideración del plurilingüismo*, ob.cit., p. 32.

²⁴⁴⁶ Al respecte, STC 75/1997, de 21 d'abril, *Recurs d'empara de la Universitat de València contra resolucions judicials per les quals es declara il·legal l'ús de la denominació "català", en referència a la llengua valenciana, als estatuts de la universitat*, FJ 4.

"[L'art 7 dels Estatuts de la Universitat de València] no hace sino optar por una de las denominaciones, con un soporte de carácter científico, acogida en una norma reglamentaria dictada por la Administración General del estado con la correspondiente habilitación de la ley". La opció es fonamenta en "una finalidad exclusivamente académica, esto es, para la docencia y la investigación".

Recordem, en aquest sentit, que, segons l'art. 7.1 de l'Estatut d'Autonomia de la Comunitat Valenciana, LO 5/1982, d'1 de juliol, "los dos idiomas oficiales de la Comunidad Autónoma son el valenciano y el castellano".

En el comentari de l'anterior sentència, PONS fa veure que "l'ús del terme "català" respon a la llibertat acadèmica de la universitat per adoptar una denominació de la llengua d'acord amb els criteris científics, que són els emprats pels membres de la comunitat acadèmica que tenen la llengua com a objecte de coneixement" (Pons i Parera, Eva, "Autonomia universitària i denominació de llengua pròpia de la Comunitat Valenciana (Comentari a la STC 75/1997, de 21 d'abril)", *Autonomies*, número 23, juny de 1998, p. 205).

²⁴⁴⁷ Prieto de Pedro, Jesús, *Dictamen emitido a requerimiento del excmo. Sr. Defensor del Pueblo sobre la conformidad a la Constitución de la ley 1/1998, de 7 de enero, de política lingüística, del Parlamento de la Generalidad de Cataluña*, ob.cit., pp. 88-89.

b. La reserva estatutària en matèria lingüística i el respecte dels drets fonamentals

L'oficialitat de les llengües autonòmiques és matèria pròpia dels respectius Estatuts d'Autonomia, en raó de la "reserva estatutària" continguda en l'art. 3.2 CE²⁴⁴⁸. El "poder estatuent" disposa d'un ample marge per determinar l'abast de la referida oficialitat, sense afectar el nucli essencial dels drets constitucionals corresponents²⁴⁴⁹, i respectant el repartiment constitucional i estatutari de competències, que reserva l'aplicació de les normes lingüístiques a l'ens titular de la corresponent competència²⁴⁵⁰. D'altra banda, l'Estat és responsable de preservar la igualtat bàsica en el coneixement del castellà²⁴⁵¹.

Així mateix, el règim d'oficialitat, i les corresponents presumpcions de coneixement, no són absoluts, en estar limitats pel contingut concret de determinats drets fonamentals, com la tutela judicial efectiva. D'aquesta manera, l'administració de justícia ha de fer-se en una llengua comprensible per les parts, i en el cas de que una d'elles al·legui desconeixement (sigui espanyola o estrangera), per evitar una situació d'indefensió, se li han de facilitar els oportuns mitjans de traducció²⁴⁵².

²⁴⁴⁸ Tal i com diu LÓPEZ BASAGUREN, "l'Estatut d'Autonomia es configura com el cos normatiu al qual, en desenvolupament de la normativa constitucional referida, correspon la configuració del model lingüístic que s'instaura a cada Comunitat Autònoma". Així, "el joc d'aquestes normes configura l'estatut d'Autonomia com una part del "bloc de la constitucionalitat" en la regulació del model, o, millor, dels models lingüístics de les respectives Comunitats Autònomes" (López Basaguren, Alberto, *El pluralisme lingüístic dins l'Estat autònic*, ob.cit., pp. 47-48).

²⁴⁴⁹ STC 82/1986, de 26 de juny, Recurs d'inconstitucionalitat contra la llei basca de normalització de l'ús de l'euskera, FJ 14.

²⁴⁵⁰ En aquest sentit, i al respecte de la llengua dels procediments a l'Administració General de l'Estat, art. 36 de la Llei del Règim Jurídic de les Administracions Públiques i del Procediment Administratiu Comú, Llei 30/1992, de 26 de novembre.

²⁴⁵¹ STC 82/1986, de 26 de juny, Recurs d'inconstitucionalitat contra la llei basca de normalització de l'ús de l'euskera, FJ 4.

"El Estado puede regular, si lo considera oportuno, las garantías básicas de la igualdad en el uso del castellano como lengua oficial para todos los poderes públicos, así como las garantías del cumplimiento del deber de conocimiento del castellano, entre las que se halla la obligatoriedad de la enseñanza del idioma".

²⁴⁵² STC 74/1987, de 25 de juny, Recurs d'inconstitucionalitat contra la Llei Orgànica 14/1983, de reforma de la Llei d'Enjudiciament Criminal, en matèria d'assistència lletrada al pres, FJ 3.

"Este derecho [el de ser atés per un intèrpret] debe entenderse comprendido en el artículo 24.1 CE en cuanto dispone que en ningún caso puede producirse indefensión (...) si se alega verosíblemente el

L'ordenament jurídic espanyol no empara per igual totes les llengües de l'Estat. El bable, llengua asturiana, que té un status limitat d'oficialitat²⁴⁵³; i l'aragonès, i el català en els pobles de la Franja nord-oriental d'Aragó²⁴⁵⁴, manquen reconeixement jurídic ple, en el marc de l'art. 3 CE²⁴⁵⁵. En la pràctica, tot i que aquestes llengües minoritàries són objecte de protecció jurídica, amb mesures de promoció i conservació, ni el seu ús ni el seu coneixement són obligatoris en tots els casos, ni tampoc no tenen efectes jurídics en les relacions jurídiques, públiques o privades²⁴⁵⁶, llevat del bable²⁴⁵⁷.

desconocimiento". En aquest sentit, "el deber de los españoles de conocer el castellano, antes aludido, hace suponer que ese conocimiento existe en la realidad, pero tal presunción puede quedar desvirtuada cuando el detenido o preso alega verosíblemente su ignorancia o conocimiento insuficiente o esta circunstancia se pone de manifiesto en el transcurso de las actuaciones policiales"

²⁴⁵³ L'art. 4 de l'Estatut d'Autonomia d'Astúries, LO 7/1981 de 30 de desembre, no reconeix estatut d'oficialitat per aquesta llengua asturiana. Al respecte, preveu que "el bable gozará de protección. Se promoverá su uso, su difusión en los medios de comunicación y su enseñanza, respetando, en todo caso, las variantes locales y voluntariedad en su aprendizaje". En canvi, la Llei asturiana d'ús i promoció del bable-asturià, llei 1/1998, de 23 de març, estableix que "se tendrá por válido a todos los efectos el uso del bable/asturiano en las comunicaciones orales o escritas de los ciudadanos con el principado de Asturias" (art. 4.2). No obstant, no és obligatori l'ús del bable en la publicació dels actes i disposicions oficials (art. 5.1), ni tampoc l'aprenentatge (art. 10.1).

Tanmateix, MILIÁN posa de manifest que no hi ha unanimitat sobre el reconeixement del bable com llengua diferenciada del castellà (Milián, Antoni, *La regulación constitucional del multilingüismo*, ob.cit., p. 137, nota 34).

D'altra banda, els eurodiputats Puerta y González Álvarez, van sol·licitar el reconeixement de la llengua asturiana per part de l'Oficina Europea de Llengües Minoritàries (institució privada amb l'estatut d'òrgan consultiu de la Unió Europea) emparant-se en que "se enseña en más del 30 por 100 de las escuelas públicas del Principado de Asturias" (Pregunta escrita E-387/96, DOCE 96/C 161/104).

²⁴⁵⁴ L'article 7 de l'Estatut d'Autonomia d'Aragó, LO 8/1982, de 10 d'agost, tampoc no reconeix l'oficialitat de l'aragonès, ni la del català, llengües a les que considera modalitats lingüístiques. Així, "las diversas modalidades lingüísticas de Aragón gozarán de protección, como elementos integrantes de su patrimonio cultural e histórico". En canvi, l'art. 4 de la Llei aragonesa del Patrimoni Cultural, llei 3/1999, de 10 de març, les defineix com a "llengües minoritàries". En aquest sentit, "el aragonés y el catalán, lenguas minoritarias de Aragón, en cuyo ámbito están comprendidas las diversas modalidades lingüísticas, son una riqueza cultural propia y serán especialmente protegidas por la Administración".

²⁴⁵⁵ VERNET també destaca altres llengües privades de reconeixement i protecció, entre elles, el "pasiego" (Cantàbria); el gallec parlat en algunes comarques de Lleó i Astúries; el català parlat en algunes comarques de Múrcia; el portugués parlat en una petita part de Zamora; l'àrab (Ceuta i Melilla) i "els diversos parlars gitanos" (Vernet, Jaume, *La regulación del plurilingüisme a l'Administració espanyola (1977-1990)*, ob.cit., p. 158, nota 6).

²⁴⁵⁶ MILIÁN entén que la manca d'estatut d'oficialitat d'aquestes llengües incompleix l'art. 3.2 CE, segons el qual les altres llengües espanyoles "serán" també oficials, segons els seus Estatuts (Milián Massana, Antoni, *Derechos lingüísticos y derechos fundamentales en España*, ob.cit., pp. 69-72).

²⁴⁵⁷ Art. 4.2 de la Llei asturiana d'ús i promoció del bable-asturià, llei 1/1998, de 23 de març,

7.3. La pluralitat de cultures i les minories culturals

La Constitució de 1978 no reconeix tan sols la plurinacionalitat (política) i el pluralisme lingüístic de l'Estat espanyol, sinó també la pluralitat de cultures, d'instruments i formes de cultura, tal i com posen de manifest diferents preceptes constitucionals²⁴⁵⁸ i, particularment, el caràcter "indistint" de la competència pública sobre el fet cultural²⁴⁵⁹.

Com en altres Estats compostos, l'ordenament constitucional espanyol posa de manifest la tensió entre universalisme i particularisme, unitat i pluralitat, "laïcitat" i protecció de les identitats culturals diferenciades²⁴⁶⁰. Com hem fet veure anteriorment, en termes jurídics, la unitat de l'Estat és jurídic-constitucional, i, si bé això no descarta l'existència de trets culturals o polítics comuns²⁴⁶¹, tampoc no imposa una determinada manera d'entendre el món o un estil concret de vida. La convivència s'estructura entorn de bases pluralistes, i és el pluralisme i no la unitat el que s'imposa jurídicament i constitucionalment en l'àmbit de la cultura²⁴⁶².

²⁴⁵⁸ Per exemple, l'art 46 CE, segons el qual "els poders públics garantiran la conservació i promouran l'enriquiment del patrimoni històric, cultural i artístic dels pobles d'Espanya i dels béns que l'integren". També, l'art 20.3 CE, d'acord amb el qual "la llei regularà l'organització i el control parlamentari dels mitjans de comunicació dependents de l'Estat o de qualsevol altre ens públic i garantirà l'accés als esmentats mitjans dels grups socials i polítics significatius, respectant el pluralisme de la societat i de les diverses llengües d'Espanya".

²⁴⁵⁹ Segons l'art. 149.2 CE, "sense perjudici de les competències que podran assumir les Comunitats Autònomes, l'Estat considerarà el servei de la cultura com deure i atribució essencial i facilitarà la comunicació cultural entre les Comunitats Autònomes, d'acord amb elles".

Tal i com diu la STC 49/1984, de 5 d'abril, Recurs d'inconstitucionalitat contra la Llei per la que es regulen les sales especials d'exhibició cinematogràfica, la Filmoteca espanyola i les tarifes de les taxes per llicència de doblatge, FJ 6, "hay, en fin, una competencia estatal y una competencia autonómica en el sentido de que, más que un reparto competencial vertical, lo que se produce es una concurrencia de competencias ordenada a la preservación y estímulo de los valores culturales propios del cuerpo social desde la instancia pública correspondiente".

²⁴⁶⁰ De Lucas, Javier, *Droits universels, égalité et pluralisme culturel* (à propos des droits des minorités culturelles), *ob.cit.*, p. 23.

²⁴⁶¹ Solozábal, Juan José, *El estado autonómico como Estado nacional*, *ob.cit.*, p. 78; Herrero de Miñón, Miguel, *Nacionalismos y Estado plurinacional en España*, *ob.cit.*, p. 16; i De Blas, Andrés, *Los nacionalismos españoles y el Estado autonómico*, *ob.cit.*, p. 71.

²⁴⁶² Al respecte, SOLOZÁBAL fa servir l'expressió "unidad plural" (Solozábal, Juan José, *El Estado autonómico como Estado nacional*, *ob.cit.*, p. 78).

La garantia del pluralisme incideix sobre tots els àmbits institucionals i socials de la comunitat política i per aquesta raó també protegeix la diversitat en el si d'aquelles cultures identitàries (les nacionalitats) que la reclamen el reconeixement de l'Estat.

Així, la defensa de valors i principis universals (els valors superiors, o els drets fonamentals), i l'existència d'una "cultura societària comuna", fonamentada en la solidaritat²⁴⁶³, alhora que garanteixen la igualtat social²⁴⁶⁴, no han d'impedir la protecció de la diversitat cultural. El pluralisme cultural ha de facilitar alhora l'anomenat "diàleg de cultures"²⁴⁶⁵, en que el dret de cadascuna a l'existència esdevé el pressupost ineludible, a l'objecte d'evitar imposicions, per part de la majoritària (o majoritàries), des de posicions de poder²⁴⁶⁶.

A més dels principis relatius al pluralisme, la protecció de la diversitat cultural s'articula entorn dels drets culturals formen part dels drets de tercera generació, i en aquest sentit estan reconeguts per la Constitució espanyola, incloent-hi el fet multilingüístic, prèviament exposat. En el mateix sentit, el dret internacional, especialment el Pacte Internacional dels Drets Econòmics, Socials i Culturals de 1966, i els tractats de minories, fan una relació àmplia de tots els drets culturals individuals i col·lectius, el més important dels quals és el de tenir una vida cultural pròpia, en el sentit plural i obert indicat més amunt²⁴⁶⁷. El

²⁴⁶³ Tal i com diu PECES BARBA, "la defensa del valor solidaridad conduce a proclamar la necesidad de perseguir un ideal común y de emprender una tarea común, sin merma de la tolerancia y del pluralismo". Aquest objectiu comú és "la creación de una sociedad en la que todos se consideren miembros de la misma, y resuelvan en su seno las necesidades básicas" (Peces Barba, Gregorio, *Curso de derechos fundamentales* (I), ob.cit., pp. 236-238). Per DE LUCAS, la solidaritat és "ayuda mutua", basada en la "común pertenencia" (De Lucas, Javier, *El concepto de solidaridad*, ob.cit., p. 92.)

²⁴⁶⁴ Seguint KYMLICKA, "la integración en una cultura societaria común ha sido considerada esencial para la igualdad social y la cohesión política" (Kymlicka, Will, *Derechos individuales y derechos de grupo en la democracia liberal*, ob.cit., p. 12)

²⁴⁶⁵ El "dialogue culturel" (De Lucas, Javier, *Droits universels, égalité et pluralisme culturel (à propos des droits des minorités culturelles)*, ob.cit., p. 23)

²⁴⁶⁶ Tal i com diu WALZER, "no existe grupo alguno autorizado a organizarse coercitivamente, a asumir el control del espacio común o a monopolizar los recursos públicos" (Walzer, Michael, *La política de la diferencia: estatalidad y tolerancia en un mundo multicultural*, ob.cit., p. 45)

²⁴⁶⁷ El dret a tenir una vida cultural pròpia es pot resumir, segons PIERRÉ-CAPS, en "le droit de conserver, de développer et d'exprimer l'identité ethnique, culturelle, linguistique et religieuse" (Pierré-Caps, Stéphane, *La*

caràcter col·lectiu d'una bona part dels drets culturals²⁴⁶⁸ comporta la necessitat de reconèixer la participació de les comunitats culturals en la seva gestió i exercici, sense perjudici de la llibertat individual²⁴⁶⁹.

L'autonomia territorial (autonòmica, provincial, comarcal i local) constitueix la base jurídic-institucional del pluralisme cultural en el dret constitucional espanyol. L'ordenament jurídic reconeix competències específiques de cultura per cada ens territorial²⁴⁷⁰, a més de manar una específica conservació de la diversitat cultural (p.ex. arts 3.3 -llengua-, 20.3 -mitjans de comunicació- i 46 -patrimoni cultural- CE). En el marc de les relacions entre Estat i Comunitat Autònoma, la jurisprudència i la doctrina constitucional han considerat "indistinta" la competència de cultura, el que, en certa manera, reforça el pluralisme, perquè, a diferència d'altres àmbits competencials (i sense perjudici de competències concretes com l'educació o els mitjans de comunicació)²⁴⁷¹, la potestat pública sobre la cultura no és "exclusiva" ni "compartida sobre unes bases estatals"²⁴⁷², sinó que deixa marge per totes les interpretacions i polítiques possibles sobre els continguts culturals.

construction de l'État et de la Nation en Europe centrale et orientale. *Réflexions de droit constitutionnel démocratique*, ob.cit., p. 9).

²⁴⁶⁸ De Lucas, Javier, "El racismo como coartada", a VVAA, *Derechos de las minorías y de los grupos diferenciados*, ob.cit., p. 31; Pizzorusso, Alessandro, *Minoranze e maggioranze*, ob.cit., p. 47.

²⁴⁶⁹ Kymlicka, Will, *Derechos individuales y derechos de grupo en la democracia liberal*, ob.cit., pp. 24-32.

²⁴⁷⁰ La cultura forma part de les competències de cadascun dels ens territorials de l'Estat. A més dels arts. 148.1.17 i 149.2 CE (Comunitats Autònomes i Estat), l'ordenament reconeix les competències culturals dels municipis i les províncies (arts. 25.1.m) i art. 36.1 d) -"intereses peculiares de la provincia"- de la Llei de Bases de Règim Local, llei 7/1985, de 2 d'abril. D'altra banda, l'art. 25.1.d) de la Llei d'organització comarcal de Catalunya, llei 6/1987, de 4 d'abril, inclou la "cultura" entre les competències dels Consells Comarcals.

²⁴⁷¹ Tal i com diu PRIETO DE PEDRO, "unidad cultural instrumental, pues se circunscribe a las principales instituciones o instrumentos de creación (investigación), difusión (medios de comunicación), conservación (patrimonio cultural) y transmisión (educación) de la cultura (...). Y esencial (...) pues queda fuera como venimos viendo, el ámbito del concepto o núcleo básico de ambas nociones (esto es: tradiciones, lenguas e instituciones, arte, cultura, ciencia, y técnica)" (Prieto de Pedro, Luis, *Cultura, culturas y Constitución*, ob.cit., p. 264).

²⁴⁷² STC 49/1984, de 5 d'abril, *Recurs d'inconstitucionalitat contra la Llei per la que es regulen les sales especials d'exhibició cinematogràfica, la Filmoteca espanyola i les tarifes de les taxes per llicència de doblatge*, FJ 6,

L'autonomia cultural (de base territorial) no implica tampoc homogeneïtat ni uniformitat. En tot cas, "unitat instrumental", però no de continguts²⁴⁷³. És cert que les "polítiques culturals" poden tenir una determinada orientació, en funció de les posicions ideològiques de la majoria governamental, però aquesta orientació ni ha de perjudicar els drets de les "minories culturals", ni ha d'implacar una "adhesió ideològica" dels funcionaris públics (formalment neutrals) ni dels particulars.

En aquest sentit, l'ordenament constitucional i internacional empara les "minories culturals", algunes específicament (grups lingüístics, confessions religioses, minories ètniques) i altres implícitament, en el marc dels drets constitucionals concrets, com la llibertat ideològica i d'expressió (per exemple, grups anarquistes, avantguardes artístiques, corrents científics minoritaris). En aquest sentit, les "minories culturals" s'han d'entendre com els col·lectius que són minoritaris en un context institucional i/o cultural concret (multicultural), i que defensen una visió del món o un estil de vida diferents del majoritari²⁴⁷⁴.

Per això, el concepte de "minoria cultural" és omnicomprensiu, perquè entén la cultura en un sentit ample (com mode de vida o forma d'entendre el món), que engloba totes les manifestacions culturals distintes de la majoritària, tan les específicament protegides (ètnia, religió i llengua) com les que deriven de les llibertats clàssiques (ideologia, ciència, art)²⁴⁷⁵.

²⁴⁷³ Prieto de Pedro, Luis, *Unidad y pluralismo cultural en el estado autonómico*, ob.cit., p. 46.

²⁴⁷⁴ Per MARTINELLO, la "ciudadanía multicultural", es fonamenta, entre d'altres elements, en que "los individuos que tienen características, necesidades y deseos diferentes se benefician de un trato diferencial que no entra en contradicción con las disposiciones relativas a la ciudadanía en general" (Martinello, Marco. *Inmigración y construcción europea. ¿Hacia una ciudadanía multicultural de la Unión Europea?*, a Lamo d'Espinosa, Emilio, *Culturas, estados, ciudadanos. Una aproximación al multiculturalismo en Europa*, ob.cit., p. 237).

²⁴⁷⁵ Barcina Fernández, Carlos, *Las minorías culturales en Europa*, ob.cit., pp. 10-12.

8. La protecció de les minories socials en el dret constitucional espanyol (IV). Les minories religioses i ètniques.

8.1. Estat laic, llibertat de creences, i minories religioses

El dret constitucional espanyol no és estrictament neutral en matèria religiosa²⁴⁷⁶, ni completament igualitari. L'ordenament jurídic manté una posició "pluralista" o equilibrada entre el laïcisme, el respecte per l'autonomia de les confessions²⁴⁷⁷ i la "sensibilitat pel fenomen religiós"²⁴⁷⁸, en el marc de l'art. 9.2 CE (igualtat promocional entre individus i grups)²⁴⁷⁹. Així, el principi de no confessionalitat ("cap confessió tindrà caràcter estatal", art. 16.3 CE) i el reconeixement constitucional de la llibertat religiosa i de culte (art. 16.1 CE) queda compensat pel principi de cooperació entre l'Estat i les confessions religioses (art. 16.3 CE), que es concreten en els Concordats entre l'Estat espanyol i el Vaticà, i en els convenis entre l'Estat i les altres confessions religioses²⁴⁸⁰.

²⁴⁷⁶ Tal i com diu MARTÍNEZ TORRÓN, i atesa la sensibilitat constitucional pel fenomen religiós, "la supuesta neutralidad del estado no sería otra cosa que una pluriconfesionalidad abierta, o bien una "confesionalidad laica" (Martínez Torrón, *Separatismo y cooperación en los Acuerdos del estado con las minorías religiosas*, ob.cit., p.45)

²⁴⁷⁷ A l'entendre de LLAMAZARES, la relació entre Estat i religió es basa en el pluralisme. "Se trata de la hipótesis de que siempre es posible la delimitación de competencias sin tener que recurrir necesariamente a la subordinación de uno de los polos de la relación al otro. Cada uno le reconoce al otro autonomía para decidir dentro de su propio ámbito" (Llamazares, Dionisio, *Principios, modelos y técnicas de relación entre Estado y grupos ideológicos religiosos (confesiones religiosas) y no religiosos*, ob.cit., p. 41)

²⁴⁷⁸ La sensibilitat pel fenomen religiós implica una "intervención activa en la satisfacción del interés religioso" (Martínez Torrón, *Separatismo y cooperación en los acuerdos del estado con las minorías religiosas*, ob.cit., p.45)

²⁴⁷⁹ En el marc de l'art. 9.2, i d'acord amb la llibertat religiosa, seguint LLAMAZARES, "el ordenamiento estatal debe respetar, proteger y fomentar, haciendo real y efectivo el derecho fundamental de "todos" los ciudadanos a ser "igualmente" libres para creer o no creer" (Llamazares, Dionisio, *Principios, modelos y técnicas de relación entre Estado y grupos ideológicos religiosos (confesiones religiosas) y no religiosos*, ob.cit., pp- 41-43).

Per MARTÍNEZ TORRÓN, "la función promocional en el ámbito religioso" ha de garantir les condicions per l'exercici de la llibertat, "pero no corregir tendencias para asegurar "más pluralidad" o "igualdad plural" por que vulneraría su "neutralidad"" (Martínez Torrón, *Separatismo y cooperación en los Acuerdos del estado con las minorías religiosas*, ob.cit., p. 52).

En aquest sentit, art. 2.3 de la Llei Orgànica de Llibertat Religiosa, LO 7/1980, de 5 de juliol.

²⁴⁸⁰ Es tracta, en el que fa referència a la cooperació entre l'Estat espanyol i l'església catòlica, de l'Acord internacional entre l'Estat espanyol i el Vaticà sobre ensenyament i afers culturals, de 3 de gener de 1979, amb instrument de ratificació de 4 de desembre de 1979; l'Acord internacional entre l'Estat espanyol i el Vaticà

Així mateix, el principi d'igualtat entre confessions religioses, segons el qual els poders públics han de crear "condicions igualitàries" pel lliure desenvolupament de les diferents creences²⁴⁸¹, es corregeix per una menció específica de l'Església catòlica²⁴⁸², el seu tractament preferent com "religió majoritària"²⁴⁸³ i la seva influència sobre aspectes destacats de la legislació (ensenyament religiós²⁴⁸⁴, calendari laboral).

D'altra banda, el criteri legislatiu de "notori arrelament"²⁴⁸⁵, a més de ser qualitatiu (i per tant d'aplicació discrecional) mediatitza el principi promocional de cooperació Estat-confessions religioses, en deixar fora les confessions "no

sobre afers jurídics, de 3 de gener de 1979, amb instrument de ratificació de 4 de desembre de 1979; i l'Acord internacional entre l'Estat espanyol i el Vaticà sobre afers econòmics, de 3 de gener de 1979, amb instrument de ratificació de 4 de desembre de 1979.

Al respecte de les altres confessions, Llei per la que s'aprova l'acord de cooperació de l'Estat amb la Comissió Islàmica d'Espanya, Llei 26/1992, de 10 de novembre, la Llei per la que s'aprova l'acord de cooperació de l'Estat amb la Federació de les Emtats Religioses Evangèliques d'Espanya, Llei 24/1992, de 10 de novembre, i la Llei per la que s'aprova l'acord de cooperació de l'Estat amb la Federació de Comunitats Israelites d'Espanya, Llei 25/1992, de 10 de novembre.

²⁴⁸¹ Segons MARTÍNEZ TORRÓN, "el poder garantiza espacios de libertad para que cada uno busque sus propios intereses", dels quals es beneficien principalment les confessions religioses, que són "intérpretes de las necesidades e intereses religiosos de los ciudadanos" (Martínez Torrón, *Separatismo y cooperación en los Acuerdos del estado con las minorías religiosas*, ob.cit., pp. 41-44)

²⁴⁸² MARTÍNEZ BLANCO, en relació a la menció de l'església catòlica en el text constitucional, manté que "los principios de libertad e igualdad por un lado, y el de no confesionalidad estatal por otro, impiden cualquier interpretación de sentido privilegiario a favor de la Iglesia católica", tot i que implícitament sembla mantenir tal privilegi, en considerar que es tracta d'un "paradigma de trato específico del factor religioso, es decir, como el compromiso de que el mismo trato específico y diferencial de que goza y goce en el futuro la Iglesia católica podrá gozar cualquier confesión religiosa" (Martínez Blanco, Antonio, *Derecho eclesástico del Estado*, Tecnos, Madrid, 1993, Volum 2, p. 82)

²⁴⁸³ RUIZ-RICO fa veure que l'església catòlica estava "dotada hasta hace poco de un régimen privilegiado en sus relaciones con el Estado" (Ruiz-Rico Ruiz, Gerardo, *Los derechos de las minorías religiosas, lingüísticas y étnicas en el ordenamiento constitucional español*, ob.cit., p. 108)

A l'entendre de MANTECÓN, "la desigualdad en el trato ofrecido a la religión católica y al resto de las confesiones, que deriva de esta doble regulación, podría estar justificada teóricamente por la mayor presencia social y peso histórico del catolicismo en nuestro país, y por su especial complejidad organizativa" (Mantecón, Joaquín, *El derecho fundamental a la libertad religiosa*, ob.cit., p. 130)

²⁴⁸⁴ Segons MANTECÓN, l'Estat garanteix millor l'ensenyament religiós catòlic que el de les altres confessions (Mantecón, Joaquín, *El derecho fundamental a la libertad religiosa*, ob.cit., pp. 177-178)

²⁴⁸⁵ En principi, l'art. 7 de la Llei Orgànica de Llibertat Religiosa, LO 7/1980, de 5 de juliol, fa referència a dos criteris estrictaments objectius (àmbit i nombre de creients) per concretar el principi de notori arrelament. Així, "el Estado, teniendo en cuenta las creencias religiosas existentes en la sociedad española, establecerá, en su caso, Acuerdos o Convenios de cooperación con las Iglesias, Confesiones y Comunidades religiosas inscritas en el Registro que por su ámbito y número de creyentes hayan alcanzado notorio arraigo en España. En todo caso, estos acuerdos se aprobarán por Ley de las Cortes Generales."

Tanmateix, segons MARTÍNEZ TORRÓN, l'exclusió de confessions notòriament arrelades, com els Testimonis de Jehovà, ha convertit aquest concepte jurídic indeterminat en una noció "qualitativa, no

arrelades de manera notòria" (actualment, entre les més destacades, els Testimonis de Jehovà²⁴⁸⁶, i els Budistes), que d'aquesta manera queden en una situació de desigualtat.

Així com les dades històriques i jurídiques posen de manifest la tradicional relació de submissió entre la llengua castellana i les altres llengües de l'Estat, en l'àmbit oficial (des dels Decrets de Nova Planta), el desequilibri social i jurídic entre la majoria hegemònica catòlica i les altres confessions religioses (singularment, els jueus, els musulmans, i els protestants) ha estat un element constant en la història de l'Estat espanyol²⁴⁸⁷. El desequilibri històric explica, fins i tot ara, la condició de "minories religioses" de les altres esglésies, tan pel menor nombre de fidels, com per la situació social i jurídica de desavantatge²⁴⁸⁸.

En aquest sentit, la presència de la "religió" entre les "categories sospitoses de discriminació" (art. 14 CE) i la concreta interdicció de declarar per obligació les pròpies creences religioses (art. 16. 2 CE) reforça especialment, en una situació de clara hegemonia social del catolicisme, la posició dels grups religiosos minoritaris. Altrament, el reconeixement del notori arrelament de les tres

cuantitativa", amb un gran marge de "discrecionalidad estatal" (Martínez Torrón, *Separatismo y cooperación en los Acuerdos del estado con las minorías religiosas*, ob.cit., p. 93)

²⁴⁸⁶ Les dificultats d'algunes confessions per obtenir el reconeixement de "notori arrelament" s'explica, en opinió de MANTECÓN, per la "desconfianza, que podríamos calificar de atávica, hacia toda religión organizada". Així, "la negativa reiterada a conceder el estatuto de "notorio arraigo" a los Testigos de Jehová, sin duda la confesión más numerosa después de la católica" (Mantecón, Joaquín, *El derecho fundamental a la libertad religiosa*, ob.cit., p. 176)

²⁴⁸⁷ En aquest sentit, l'Estat absolut va mantenir una actitud de confessionalitat bel·ligerant, amb persecució de la pràctica d'altres religions. L'Estat liberal constitucional (1833-1931) va conservar la confessionalitat catòlica, tot i reconèixer, en l'àmbit privat, des de 1869, la llibertat religiosa i de culte de les altres confessions. L'Estat franquista (1939-1976), finalment, va convertir la religió catòlica en un dels "principios fundamentales del movimiento", tot i tolerar també la pràctica privada de les religions no catòliques. Tan sols la 2ª República (1931-1939) va adoptar una posició d'estricta neutralitat religiosa, ja que la Constitució liberal-democràtica de 1869, sense declarar-se confessional, i tot i reconèixer la llibertat religiosa i de culte, va establir el finançament públic del culte catòlic.

²⁴⁸⁸ A l'entendre de PRIETO SANCHÍS, "procede hablar de minoría religiosa cuando un grupo o alguno de sus miembros recibe un tratamiento jurídico de cualquier forma desventajoso en atención precisamente a la profesión de una fe religiosa". Així, la "discriminación semántica" en que incorre l'art. 16 CE en fer una menció explícita de l'església catòlica es tradueix, en la pràctica, en un desavantatge o discriminació per les altres confessions, que queden ubicades en una posició minoritària (Prieto Sanchís, Luis, "Las minorías religiosas", a VV.AA., *Derechos de las minorías y de los grupos diferenciados*, ob.cit., pp. 6-7).

minories més significatives (jueus, musulmans i "evangèlics" o protestants) i la signatura dels corresponents convenis de cooperació (1992) ha corregit jurídicament aquell desequilibri, però sense alterar la posició preeminent de l'Església catòlica.

Finalment, la naturalesa col·lectiva de la llibertat de culte²⁴⁸⁹ empara jurídicament la posició de les "comunitats religioses"²⁴⁹⁰, legitimades, d'aquesta manera, per exercir les accions jurídico-constitucionals corresponents, particularment el recurs d'empara.

8.1.1. El dret constitucional a la llibertat religiosa i de culte.

L'art. 16 CE reconeix no tan sols la llibertat religiosa dels individus (el fet religiós individual, base de tota professió lliure de fe), sinó també la pròpia de les comunitats, que es concreta, instrumentalment i col·lectiva, en la llibertat de culte o pràctica col·lectiva de la religió²⁴⁹¹.

La llibertat religiosa i de culte garanteix un espai lliure, individual i col·lectiu, en matèria de creences, sense intromissions dels poders públics, i en condicions d'igualtat²⁴⁹² amb el límit exprés "en les seves manifestacions", de l'ordre

²⁴⁸⁹ Mantecón Sancho, Joaquín, *El derecho fundamental de libertad religiosa*, ob.cit., p. 132; Morange, *Droits de l'homme et libertés publiques*, ob.cit., p. 319; Colliard, *Libertés publiques*, Dalloz, Paris, 1989; Duguit, Léon, *Traité de Droit Constitutionnel*, ob.cit., Volum 5, p. 459.

²⁴⁹⁰ López Castillo, Antonio, "Acerca del derecho a la libertad religiosa", *Revista Española de Derecho Constitucional*, número 56, maig-agost 1999, pp. 88-91.

²⁴⁹¹ Seguint MARTÍNEZ BLANCO, "el derecho de libertad religiosa pertenece no sólo a las personas físicas, sino a las jurídicas, y entre éstas de un modo especial a los grupos con específica finalidad religiosa, es decir, a las confesiones religiosas. Éstas son protegidas directamente por la Constitución, sin necesidad de considerar que lo son a través del derecho individual de libertad religiosa (...). En todo caso, estos derechos colectivos están en función de los derechos individuales y no viceversa" (Martínez Blanco, Antonio, *Derecho eclesástico del Estado*, ob.cit., Volum 2, p. 97).

²⁴⁹² STC 24/1982, de 13 de maig, *Recurs d'inconstitucionalitat contra la Llei sobre classificació de comandaments i regulació d'ascensos en règim ordinari per als militars de carrera de l'Exèrcit de Terra*, FJ 1.

El Tribunal Constitucional distingeix dos principis bàsics (llibertat i igualtat) orientadors de la relació entre Estat i confessions religioses: "el primero de ellos es la libertad religiosa, entendida como un derecho subjetivo de carácter fundamental que se concreta en el reconocimiento de un ámbito de libertad y de una esfera de "agere licere" del individuo; el segundo es el de igualdad, proclamado por los arts. 9 y 14 del que se

públic²⁴⁹³. L'Estat, en conseqüència té l'obligació promocional de crear les condicions d'igualtat pel lliure desenvolupament de les creences religioses²⁴⁹⁴, però, en raó del principi de no confessionalitat, no pot garantir que es tinguin en compte les conviccions religioses en totes les relacions jurídiques²⁴⁹⁵, com, per exemple, el contracte de treball.

En el cas concret de les festes laborals religioses, la ponderació entre l'interès general de l'Estat per un determinat model de relacions de treball (l'Estatut dels Treballadors), preval sobre concreta llibertat religiosa del creient-treballador, tal i com va posar de manifest la sentència sobre el cas de l'església adventista²⁴⁹⁶.

deduce que no es posible establecer ningún tipo de discriminación o de trato jurídico diverso de los ciudadanos en función de sus ideologías o sus creencias, que debe existir un igual disfrute de la libertad religiosa por todos los ciudadanos"

En el cas de la llibertat, hi ha "plena inmunidad de coacción del Estado y de cualesquiera grupos sociales".

Al respecte de la igualtat, i segons MARTÍN RETORTILLO, les normes que regulen la llibertat religiosa "tienen una clara pretensión de objetividad y de generalidad. Sus disposiciones están pensadas genéricamente para cualquier organización religiosa, es decir, para todas" (Martín-Retortillo, Lorenzo, "El marco normativo de la libertad religiosa", *Revista de Administración Pública*, número 148, gener-abril 1999, p. 12)

²⁴⁹³ El límit de l'ordre públic, a l'entendre de MOTILLA, serveix per denegar la inscripció (i, eventualment, dissoldre) les entitats religioses que "suponen un riesgo al libre ejercicio de los derechos y libertades fundamentales" (Motilla, Agustín, "Control administrativo de la licitud de las entidades religiosas: la aplicación del orden público en la inscripción en el registro", *Revista de Administración Pública*, número 149, maig-agost 1999, p. 94)

²⁴⁹⁴ STC 24/1982, de 13 de maig, Recurs d'inconstitucionalitat contra la Llei sobre classificació de comandaments i regulació d'ascensos en règim ordinari per als militars de carrera de l'Exèrcit de Terra, FJ 4

"El hecho de que el estado preste asistencia religiosa católica a los individuos de las Fuerzas Armadas no sólo no determina lesión constitucional, sino que ofrece, por el contrario, la posibilidad de hacer efectivo el derecho al culto de los individuos y comunidades"

Segons RUIZ-RICO, "la tesis que defiende el Tribunal Constitucional se sintetiza, pues, en la idea de que deben crearse las condiciones para ejercer de forma igualitaria el derecho fundamental a la libertad religiosa" (Ruiz-Rico Ruiz, Gerardo, *Los derechos de las minorías religiosas, lingüísticas y étnicas en el ordenamiento constitucional español*, ob.cit., p. 112).

²⁴⁹⁵ Segons el Tribunal Constitucional, el principi de no confessionalitat "impide por ende, como dicen los recurrentes, que los valores e intereses religiosos se erijan en parámetros para medir la legitimidad o justicia de las normas y actos de los poderes públicos" (STC 24/1982, de 13 de maig, Recurs d'inconstitucionalitat contra la Llei sobre classificació de comandaments i regulació d'ascensos en règim ordinari per als militars de carrera de l'Exèrcit de Terra, FJ 1).

²⁴⁹⁶ STC 19/1985, de 13 de febrer, Recurs d'empara contra l'acomiadament d'un treballador, membre de l'Església Adventista del setè dia, per no treballar en dia laborable, al·legant les seves creences religioses, FFJJ 3 i 4.

D'aquesta opinió és Ruiz-Rico Ruiz, Gerardo, *Los derechos de las minorías religiosas, lingüísticas y étnicas en el ordenamiento constitucional español*, ob.cit., p. 114. També MARTÍN RETORTILLO, pel qual "en las relaciones de trabajo no puede imponer una persona (...) que se le exonere del trabajo los días que sean festivos según su religión". En aquest sentit, "no puede tratarse de una obligación que se imponga al empresario" (Martín-Retortillo, Lorenzo, *El marco normativo de la libertad religiosa*, ob.cit., p. 16)

Al respecte, la llei que regula el calendari laboral de l'Estat espanyol (l'Estatut dels Treballadors) té en compte les festivitats religioses catòliques (diumenges i festes senyalades)²⁴⁹⁷, però ignora les pròpies de les altres confessions. Algunes d'aquestes festivitats (Ramadà musulmà, "sabbath" jueu) coincideixen en dates "legalment" laborables (altra cosa són els convenis col·lectius), el que pot dificultar la pràctica de les corresponents creences.

Tanmateix, els Conveni signats entre l'Estat espanyol i les comunitats religioses no catòliques permeten la substitució d'aquelles festes per les pròpies de cada confessió, però via conveni col·lectiu o acord laboral²⁴⁹⁸. En canvi, la llei garanteix directament el dret de no fer exàmens (escolars o oposicions) en alguna de les dates senyalades (cas del Ramadà, pels musulmans)²⁴⁹⁹.

D'acord amb el Tribunal Constitucional, la llibertat religiosa tampoc no inclou el dret de rebre determinades prestacions dels poders públics (en concret, assistència sanitària gratuïta), fonamentat en la pràctica religiosa, i en els

²⁴⁹⁷ L'article 37 de l'Estatut dels Treballadors, RDLeg 1/1995, de 24 de març preveu que el "descanso mínimo semanal", que serà de "día y medio ininterrumpido", tindrà lloc "la tarde del sábado, o, en su caso, la mañana del lunes y el día completo del domingo".

Segons l'apartat 2 d'aquest article, "se respetarán como fiestas de ámbito nacional las de la Natividad del Señor, Año Nuevo (...)".

El reconeixement del diumenge com a dia festiu s'estableix a l'article 3 de l'Acord internacional entre l'Estat espanyol i el Vaticà sobre afers jurídics, de 3 de gener de 1979, amb instrument de ratificació de 4 de desembre de 1979, segons el qual "el Estado reconoce como días festivos todos los domingos. De común acuerdo se determinará qué otras festividades religiosas son reconocidas como días festivos".

MARTÍN-RETORTILLO ho justifica en que es tracta d'"un hábito social arraigado y generalizado que para una gran parte de la sociedad no tiene connotación religiosa alguna" (Martín-Retortillo, Lorenzo, *El marco normativo de la libertad religiosa*, ob.cit., p. 16).

²⁴⁹⁸ Tal i com estableix, per exemple, l'art. 12 de la Llei per la que s'aprova l'acord de cooperació de l'Estat amb la Comissió Islàmica d'Espanya, Llei 26/1992, de 10 de novembre "las festividades y conmemoraciones que a continuación se expresan, que según la Ley Islámica tienen el carácter de religiosas, podrán sustituir, siempre que medie acuerdo entre las partes, a las establecidas con carácter general por el Estatuto de los Trabajadores, en su artículo 37.2, con el mismo carácter de retribuidas y no recuperables, a petición de los fieles de las Comunidades Islámicas pertenecientes a la «Comisión Islámica de España». Una disposició semblant es conté en les lleis que regulen els convenis amb les confessions jueva i evangèlica.

²⁴⁹⁹ Art. 12.3 i 4 de la Llei per la que s'aprova l'acord de cooperació de l'Estat amb la Comissió Islàmica d'Espanya, Llei 26/1992, de 10 de novembre

mandats de les corresponents esglésies (per exemple, la prohibició de rebre transfusions de sang d'altres persones que afecta els testimonis de Jehovà)²⁵⁰⁰.

Sense definir el que cal entendre per "creences religioses" o religió, probablement per la dificultat en trobar un concepte omnicomprensiu²⁵⁰¹, la Llei Orgànica de Llibertat Religiosa delimita l'abast del dret de l'art. 16 CE sobre la base de les "finalitats religioses". Així, la referida llei exclou els grups "humanistes i espiritualistes" i els "parapsicològics"²⁵⁰², per manca d'un fonament específicament religiós²⁵⁰³, el que beneficia les confessions religioses convencionals o tradicionals²⁵⁰⁴, i descarta especialment les sectes²⁵⁰⁵.

²⁵⁰⁰ STC 166/1996, de 28 d'octubre, Recurs d'empara contra la resolució del Departament de Salut del Govern navarrès per la que es denega el pagament de les despeses ocasionades pel tractament segons els dogmes dels Testimonis de Jehovà en un hospital privat, FJ 4

"Pero de estas obligaciones del estado y de otras tendentes a facilitar el ejercicio de la libertad religiosa, no puede seguirse, porque es cosa distinta, que esté también obligado a otorgar prestaciones de otra índole para que los creyentes de una determinada religión puedan cumplir los mandatos que imponen sus creencias. La prestación de una asistencia médica en los términos exigidos por el recurrente supondría, como hemos señalado en otra ocasión, "una excepcionalidad, que, aunque pudiera estimarse como razonable, comportaría la legitimidad del otorgamiento de esta dispensa del régimen general, pero no la imperatividad de su imposición" (STC 19/1985)"

El vot particular del magistrat Julio Diego González Campos posa de manifest una circumstància no valorada en la sentència, la connexió entre l'operació en un centre privat, de la qual es demanava el reintegrament, i una operació anterior, en que, prèvia autorització judicial, s'havia practicat una transfusió de sang a l'al·ludit testimoni de Jehovà. Atés "el mayor valor de esta libertad en nuestro ordenamiento" i tenint en compte que el recurrent havia demanat que l'assistència sanitària "se le preste en condiciones que no vulneren sus creencias religiosas", ens trobem "ante un acto de los poderes públicos impeditivo del mantenimiento de las creencias religiosas del recurrente" (FFJJ 2 i 3)

²⁵⁰¹ Mentre LÓPEZ CASTILLO renuncia a "ofrecer un concepto unívoco de religión del que no dispongo", destacant l'existència de religions no "teístas" (budisme) (López Castillo, Antonio, *Acerca del derecho a la libertad religiosa*, ob.cit., pp. 81-82), MANTECÓN fa veure que "la religión, por antonomasia, implica una dimensión sobrenatural (y por tanto metajurídica), pero muestra también una vertiente humana y social con múltiples perfiles, de tal forma que resulta imposible agotar el concepto en una sola definición". Tanmateix, l'autor proposa uns "puntos comunes", existents en totes les religions, basats en "la creencia en una realidad transcendente -no humana-, que implica una determinada concepción e interpretación de todo lo existente y de la propia vida, de modo que esa concepción, transformada en doctrina, condiciona también la conducta personal mediante las exigencias de una moral específica" (Mantecón, Joaquín, *El derecho fundamental a la libertad religiosa*, ob.cit., pp. 177-178).

²⁵⁰² Art. 3.2 de la Llei Orgànica de Llibertat Religiosa, LO 7/1980, de 5 de juliol.

²⁵⁰³ A l'entendre de LÓPEZ CASTILLO, "de la práctica administrativa jurisprudencialmente afianzada resulta una creciente identificación de fines religiosos y el por creencia fideísta/actividades culturales" (López Castillo, Antonio, *Acerca del derecho a la libertad religiosa*, ob.cit., pp. 82-83).

²⁵⁰⁴ Segons IBÁN, l'art. 3.2 de la Llei Orgànica de Llibertat religiosa estableix un "límite a la libertad religiosa de las manifestaciones de religiosidad no convencionales o tradicionales, en la medida que no reciben el mismo tratamiento que las que sí lo son" (Ibán Pérez, Iván Carlos, "La libertad religiosa", a VV.AA. *Derecho eclesiástico*, McGraw-Hill, Madrid, 1997, p. 125)

²⁵⁰⁵ La Sentència de l'Audiència Nacional de 30 de setembre de 1993 (sala contenciós-administrativa) va confirmar la resolució administrativa que denegava la inscripció com a entitat religiosa de l'anomenada

D'altra banda, l'esmentada llei orgànica protegeix la "identitat religiosa" de les diferents confessions, el que, sense dubte, limita la capacitat de crítica dels feligresos, però alhora exigeix el respecte intern dels drets fonamentals individuals dels creients, especialment, la llibertat, la igualtat i la no discriminació²⁵⁰⁶.

8.1.2. La separació Església-Estat, el principi de cooperació i el "notori arrelament"

La "sensibilitat pel fet religiós" que caracteritza les normes de dret eclesiàstic de l'Estat es concreta en el principi de cooperació entre les institucions públiques i les diferents confessions religioses (art. 16.3 CE). La Constitució de 1978 estableix la "no confessionalitat" de l'Estat, i en aquest sentit, i a diferència d'anteriors textos constitucionals, nega el caràcter oficial de qualsevol confessió religiosa (la condició de "paràmetre" dels actes i normes dels poders públics²⁵⁰⁷). En la pràctica, la principal destinatària d'aquesta prohibició és l'Església Catòlica, oficial de les comunitats hispàniques des de l'Edat Mitjana, i majoritària en l'actual territori de l'Estat espanyol²⁵⁰⁸.

"Iglesia de la Unificación", en deduir-se indicis racionals d'actes contraris als drets fonamentals comesos en altres països. Especialment, tal i com destaca MOTILLA, "los métodos de captación y retención de sus miembros" vulneraven la llibertat individual (Motilla, Agustín, *Control administrativo de la licitud de las entidades religiosas*, ob.cit., pp. 92-94).

²⁵⁰⁶ "Las Iglesias, Confesiones y Comunidades religiosas inscritas tendrán plena autonomía y podrán establecer sus propias normas de organización, régimen interno y régimen de su personal. En dichas normas, así como en las que regulen las instituciones creadas por aquéllas para la realización de sus fines, podrán incluir cláusulas de salvaguarda de su identidad religiosa y carácter propio, así como del debido respeto a sus creencias, sin perjuicio del respeto de los derechos y libertades reconocidos por la Constitución, y en especial de los de libertad, igualdad y no discriminación" (Art. 6.1 de la Llei Orgànica de Llibertat Religiosa, LO 7/1980, de 5 de juliol).

Per MARTÍNEZ BLANCO, la "defensa de los derechos de los miembros de las confesiones frente a las mismas" es centra principalment en la "protección (...) frente a las técnicas manipuladoras del grupo religioso", entre les quals, les "presiones psicológicas" per entrar i sortir, "los lavados de cerebro, la explotación comercial, profesional y aún sexual" (Martínez Blanco, Antonio, *Derecho eclesiástico del Estado*, ob.cit., Volum I, pp. 348-349).

²⁵⁰⁷ STC 24/1982, de 13 de maig, *Recurs d'inconstitucionalitat contra la Llei sobre classificació de comandaments i regulació d'ascensos en règim ordinari per als militars de carrera de l'Exèrcit de Terra*, FJ I.

²⁵⁰⁸ Mantecón, Joaquín, *El derecho fundamental a la libertad religiosa*, ob.cit., pp. 116 i 130.

La "no confessionalitat" implica que els poders públics no han de tenir en compte els continguts de cap creença religiosa en el moment de legislar o aplicar les lleis²⁵⁰⁹, ni tampoc no han d'integrar el personal o les organitzacions religioses en l'estructura funcional i pressupostària de l'Estat. En canvi, i com a conseqüència del principi de cooperació, l'Estat no pot adoptar una actitud neutral (indiferent) davant del "fet religiós"²⁵¹⁰, i, per tant, ha de tenir "en compte les creences religioses dels espanyols" i mantenir "les conseqüents relacions de cooperació amb l'Església catòlica i les altres confessions" (art. 16.3 CE, i art 3.2 LOLR²⁵¹¹).

Segons la jurisprudència constitucional, els mandats de la Constitució i la Llei Orgànica de Llibertat religiosa no comprometen l'Estat en l'hipotètic objectiu de convertir tots els ciutadans en creients, o en fer-los seguidors d'una determinada confessió, o grups de confessions. La "igualtat i llibertat promocionals" en matèria religiosa tan sols han de crear les condicions pel lliure desenvolupament del "fet religiós" en condicions d'igualtat entre les diferents confessions, per la qual cosa les institucions públiques han de facilitar l'accés als espais públics adequats per la seva missió (escoles, hospitals, centres penitenciaris, establiments militars)²⁵¹².

²⁵⁰⁹ Seguint l'esquema de MAIRENA, la Constitució de 1978 configura, en matèria religiosa, un "estado neutro". "Tal estado neutro conserva un respeto al valor religioso, que reconoce como fundamental en la vida de los individuos, procurando la creación de aquellas condiciones jurídicas para que este valor pueda desarrollarse y desenvolverse, fuera de toda coacción e intromisión de su poder político en el campo reservado a la religión". Així, "las confesiones religiosas no pueden ni deben ser reconocidas "per se", Personas Morales de Derecho Público, sino únicamente como sociedades particulares". Es distingeix del "Estado agnóstico (laico)", en que aquest darrer "desconoce la religión", "es indiferente ante una u otra confesión", i es defineix per l'"ateísmo" (Mairena, Juan, *Estado y religión*, ob.cit., pp. 145-147).

²⁵¹⁰ Tal i com diu LLAMAZARES, "el término neutralidad no se toma aquí como equivalente a "indiferencia" frente a lo religioso, sino como indicativo de "imparcialidad" frente a la pluralidad de manifestaciones ideológicas y religiosas. No implica indiferencia ni neutralidad frente al derecho de libertad religiosa en cuanto tal, sino frente a las ideologías (religiosas o no)" (Llamazares, Dionisio, *Principios, modelos y técnicas de relación entre Estado y grupos ideológicos religiosos (confesiones religiosas) y no religiosos*, ob.cit., p. 57).

²⁵¹¹ Més concretament, l'art. 2.1 de la Llei Orgànica de Llibertat Religiosa, LO 7/1980, de 5 de juliol ha previst, invocant indirectament el mandat de l'art. 9.2 CE (igualtat i llibertat promocionals), que "para la aplicación real y efectiva de estos derechos, los poderes públicos adoptarán las medidas necesarias para facilitar la asistencia religiosa en los establecimientos públicos militares, hospitalarios, asistenciales, penitenciarios y otros bajo su dependencia, así como la formación religiosa en centros docentes públicos".

²⁵¹² Al respecte de la prestació estatal de l'assistència religiosa catòlica, el Tribunal Constitucional sosté que "no padece el derecho de libertad religiosa o de culto, toda vez que los ciudadanos miembros de las

Certament, l'article 16.3 CE garanteix implícitament el "pluralisme religiós", en admetre l'existència d'altres confessions diferents de la catòlica, però la mateixa norma fa una menció explícita de l'Església Catòlica, com a resultat de la correlació de forces durant el procés constituent²⁵¹³. En el mateix sentit, la Norma Fonamental mana "tenir en compte les creences religioses de la societat espanyola", el que, donada l'amplíssima majoria catòlica, sembla indicar un tractament preferent per aquesta església²⁵¹⁴, tot i la condició minoritària (i per tant, de desavantatge) de les altres confessions, i els referits mandats de "no confessionalitat", "llibertat", "pluralisme" i "igualtat"²⁵¹⁵.

D'altra banda, la Llei Orgànica de Llibertat Religiosa, a més d'excloure determinades pràctiques "espiritualistes" i humanistes" dels beneficis de la llei, també introdueix el criteri de "notori arrelament" entre els requisits necessaris per rebre l'assistència pública²⁵¹⁶. Com ja hem dit abans, el "notori arrelament" o "proporcionalitat" es basa teòricament en dos paràmetres objectius i quantitatius (àmbit i nombre de creients), però en la pràctica s'interpreta de manera discrecional (o qualitativa), el que ha permès excloure confessions notòriament arrelades (Testimonis de Jehovà)²⁵¹⁷.

susodichas fuerzas, son libres para aceptar o rechazar la prestación que se les ofrece; y hay que entender que asimismo tampoco se lesiona el derecho a la igualdad, pues por el mero hecho de la prestación a favor de los católicos no queda excluida la asistencia religiosa a los miembros de otras confesiones, en la medida y proporción adecuadas, que éstos pueden reclamar fundadamente, de suerte que sólo el estado que desoyera los requerimientos en tal sentido hechos, incidiría en la eventual violación analizada" (STC 24/1982, de 13 de maig, *Recurs d'inconstitucionalitat contra la Llei sobre classificació de comandaments i regulació d'ascensos en règim ordinari per als militars de carrera de l'Exèrcit de Terra*, FJ 4)

²⁵¹³ En aquest sentit, De la Cuadra, Bonifacio, i Gallego Díaz, Soledad, *Crónica secreta de la Constitución*, ob.cit., pp. 75-81

²⁵¹⁴ En canvi, MARTÍNEZ BLANCO considera que "es congruente y no atenta a la igualdad que la Constitución mande a los poderes públicos tener en cuenta las creencias religiosas en función de criterios sociológicos y que con arreglo a estos criterios mencione expresamente a la Iglesia católica" (Martínez Blanco, Antonio, *Derecho eclesiástico del Estado*, ob.cit., Volum 2, p. 80)

En el mateix sentit, Mantecón, Joaquín, *El derecho fundamental a la libertad religiosa*, ob.cit., p. 130

²⁵¹⁵ Segons MARTÍNEZ TORRÓN, i en raó del principi de no confessionalitat, la funció promocional tan sols ha d'assegurar la igualtat en les condicions d'exercici de la llibertat religiosa, però sense intervenir per "corregir tendències" (Martínez Torrón, Javier, *Separatismo y cooperación en los Acuerdos del Estado con las minorías religiosas*, ob.cit., p. 52).

²⁵¹⁶ Art. 7 de la Llei Orgànica de Llibertat Religiosa, LO 7/1980, de 5 de juliol

²⁵¹⁷ Martínez Torrón, *Separatismo y cooperación en los Acuerdos del estado con las minorías religiosas*, ob.cit., p. 93; Ruiz-Rico Ruiz, Gerardo, *Los derechos de las minorías religiosas, lingüísticas y étnicas en el*

L'ordenament constitucional també ha reconegut el dret d'objecció de consciència al servei militar per motius religiosos²⁵¹⁸.

a. L'església catòlica

Sense dubte, la religió catòlica ocupa un lloc preferent en el règim jurídic de la llibertat religiosa, que reforça i protegeix la preeminència social del catolicisme²⁵¹⁹, i també consolida el poder socioeconòmic de les organitzacions catòliques, particularment la xarxa d'escoles confessionals²⁵²⁰.

La primera i més especial particularitat de la cooperació entre l'Estat i l'església catòlica és el rang normatiu dels corresponents acords de col·laboració. La relació entre els poders públics i la confessió catòlica es regeix per tres tractats internacionals entre Espanya i el l'Estat vaticà²⁵²¹ que, consegüentment, es beneficien de l'especial posició d'aquest tipus de normes en l'ordenament jurídic, prevista pels arts 93-96 CE i la Convenció de Viena sobre el Drets dels Tractats de 1969²⁵²².

El legislador estatal, en conseqüència, no pot intervenir en la determinació dels continguts dels acords de cooperació, ni en l'eventual esmena dels mateixos. En tot cas, la seva potestat és d'autorització (art. 94.1 CE), coneixement (art. 94.2 CE) o control previ de constitucionalitat (art. 95.1 CE). L'Estat espanyol no

ordenamiento constitucional español, ob.cit., pp. 108-112; i Mantecón, Joaquín, *El derecho fundamental a la libertad religiosa, ob.cit.*, p. 176.

²⁵¹⁸ Art. 30.2 CE, i art.1.2 de la Llei reguladora de l'objecció de consciència i de la prestació social substitutòria, llei 48/1984, de 26 de desembre.

²⁵¹⁹ Mantecón, Joaquín, *El derecho fundamental a la libertad religiosa, ob.cit.*, p. 130.

²⁵²⁰ Així es va posar de manifest en el procés constituent, a l'entendre de GALLEGU DÍAZ/DE LA CUADRA (De la Cuadra, Bonifacio, i Gallegu Díaz, Soledad, *Crónica secreta de la Constitución, ob.cit.*, pp. 75-81).

²⁵²¹ Els Acords internacionals entre l'Estat espanyol i el Vaticà de 3 de gener de 1979.

²⁵²² Entre d'altres, Panlagua Redondo, Ramón, *La recepción, publicación y rango normativo de los tratados internacionales en el ordenamiento jurídico español, ob.cit.*, pp. 940-941; Requejo, Juan Luis, *Consideraciones en torno a la posición de las normas internacionales en el ordenamiento español, ob.cit.*, pp. 57-58; i Remiro Brotons, Antonio, *Derecho Internacional Público. 2. Derecho de los Tratados, ob.cit.*, pp. 339-343.

sembla tenir cap altre marge jurídic de maniobra. El Vaticà és un Estat reconegut per Espanya, dotat de plena capacitat per negociar i establir tractats²⁵²³, i ostenta, a més, la màxima representació internacional de tota l'església catòlica.

Els poders públics podrien no acceptar la signatura d'un tractat, i exigir políticament la negociació d'un conveni de dret intern, per la qual cosa estarien emparats per la Constitució (principis de sobirania, pluralisme religiós i igualtat religiosa). Però aleshores, davant d'una eventual negativa de l'església catòlica, l'Estat correria el risc d'incomplir el mandat de tenir en compte les creences dels espanyols, previst per l'art. 16. CE.

En qualsevol cas, el procés constituent va recollir les principals reivindicacions del catolicisme²⁵²⁴. A més de la menció especial de l'església Catòlica, i del mandat de cooperació (art. 16.3 CE), la Constitució va incloure un mandat específic pels poders públics en matèria de formació religiosa i moral (art. 27.3 CE), i també una garantia de finançament de tots els centres docents, públics i privats. D'aquesta manera, els Concordats de 1979 i les normes administratives que el desenvolupen prefiguren un règim en que es garanteix una bona part de l'"status quo", anterior a la Constitució.

²⁵²³ DÍEZ DE VELASCO dona compte de la plena "subjetividad de la Santa Sede dentro de la comunidad internacional", i en aquest sentit, "ha participado y sigue participando en la conclusión de verdaderos y propios negocios jurídicos internacionales, creadores de normas internacionales. Me refiero concretamente a los Concordatos", el que inclou "la estipulación de auténticos tratados internacionales" (Díez de Velasco, Luis, *Instituciones de Derecho internacional público*, ob.cit., pp. 269-270).

²⁵²⁴ Segons MELLA, l'Església va interferir "en el curso de redacción de la Constitución", especialment "sobre los artículos que se referían a sus relaciones con el estado y a otras materias de especial significación para la doctrina y los intereses eclesiásticos, como la enseñanza y el matrimonio". En aquest sentit, l'església catòlica va exigir que la Constitució no inclogués "fórmulas laicistas" que impedissin la seva col·laboració amb l'Estat. Al final, la introducció del principi de cooperació (art. 16.3 CE) i del principi de col·laboració estatal en el sosteniment de la llibertat d'ensenyament (art. 27 CE), sense ésser satisfactoris, va servir per preservar "sus intereses básicos". Tot i això, amb la transició es va iniciar un procés de "debilitamiento creciente de su influencia social y política" (Mella Márquez, Manuel, *Los grupos de presión en la transición política*, a Tezanos, José Félix, Cotarelo, Ramón, De Blas, Andrés (eds.), *La transición democrática española*, ob.cit., pp. 174-178).

També, De la Cuadra, Bonifacio, i Gallego Díaz, Soledad, *Crónica secreta de la Constitución*, ob.cit., pp. 75-81.

Així, el finançament directe i obligatori desapareix del pressupost de l'Estat, però es manté una partida oberta i voluntària per atenció de les despeses de l'església catòlica en l'Impost sobre la Renda²⁵²⁵. Tot i que la Constitució autoritza la separació i el divorci (art. 32 CE), l'ordenament manté els efectes civils del matrimoni canònic, i de les resolucions de nul·litat matrimonial, si bé l'eficàcia d'aquestes decisions no és automàtica²⁵²⁶.

L'Estat garanteix la formació religiosa escolar²⁵²⁷ i permet la participació dels mestres públics en la docència de la religió. Malgrat tot, el rang docent de l'assignatura (bàsicament, l'obligatorietat de la seva alternativa, i el còmput o no de la nota en el currículum acadèmic de l'alumne), no s'ha mantingut estable, ni en tot el període constitucional, ni en tot el territori de l'Estat, tot i les garanties del Concordat²⁵²⁸.

²⁵²⁵ La col·laboració estatal en el sosteniment de les despeses de l'església catòlica està garantida per l'Acord internacional entre l'Estat espanyol i el Vaticà sobre afers econòmics, de 3 de gener de 1979, amb instrument de ratificació de 4 de desembre de 1979. Així, "el Estado se compromete a colaborar con la Iglesia Católica en la consecución del adecuado sostenimiento económico, con respeto absoluto del principio de libertad religiosa" (Art. 2.1). D'altra banda, "el Estado podrá asignar a la Iglesia Católica un porcentaje del rendimiento de la imposición sobre la renta o el patrimonio neto u otra de carácter personal, por el procedimiento técnicamente más adecuado. Para ello, será preciso que cada contribuyente manifieste expresamente en la declaración respectiva, su voluntad acerca del destino de la parte afectada. En ausencia de tal declaración la cantidad correspondiente se destinará a otros fines" (Art. 2.2).

²⁵²⁶ STC 265/1988, de 22 de desembre, Recurs d'empara contra resolució judicial per la que es reconeix eficàcia civil a la dispensa per matrimoni no consumat, acordada per rescripte pontifici, FJ 4

"El automatismo (...) de la concesión de efectos civiles a una decisión acordada en el ámbito de la jurisdicción canónica está reñido con la plenitud y exclusividad de que gozan los Jueces y Tribunales en el ejercicio de su potestad jurisdiccional". Així, "las resoluciones eclesásticas tendrán eficacia en el orden civil si se declaran ajustadas al Derecho del estado en resolución dictada por el Tribunal civil competente"

²⁵²⁷ El fonament jurídic que garanteix l'ensenyament religiós és l'art. 16 CE. Tal i com diu CUBILLAS, "el derecho a la enseñanza de la religión no se presenta en nuestro ordenamiento como un auténtico derecho autónomo, sino como uno de los contenidos de lo que sí es un derecho fundamental, la libertad religiosa". No obstant, la "constitucionalización de la enseñanza de la religión como disciplina en el modelo educativo español" crea el "riesgo de alterar alguno de sus principios informadores". No és el cas del "derecho a recibir enseñanza religiosa", que no interfereix en la llibertat religiosa (Cubillas, Luis Mariano, *Enseñanza confesional y cultura religiosa*, Universidad de Valladolid, Valladolid, 1997, p. 62)

²⁵²⁸ L'Acord internacional entre l'Estat espanyol i el Vaticà sobre ensenyament i afers culturals, de 3 de gener de 1979, amb instrument de ratificació de 4 de desembre de 1979, introdueix el respecte de l'ètica cristiana en l'ensenyament públic, i equipara la religió i les altres disciplines, però no garanteix específicament l'obligatorietat de l'assignatura alternativa de religió. Així, "a la luz del principio de libertad religiosa, la acción educativa respetará el derecho fundamental de los padres sobre la educación moral y religiosa de sus hijos en el ámbito escolar. En todo caso, la educación que se imparta en los Centros docentes públicos será respetuosa con los valores de la Ética cristiana" (Art. 1). Així mateix, els currícula acadèmics "incluirán la enseñanza de la religión católica, en condiciones equiparables a las demás disciplinas fundamentales" (Art. 2).

D'altra banda, les lleis educatives garanteixen el finançament públic de les escoles privades (en el nostre país, majoritàriament catòliques), a través del sistema de concerts, el que els hi permet conservar l'ideari i la independència de gestió²⁵²⁹, sense perjudici dels drets fonamentals dels professionals²⁵³⁰.

En el mateix sentit, la jurisprudència constitucional ha considerat que l'existència d'un cos de "capellans castrenses" (catòlics) no lesiona el dret de llibertat religiosa, ni el principi d'igualtat, en la mesura que els seus serveis no són obligatoris, ni tampoc no exclouen la pràctica d'altres confessions. Altrament, la discutida condició de funcionari del capellà militar no vulnera la "no confessionalitat", sinó que és una forma de cooperació religiosa, que facilita l'assistència dels creients²⁵³¹.

Malgrat tot, l'existència d'un cos públic de capellans catòlics (igual que la d'un cos públic de professors de religió catòlica) se situa clarament en el límit entre la "confessionalitat" i la "cooperació", ja que integra els ministres d'una religió en

El Decret pel que es regula l'ensenyament de la religió, RD 2438/1994, de 16 de desembre, preveu que les activitats alternatives a la religió siguin "complementarias", i "obligatorias", però no avaluable (art. 3.2 i 4). Al Batxillerat, la nota de Religió no es computa en la nota mitja de selectivitat, per garantir el principi d'igualtat (art. 5.3).

El Decret estableix una diferència entre els mestres de religió catòlics i no catòlics. En tots dos casos han de tenir la conformitat dels corresponents representants de l'església, però mentre la designació dels professors de religió catòlica "recaerá con preferencia en los profesores del cuerpo de maestros", en els altres casos, tan sols "podrá recaer" (art. 6.1 i 2).

²⁵²⁹ Segons l'article 22.1 de la Llei Orgànica del Dret a l'Educació, LO 8/1985, de 3 de juliol "en el marco de la Constitución y con respeto de los derechos garantizados en el Título Preliminar de esta Ley a profesores, padres y alumnos, los titulares de los centros privados tendrán derecho a establecer el carácter propio de los mismos". L'ideari, que haurà de ser "puesto en conocimiento" dels membres de la comunitat escolar (art. 22.2), haurà de basar-se, en tot cas, en el "pleno respeto a la libertad de conciencia" (art. 52.2). Altrament, "toda práctica confesional tendrá carácter voluntario" (art. 52.3).

La LOE estableix també un "régimen de concertos" pel "sostenimiento de Centros privados con fondos públicos" (art. 47.1).

²⁵³⁰ STC 47/1985, de 27 de març, Recurs d'empara contra acomiadament del col·legi Lestonnac de Barcelona, fonamentat en vulneració de l'ideari del centre, FJ 3.

"El derecho a establecer un ideario educativo no es ilimitado". Així, "el respeto, entre otros, a los derechos constitucionalizados en el artículo 16 implica, asimismo, que la simple disconformidad de un profesor respecto al ideario del Centro no puede ser causa de despido, si no se ha exteriorizado o puesto de manifiesto en alguna de las actividades del Centro".

²⁵³¹ STC 24/1982, de 13 de maig, Recurs d'inconstitucionalitat contra la Llei sobre classificació de comandaments i regulació d'ascensos en règim ordinari per als militars de carrera de l'Exèrcit de Terra, FJ 4.

l'estructura estatal²⁵³² (cosa que no succeeix en el cas dels sindicats i els partits polítics, tot i les funcions, també preferents, que desenvolupen en matèria de pluralisme)

b. Les altres confessions

Les Corts Generals van compensar parcialment el manifest desequilibri jurídic entre la religió catòlica, i les altres confessions religioses, en aprovar, l'any 1992, en forma de llei, els convenis entre l'Estat espanyol i les comunitats islàmiques (religió musulmana), israelites (religió jueva) i evangèliques (religió protestant). Amb un cert retard sobre la datat d'aprovació de la Llei Orgànica de Llibertat Religiosa (1980), els Convenis de 1992 acreditaven el "notori arrelament" de les esmentades confessions, reconeixement fins i tot la seva tradició mil·lenària en territori espanyol²⁵³³.

Els Convenis, que són gairebé idèntics -llevat de les peculiaritats onomàstiques de cada religió-, acullen la major part dels beneficis d'assistència i presència en espais públics dels que gaudeix la religió catòlica (exempcions fiscals, presència en hospitals i centres penitenciaris, ensenyament religiós)²⁵³⁴.

²⁵³² Actualment, la figura del capellà militar està regulada pel Reial Decret sobre el Servei d'Assistència religiosa a les Forces Armades, RD 1145/1990, de 21 de setembre, que crea el Servei d'Assistència Religiosa a les Forces Armades, adscrit a la Secretaria d'Estat d'Administració Militar. El personal corresponent no té la condició de militar, i el seu estatut es semi-funcionarial, en estar vinculat per "una relación de servicios profesionales de carácter permanente o no permanente" (art. 7.1).

Per MARTÍNEZ BLANCO, es tracta d'un vincle "estatutario" (Martínez Blanco, Antonio, *Derecho eclesiástico del Estado*, ob.cit., Volum 2, p. 308)

²⁵³³ Tal i com diu el Preàmbul de la Llei per la que s'aprova l'acord de cooperació de l'Estat amb la Comissió Islàmica d'Espanya, Llei 26/1992, de 10 de novembre, "en este caso se encuentra la religión islámica, de tradición secular en nuestro país, con relevante importancia en la formación de la identidad española, representada por distintas Comunidades de dicha confesión, inscritas en el Registro de Entidades Religiosas".

En el mateix sentit, el Preàmbul de la Llei per la que s'aprova l'acord de cooperació de l'Estat amb la Federació de Comunitats Israelites d'Espanya, Llei 25/1992, de 10 de novembre, també sosté que "en este caso se encuentra la religión judía, de tradición milenaria en nuestro país, integrada por distintas Comunidades de dicha confesión, inscritas en el Registro de entidades religiosas, que han constituido la Federación de Comunidades Israelitas de España, como órgano representativo de las mismas ante el Estado para la negociación, firma y ulterior seguimiento de los acuerdos adoptados".

²⁵³⁴ MARTÍN-RETORTILLO destaca en els esmentats Convenis "la intención clara, como tendencia, de abordar los mismos aspectos contemplados en los Acuerdos con la Iglesia Católica y de alcanzar en cada caso techos similares" (Martín-Retortillo, Lorenzo, *El marco normativo de la libertad religiosa*, ob.cit., p. 15). En el

8.1.3. La protecció penal

El dret penal protegeix àmpliament la llibertat religiosa i de culte, no tan sols en el simple exercici (arts 522-523 CP), sinó també, i molt especialment, contra les pràctiques discriminatòries i incitadores de l'odi o la violència per motius religiosos (arts. 510-512, 515-520 CP); les crítiques ofensives (art. 525 CP), i les "profanacions" de temples i cementiris (arts. 524 i 526 CP). El Codi Penal també inclou la voluntat de destruir un grup religiós en la conducta típica del delictes de genocidi (art. 607 CP)²⁵³⁵. D'altra banda, la "discriminació religiosa" es considera circumstància agreujant de la responsabilitat criminal (art. 22.4ª CP)

Eventualment, els tribunals hauran de valorar la concurrència d'altres drets fonamentals ens els fets presumptament delictius, i particularment les llibertats ideològica i religiosa, d'expressió i informació, de càtedra, i d'associació

8.2. Les minories ètniques

Tot i que es fan servir com sinònims, "raça" i "ètnia" no tenen el mateix significat, encara que, en algun cas, se les ha considerat jurídicament equivalents²⁵³⁶. Així, la "raça" defineix el conjunt de trets fonamentalment biològics (color de la pell, antropometria, qualitats físiques) d'un grup humà determinat (així, raça blanca, negra, àrab, ameríndia) i dels subgrups en que està constituïda (per exemple, germànica, o bantu). En canvi, l'ètnia té en compte, no

mateix sentit, Martínez Blanco, Antonio, *Derecho eclesiástico del Estado*, ob.cit., Volum 2, pp. 56-60, 181-183, 208-209, 217-220, 247-248, 294-297, i 316-318)

²⁵³⁵ En concret, l'art. 607.1 del Codi Penal, LO 10/1995, de 23 de novembre, castiga a "los que, con propósito de destruir total o parcialmente a un grupo nacional, étnico, racial o religioso" incorrin en alguna de les conductes tipificades.

²⁵³⁶ Per RUIZ-RICO, "la consideración desde una perspectiva constitucional como equivalentes de las cuestiones de "raza" y "etnia" obliga a restringir el objeto de análisis a aquellos grupos que, con alguna relevancia numérica, poseen junto a los particularismos culturales, rasgos biológicos netamente diferenciados de la mayoría social" (Ruiz-Rico Ruiz, Gerardo, *Los derechos de las minorías religiosas, lingüísticas y étnicas en el ordenamiento constitucional español*, ob.cit., p. 134).

tan sols els caràcters biològics, sinó també tot el que distingeix un grup humà determinat, el que s'anomena estil de vida ètnic o cultura ètnica²⁵³⁷.

El concepte d'ètnia s'ha utilitzat per emparar els "pobles indígenes" de les antigues colònies²⁵³⁸ (per exemple, els "quichúas" peruans), però també per identificar els grups humans, residents en Estats no colonitzats, i caracteritzats per un fort component ètnico-racial (les "minories ètnico-lingüístiques" a Itàlia²⁵³⁹).

El dret internacional protegeix les "minories ètniques" (els grups en situació minoritària en raó de les seves característiques ètniques) i la "identitat ètnica", amb la prohibició expressa de discriminació pel fet de pertànyer-hi²⁵⁴⁰, però no les minories "racials", tot i que la "raça" i "el color" formen part de les categories sospitoses de discriminació²⁵⁴¹.

En dret comparat, els grups discriminats per la raça són objecte de protecció. En el cas concret dels Estats Units, la intervenció pública (la "acció positiva"), tot i que engloba tots els aspectes de la vida d'aquestes minories (habitatge,

²⁵³⁷ En aquest sentit, Koubi, Geneviève, a Fenet, Alain (dir.), *Le droit et les minorités*, ob.cit., p. 270; Kymlicka, Will, *Derechos individuales y derechos de grupo en la democracia liberal*, ob.cit., p. 8; Sanguin, André-Louis, *Quelles minorités, pour quels territoires*, ob.cit., p. 12; Mancini, Susanna, *Minoranze autoctone e stato. Tra composizioni di conflitti e secessione*, ob.cit., Pàgines 12-18; i Shaw, Malcolm N., *The definition of minorities in International Law*, pp. 17 i 26.

²⁵³⁸ Entre d'altres, Bartolomé, Miguel Alberto, *El derecho a la existencia cultural alterna*, ob.cit., pp. 107 i 109; Rigaux, François, *Mission impossible: la définition de la minorité*, ob.cit., p. 170; Schulte-Tenckhoff, Isabelle, i Ansbach, Tatjana, *Les minorités en droit international*, ob.cit., p. 20; i Palacios Romero, *El proceso normativo internacional sobre derechos de los pueblos indígenas. Evolución jurídica y proyección política*, ob.cit., pp. 105-114.

²⁵³⁹ Castorina, Emilio, *Pluralismo e socialità delle minoranze etnico-linguistiche nella giurisprudenza della Corte Costituzionale*, ob.cit., pp. 103-104.

²⁵⁴⁰ En aquest sentit, l'art. 27 del Pacte Internacional de Drets Civils i Polítics; art. 1.1 ("identité ethnique") de la Declaració sobre els Drets de les persones que pertanyen a minories nacionals o ètniques, religioses o lingüístiques, emesa per l'Assemblea General de les Nacions Unides, el dia 18 de desembre de 1992 (resolució 47/135); i article 5.1 del Conveni Marc per a la protecció de les minories nacionals, número 157 del Consell d'Europa, fet a Estrasburg, l'1 de febrer de 1995.

²⁵⁴¹ L'art. 2 del Pacte Internacional de Drets Civils i Polítics inclou entre aquestes categories la "raça" i el "color", però també l'"origen nacional" (element en que es pot incloure la identitat ètnica). També, l'art. 14 del Conveni Europeu de Drets Humans inclou la "raça", el "color", l'"origen nacional" i la pertinença a una "minoria nacional".

educació, representació), no es proposa la protecció de la diferència cultural (en tot cas, indirectament protegida per altres normes) sinó l'equiparació real de drets entre aquests grups i la resta dels ciutadans²⁵⁴².

En canvi, les mesures a favor del pobles indígenes en altres Estats (Canadà, Perú, Colòmbia i Equador, per exemple) inclouen garanties específiques per preservar els "estils de vida" i les "cultures", incloent-hi la potestat autonormativa²⁵⁴³.

8.2.1. La prohibició de discriminació racial, la integració social i la discriminació positiva.

L'ordenament constitucional espanyol ha incorporat la "raça" entre les categories sospitoses de discriminació (art. 14 CE)²⁵⁴⁴, a la que caldria afegir l'"ètnia"²⁵⁴⁵, però, a diferència del fet lingüístic (art. 3 CE) i religió (art. 16.3 CE) no conté cap norma de reconeixement, implícit o explícit, del pluralisme "ètnic", tot i la històrica presència d'una rellevant minoria gitana en territori espanyol. De fet, tan sols l'Estatut d'Autonomia d'Andalusia²⁵⁴⁶ fa referència indirecta a aquest tipus minories, tot i que omet el qualificatiu d'"ètniques", i tampoc no fa esment de la minoria gitana.

²⁵⁴² Al respecte, les següents lleis del Congrés dels Estats Units: *Civil Rights Act de 1964*, *Voting Rights Act de 1965* i la *Fair Housing Act de 1968*.

²⁵⁴³ Recordem, en aquest sentit, els arts 34, 35 i 169 de la *Constitució peruana de 1979*, l'art. 139 de la *Constitució política de Colòmbia de 1991*, l'article 27.9 de la *Constitució d'Equador de 1984* i l'art. 4 de la *Constitució de Mèxic*.

²⁵⁴⁴ Per evitar el prejudici racial, el Tribunal Constitucional aconsella evitar les referències ètniques en els escrits oficials. Així, "*la utilización por órganos de poder de referencias de carácter étnico, aunque sea con finalidad meramente descriptiva, debe ser evitada, pues esas referencias pueden prestarse a malentendidos o alentar prejuicios irracionales presentes en nuestra sociedad. No es menos cierto que ese uso no es en sí mismo discriminatorio*" (STC 126/1986, de 22 d'octubre, *Recurs d'empara contra resolució judicial en que es fan al·lusions a la raça gitana dels condemnats*, FJ 1).

²⁵⁴⁵ Paniagua, Ramón, i Acosta, Josep B., *Reflexiones entorno a las minorías en Europa: las minorías y el Estado español*, ob.cit., pp. 7-8; i Ruiz-Rico Ruiz, Gerardo, *Los derechos de las minorías religiosas, lingüísticas y étnicas en el ordenamiento constitucional español*, ob.cit., p. 134.

²⁵⁴⁶ Article 11, paràgraf 2n de l'Estatut d'Autonomia d'Andalusia, Llei Orgànica 6/1981, de 30 de desembre

En el mateix sentit, la protecció de les "minories ètniques estrangeres" ha de fer-se pel dret especial corresponent (el dret d'estrangeria), ja que, segons el dret internacional de minories, els estrangers no poden ser reconeguts com grups minoritaris²⁵⁴⁷. Així, la protecció (antidiscriminària o diferenciadora) dels grups ètnics estrangers dependrà de la seva plena equiparació de drets i, en darrer terme, del reconeixement ràpid i sense restriccions del seu status de ciutadania, a favor del qual es manifesta una bona part de la doctrina²⁵⁴⁸.

Tot i les omissions, les minories ètniques, i particularment la minoria gitana, han estat objecte de l'acció positiva dels poders públics, amb la finalitat de corregir la històrica situació de discriminació social i desigualtat material²⁵⁴⁹. Malgrat tot, els informes públics posen encara de manifest la persistència de greus problemes de marginació, en serveis socials elementals com la salut i l'educació²⁵⁵⁰.

8.2.2. La protecció penal.

El dret penal també dispensa una àmplia protecció a les minories ètniques. El Codi Penal, a més de sancionar les pràctiques discriminatòries i incitadores de

²⁵⁴⁷ Mariño, Fernando F., *Desarrollos recientes de la protección internacional de los derechos de las minorías y de sus miembros*, ob.cit., p. 78.

²⁵⁴⁸ Entre d'altres, Aja, Eliseo, *Drets i deures fonamentals dels immigrants*, ob.cit., p. 43; Massó Garrote, Marcos F., *Aspectos políticos y constitucionales sobre la participación electoral de los extranjeros en el Estado nacional*, ob.cit., pp. 161-179, i *Los derechos políticos de los extranjeros en el estado nacional*, ob.cit., p. 99; Rallo, Artemi, *El Tratado de Maastricht y el derecho de sufragio de los extranjeros en España*, ob.cit., pp. 125-126; Cruz Villalón, Pedro, *Dos cuestiones de titularidad de derechos: los extranjeros i las personas jurídicas*, ob.cit., pp. 65-72; i Habermas, Jürgen, *Ciudadanía política i identitat nacional*, ob.cit., Pàgina 64.

²⁵⁴⁹ GIMÉNEZ GLUCK destaca que "en lo que respecta a la acción positiva estatal a favor de las minorías étnicas, los poderes públicos españoles han iniciado, aunque de forma moderada, una política de acción positiva a favor de la población gitana", que està "profundamente discriminada". L'any 1989, l'aleshores Ministeri d'Afers Socials va posar en marxa un "Programa de Desarrollo Gitano", en els àmbits d'educació, ocupació, serveis socials i cultura. Entre 1989 i 1996 es van gastar en el mateix 9 mil milions de pessetes (Giménez Gluck, David, *Una manifestación polémica del principio de igualdad: acciones positivas moderadas y medidas de discriminación inversa*, ob.cit., pp. 110-112).

²⁵⁵⁰ Una subcomissió del Congrés dels Diputats sobre els problemes de la comunitat gitana va emetre un informe, a finals de 1999, en que destacava l'existència de greus problemes de discriminació (*El País*, "Un informe del Congreso revela que el 95 % de la población chabolista de España es gitana", 23 de desembre de 1999, Edició digital).

l'odi o la violència per motius racials (arts. 22.4º -circumstància agreujant-, 510-512, 515-520 CP), tipifica i castiga el delictes comès amb el propòsit de destruir totalment o parcial un grup "ètnic" o "racial" (genocidi, art. 607 CP).

En concret, la jurisprudència constitucional ha emparat el sentiment col·lectiu de dignitat dels pobles i ètnies. En el cas *Violeta Friedman*, el Tribunal Constitucional va emparar l'honor de la demandant contra les manifestacions d'un exdirigent nazi (el dirigent d'origen belga i antic líder del moviment reixista francòfon (filonazi), León Degrelle), que posaven en dubte el genocidi dels jueus, comès durant la segona guerra mundial. Els magistrats van entendre que, tot i no al·ludir directament a la demandant, les declaracions eren ofensives per la comunitat jueva, perquè la denigraven precisament en una qüestió molt sensible de la seva memòria històrica, i, en conseqüència, també per la dignitat dels seus membres²⁵⁵¹.

²⁵⁵¹ STC 214/1991, d'11 de novembre, Recurs d'empara de la ciutadana jueva Violeta Friedman contra les resolucions judicials per les quals s'absol l'exdirigent nazi León Degrelle del delictes d'injúries, FJ 8

"La dignidad como rango o categoría de la persona como tal, del que deriva y en el que se proyecta el derecho al honor (art. 18.1) no admite discriminación alguna por razón de nacimiento, raza o sexo, opiniones o creencias. El odio y el desprecio a todo un pueblo o a una etnia (a cualquier pueblo o a cualquier etnia) son incompatibles con el respeto a la dignidad humana. Por lo mismo, el derecho al honor de los miembros de un pueblo o etnia, en cuanto protege y expresa el sentimiento de la propia dignidad, resulta, sin duda, lesionado cuando se ofende y desprecia genéricamente a todo un pueblo o raza, cualesquiera que sean"

Conclusions

Conclusions

1. La protecció constitucional de les minories

1.1 El concepte de minoria

1. El concepte de minoria designa habitualment un grup en situació d'inferioritat numèrica i relacional. La minoria ho és pel menor nombre dels seus membres, dintre d'un context (institucional, processal, nacional, cultural), on es troba en una situació de desavantatge (material o processal), i submissió (fàctica o jurídica), enfront d'una majoria (política o social).
2. La minoria també pot designar un grup dominant (minoria dominant) o una élite (minoria excel·lent), i fins i tot una suma de grups en competència pel poder (poliarquía). Inversament, la majoria, o un grup massa rellevant per tenir l'estatut social de minoria (les dones), pot aparèixer en una situació de submissió, jurídica o fàctica. Per exemple, la majoria negra sud-africana durant el govern de l'apartheid, o el proletariat i la petita burgesia (les classes populars) en temps del liberalisme censatari.
3. El concepte de minoria apareix sempre entorn d'una estructura de poder (el que explica la submissió i la inferioritat), i es projecta principalment sobre dos tipus de relacions, les (predominantment) polítiques i les (predominantment) socials. Les minories polítiques es formen en un sistema polític (la democràcia) i dintre d'un procés polític (constituent, deliberatiu, decisor i o de control), per la qual cosa esdevenen grups ocasionals (conjunturals). Les minories socials sorgeixen en un sistema social (la cultura), i manifesten uns trets socials distintius (la llengua, la religió, l'ètnia, la identitat nacional) que els converteixen en grups estructurals, o tendencialment permanents.
4. La distinció es concreta també en el sistema jurídic, on adopten formes normatives diferenciades. Les minories polítiques són objecte d'estudi i

regulació del dret constitucional (electoral i parlamentari, principalment), mentre que les minories socials són matèria pròpia del dret internacional públic, des d'on troben acollida en la normativa constitucional

5. Tanmateix, les minories polítiques i socials troben freqüents punts de trobada, i estableixen vincles, de vegades estrets, sense perjudici de la lògica (política o sociològica) de cada grup. Així, les minories socials formen partits (nacionals, confessionals, ètnics) i s'integren en la representació, col·laborant (o combatent) en el procés polític de l'estat nacional. A través de l'autonomia política, les minories socials assumeixen responsabilitats polítiques pròpies, en un territori (autonomia territorial) o en un àmbit públic concret (autonomia personal), des d'on també participen en l'estructura estatal (representació territorial, cooperació i col·laboració). Inversament, les minories polítiques poden adquirir una certa estabilitat (partits de llarga durada), i unes connexions socials estables (clientela) que les converteixen en elements estructurals del sistema social, susceptibles de les mateixes situacions d'inferioritat social (minories extraparlamentàries i alternatives, com els anarquistes)

6. La relació dels elements que les defineixen permet apreciar les diferències (conceptuals) entre minories polítiques i socials, sense oblidar allò d'artificial i instrumental d'aquesta i qualsevol temptativa de categorització (a verificar sempre en cada situació concreta). Així

Element	Minories polítiques	Minories socials
Caràcter temporal	Ocasional, Conjuntural, Estabilitat relativa (legislatura) Estabilitat prolongada (representació de minories socials)	Tendencialment permanent, Estructural
Àmbit	Democràcia Procés Polític	Cultura, Identitat
Element subjectiu	Voluntat política (o de poder)	Consciència d'identitat, Voluntat de conservació
Subjectes	Partits polítics, Grups parlamentaris, Minories alternatives (extraparlamentaris)	Nacions, Ètnies, esglésies i grups religiosos, Grups lingüístics
Finalitat principal	Representació, Poder polític	Defensa de la identitat
Tipologia	Minories electorals, Minories parlamentàries, Minories constitucionals Altres (governamentals, judicials, administratives)	Minories nacionals, Minories ètniques, Minories religioses, Minories lingüístiques, Minories ideològiques, Minories socioeconòmiques (estrangers, minusvàlids, minories sexuals, nens, presos) Minories en sentit ampli (dones, majories racials sotmeses)
Ubicació científico- doctrinal	Ciència política (Filosofia política, Sociologia política, Dret)	Sociologia (Ciència política, Filosofia política, Relacions internacionals, Dret)
Ubicació ideològica	Liberalisme	Comunitarisme
Ubicació social	Estat	Societat
Ubicació jurídica	Dret constitucional	Dret internacional públic, Dret constitucional
Instruments de protecció jurídica	Drets polítics	Drets culturals, Autonomia (política i cultural)
Grup dominant	Majoria governamental- parlamentària	Majoria cultural-nacional

1.2 Les minories polítiques

7. La minoria política és un element essencial del concepte de democràcia, resultat lògic del principi i de la regla de la majoria. Així, la minoria pot ser un grup circumstancial de diputats, situats enfront de la majoria, en un procés decisorí concret (el debat i votació d'una llei) o, el que és més habitual, una formació relativament estable (minories d'oposició). En aquest sentit, la situació minoritària pot ser relativa i limitada (el que dura un procés electoral, o una legislatura), o prolongada (partits representatius de minories socials).
8. L'estatut de la minoria política depèn de l'ordenament jurídic, però també del context polític (les relacions reals de poder, la cultura política) i el context sociològic (el sistema de valors i les bases culturals de la societat, les connexions socials, la representativitat).
9. El perfil de les minories polítiques està determinat per la posició preferent dels partits polítics i la primacia de la democràcia representativa entre les diverses formes de participació. Orgànicament, les minories polítiques adopten normalment la forma de partit polític i grup parlamentari (minoria parlamentària), o bé una estructura composta, circumstancial o estable, integrada per algun d'aquests subjectes (coalició electoral, parlamentària o governamental, federació de partits)
10. En el concepte de minoria política conflueixen múltiples preocupacions, inquietuds i interessos (gràfic I),
 - a. La preocupació de la teoria democràtica antiga (Aristòtil) i clàssica (Rousseau) per evitar un govern de minoria, sense legitimació popular o assembleària, o sigui, una situació de minoria dominant o govern oligàrquic.
 - b. La preocupació del liberalisme democràtic per evitar la tirania de la majoria (Madison). La tutela de la minoria política (igual que els drets fonamentals, la *judicial review* i la divisió horitzontal i vertical dels

poders) esdevé un dispositiu contra-majoritari, la finalitat del qual és la preservació de la llibertat i de la democràcia (entesa com a comunitat d'homes lliures i iguals) (Mill).

- c. L'interès del liberalisme doctrinari per assegurar el govern de les élites (sobirania de la intel·ligència), i el correlatiu rebuig de la sobirania popular, en considerar-la una forma de govern absolut (Donoso). La democràcia facilita el domini moral de la massa (Tocqueville) i el govern de la mediocritat i les passions, i ofega les "minories excel·lents" (Ortega), úniques capacitades per governar segons el millor criteri (racional).
- d. La voluntat del constitucionalisme modern (període d'entreguerres i postguerra) per assegurar la integració política, sense exclusions, de tots els grups socials i totes les opcions polítiques, segons unes bases comunes de convivència. La inquietud es concreta en la conversió del pluralisme en principi-valor constitucional; el reconeixement jurídic dels partits polítics; la protecció reforçada dels drets fonamentals; i l'elaboració del concepte de "Constitució oberta", integradora i pluralista (Häberle), estructurada entorn de la dogmàtica jurídica dels principis (Kelsen, Bobbio, Dworkin, Alexy), entre els quals, la representació de les minories (Ely).
- e. La sensibilitat de la teoria democràtica moderna per formes més participatives i integradores de govern democràtic, en particular, la democràcia consociativa (i, normalment associades, les fórmules electorals proporcionals) (Lijphart), i la democràcia participativa (Zampetti, Dahl), enfront del model de democràcia majoritària i competitiva dels economistes-politòlegs (Schumpeter, Buchanan).
- f. La inquietud constitucional per la pèrdua de centralitat del Parlament, enfront de la preeminència del Govern (el conjunt Govern-Partit majoritari-Majoria parlamentària), i la conseqüent introducció de mecanismes per reforçar la posició jurídica de les minories

parlamentàries (especialment, en les funcions de control) per recuperar el Parlament com espai de deliberació democràtica.

11. La tutela minoritària s'integra en el principi democràtic, com a principi jurídic autònom (un esbós del qual formularem posteriorment), vinculat i condicionat per altres principis propis del govern democràtic, en particular, el pluralisme polític, la igualtat política i el principi majoritari. Amb la igualtat democràtica, les minories polítiques tenen assegurada la igualtat d'oportunitats en els procediments de participació política (drets mínims, iguals i indisponibles pel legislador -la majoria parlamentària i de govern-). Segons el pluralisme, la minoria s'assegura un marc de respecte per la diversitat, fins i tot si es manifesta en contra del contingut material de la Constitució, sempre i quan accepti i respecte la decisió de la majoria i les bases jurídiques de la democràcia (principi majoritari, pluralisme i drets fonamentals)
12. El principi de protecció de les minories es projecta sobre totes les estructures de poder i, en particular, sobre totes les institucions polítiques, inclosos els partits polítics. Les institucions en què s'organitzen les minories, en conseqüència, i particularment aquelles dotades de rellevància constitucional (partits, sindicats) també han de respectar els drets de les minories en els seus processos interns de deliberació i decisió (el que s'anomenen "minories de la minoria", un exemple de tutela de les quals és la garantia de la democràcia interna en el funcionament intern dels partits polítics, com la prevista per l'art. 6 CE). En tot cas, la tutela dels grups minoritaris en el si d'associacions voluntàries ha de tenir en compte també les finalitats pròpies de l'entitat, que demana també la unitat d'acció, sense perjudici del pluralisme i la participació.
13. La tutela minoritària es projecta sobre tots els processos polítics democràtics de deliberació i control, regulats jurídicament (constitucional, electoral, parlamentari, de control, democràcia directa, participació administrativa i, en inferior mida, executiu i judicial). Així

- a. Els processos constituents (elaboració i reforma) es caracteritzen per l'ús de tècniques d'integració de les minories (majories qualificades de votació, sistemes proporcionals d'elecció), per assegurar el consens sobre les regles bàsiques de convivència.
- b. Els processos electorals inclouen tècniques diverses pensades per garantir la participació de les minories, entre elles, les fórmules electorals proporcionals, i el vot limitat (en circumscripcions plurinominals majoritàries). El sistema electoral també pot preveure la integració de les minories socials rellevants, per mitjà de la representació mínima garantida en les cambres democràtiques, la constitució de cambres de representació territorial, i l'ús de l'"*affirmative action*" per corregir les desigualtats en el vot ocasionades pel "gerrymandering". En aquests darrer casos, l'"*apportionement*" (distribució proporcional dels escons segons la població) permet evitar -tot i que no sempre es fa- les desigualtats en el valor del vot.
- c. La minoria parlamentària és un element clàssic del poder legislatiu en les democràcies liberals. El model britànic, pioner del parlamentarisme modern, equipara en la pràctica els conceptes de minoria i oposició, com a conseqüència d'un sistema electoral majoritari i una estructura bipartidista. En canvi, la pràctica de les democràcies consociatives i els sistemes pluripartidistes, que integra les minories en una part del procés decisorí (governos de coalició, majories qualificades), ha diversificat el concepte de minoria, tot i que el factor d'oposició majoria-minoria, i la situació d'inferioritat (privació del poder), derivada de l'adscripció política de cada representant, també defineix (políticament) la situació minoritària en el si de les cambres. Així, el reforç dels instruments de control (d'aquells no associats a l'exigència de responsabilitat), introduïts per recuperar la centralitat del Parlament enfront de la preeminència governamental, es vincula a la tutela de les minories.

14. L'ordenament constitucional espanyol assegura una tutela bàsica o elemental per les minories polítiques (proporcionalitat electoral, representació de les minories territorials, protecció reforçada, com a dret fonamental, del "*ius in officium*"), però introdueix múltiples restriccions per evitar la fragmentació parlamentària, racionalitzar la representació, millorar l'eficàcia dels centres de decisió i assegurar l'estabilitat governamental. Els límits introduïts situen l'Estat espanyol en un nivell baix (mínim i restrictiu) dintre d'una hipotètica escala de tutela minoritària, el que es manifesta en indicadors estadístics (l'índex de "desfragmentació" electoral més alt d'Europa) i jurídics (regulació molt restrictiva de la constitució i funcionament de les comissions d'investigació -a diferència del model alemany, més obert-, o primàcia de la majoria en el finançament electoral indirecte -a diferència d'Itàlia i França, on majoria i oposició disposen del mateix temps d'emissió d'espais electorals-).
15. El principi de protecció de les minories polítiques es manifesta en principis i normes concretes de l'ordenament constitucional espanyol, entre les quals
- a. El principi-valor del pluralisme polític (art. 1.1 CE), fonament jurídic principal dels drets de les minories representatives (SSTC 32/1985, 118/1988) i base de la concepció de "Constitució oberta" (SSTC 101/1983 i 119/1990).
 - b. El reconeixement constitucional dels partits polítics, i, especialment, la garantia de la "democràcia interna", i el respecte de drets mínims pels afiliats (art. 6 CE i STC 56/1995).
 - c. Els principis d'igualtat democràtica, igualtat promocional (art. 9.2) i igualtat "en" i "davant" la llei, sense discriminacions, segons els quals les minories, en raó de la seva posició d'inferioritat, tindrien el dret no tan sols de no ser discriminades (igualtat formal), sinó també el de compensar la referida desigualtat (discriminació positiva), sense perjudici de l'igual valor del vot (igualtat democràtica).

- d. El principi de proporcionalitat electoral (arts. 66 i 152 CE), que es projecta sobre els òrgans de les institucions representatives (SSTC 32/1985, 141/1990 i 30/1996), i s'integra en el dret constitucional de l'art. 23 CE (STC 75/1985), assegura (hauria d'assegurar) una correlació aproximada en benefici dels partits menys votats. Tal i com demostra el sistema electoral del Senat, les minories polítiques es quedarien sense representació (o la tindrien per sota del seu suport electoral) si s'apliqués una fórmula electoral majoritària (pura o corregida).
- e. El principi de representació territorial en el Senat (art. 69 CE), i el principi de representació adequada del territori en els sistemes electorals de les Comunitats Autònomes (art. 152 CE) facilita la presència de les minories territorials en les cambres representatives. En el sistema actual, el principi d'igualtat dels territoris en la representació protegeix, teòricament, els ens territorials més petits (enfront dels més poblats). Tanmateix, les bases polítiques de la representació en el Senat són, com s'ha observat encertadament, les mateixes del Congrés (predomini de l'adscripció partidista, i formació de les mateixes majories per circumscripció), el que desvirtua el caràcter territorial de la Cambra
- f. L'ús de magnituds de districte adequades per facilitar la proporcionalitat dels resultats (6 escons o més) en els sistemes electorals autonòmics i locals (a diferència del Congrés i del Senat) també facilita la presència de minories polítiques en les cambres.
- g. El finançament electoral (directe i indirecte) estableix regles de repartiment que garanteixen uns recursos mínims per les minories electorals (espais de ràdio i televisió, ús de locals públics) i parlamentàries (subvencions per escó aconseguit i vots obtinguts)
- h. El reglament del Senat ha intentat compensar la insuficient representació autonòmica de la cambra admetent, sota determinats

requisits i restriccions, la constitució de "subgrups territorials", dintre dels grups parlamentaris.

- i. En el dret parlamentari, la principal garantia per les minories polítiques és la protecció constitucional del "*ius in officium*" (STC 161/1988), en l'àmbit de l'art. 23 CE. El vincle directe establert entre representant i representat garanteix la permanència del representant en el seu càrrec, per sobre de la voluntat (circumstancial) del partit polític (SSTC 5/1983 i 10/1983) o la majoria parlamentària, expressada en el reglament de la cambra (STC 119/1990). El dret de permanència inclou la participació en els òrgans de les cambres segons criteris de proporcionalitat, i l'exercici de les corresponents facultats i mitjans (informació, retribució), sense restriccions indegudes i no justificades decidides per la majoria (SSTC 161/1988, 163/1991, 118/1988, 214/1990 i 44/1995).
- j. La jurisprudència constitucional ha inclòs el bé jurídic "drets de les minories" entre els principis constitucionals rellevants (STC 32/1985) i susceptibles de ser aplicats en el control de constitucionalitat de la llei (STC 118/1988). El principi s'ha aplicat en l'àmbit del dret parlamentari, però una interpretació del mateix, en el marc del pluralisme polític i la igualtat democràtica, el podria encabir en l'àmbit d'altres processos democràtics (elecció), sense crear problemes de coherència o sistemàtica.
- k. El dret parlamentari també ha establert principis i regles d'organització i funcionament que garanteixen els drets bàsics de les minories, entre d'altres, les majories qualificades en l'elecció de càrrecs (Consell General del Poder Judicial, Defensor del Poble i Tribunal Constitucional) i el procediment legislatiu (lleis orgàniques); els "mínims" d'iniciativa en els procediments legislatiu i de control (per exemple, 15 diputats per la presentació de proposicions de llei); el vot limitat en l'elecció de la Mesa de les cambres; la composició proporcional de les comissions i altres òrgans de treball de les

institucions parlamentàries; i la participació en el control de constitucionalitat de la llei, entre d'altres.

- l. Curiosament, el reglament del Congrés és particularment generós en l'exercici de la iniciativa en el procediment de censura del govern (tècnicament, són possibles 80 mocions de censura per legislatura), en contrast amb els límits per la seva aprovació (majoria absoluta i candidat alternatiu), que reforcen la posició del govern.
 - m. La participació de les minories també és possible en altres procediments públics de debat i decisió, entre ells, la democràcia directa (referèndum i iniciativa legislativa), la reforma constitucional (majories qualificades d'aprovació en les cambres, i "mínim" de convocatòria en el referèndum potestatiu del procediment ordinari), la funció jurisdiccional (figura del vot particular i majories qualificades de decisió) i la participació administrativa (participació social en els òrgans consultius, majories qualificades en les corporacions locals)
16. Per contra, l'ordenament constitucional també ha introduït nombroses restriccions dels drets de les minories, fonamentades en altres béns constitucionalment protegits (l'eficàcia dels centres de decisió, i la formació de majories estables de govern), alguns dels quals deriven del propi principi de tutela minoritària. Per exemple, el principi de territorialitat electoral, que afavoreix representació de les minories territorials, restringeix, en canvi, la representació de les minories polítiques. Així,
- a. El "*malapportionement*" (o repartiment desigual, no proporcional, dels escons) produeix desigualtat en el valor del vot en tots els sistemes electorals (estatal, autonòmic, local), que perjudiquen principalment les minories polítiques urbanes, i les segones i terceres minories en l'escala global de proporcionalitat del sistema.
 - b. La reduïda magnitud dels districtes en el Congrés i el Senat (la majoria estan per sota dels 6 escons) disminueix la proporcionalitat global del sistema i, dintre de cada districte, produeix una "pèrdua" rellevant dels

vots (entre el 10 i el 20 per 100), i la concentració del sufragi en les dues formacions més importants ("vot útil" i bipartidisme corregit). El dret electoral espanyol tolera circumscripcions uninominals en sistemes proporcionals (l'illa de Formentera en el sistema balear, i Ceuta i Melilla en les eleccions al Congrés), seguint el criteri de la "igualtat de vot interna" (dintre del sistema i la circumscripció, i no respecte d'altres) i la "proporcionalitat global" (de tot el sistema i no de cada circumscripció) (STC 45/1992), en perjudici de les minories.

- c. La regla d'Hondt no és, segons tots els estudis doctrinals, la fórmula proporcional més exacta, perquè produeix desviacions significatives (1/2 escons en una circumscripció de 10) en benefici de la majoria. Tanmateix, en el cas espanyol, la regla d'Hondt no és el principal factor de "desproporcionalitat", sinó el districte.
- d. Les barreres electorals són dispositius "desfragmentadors" (antiminoritaris), especialment onerosos per les minories en les grans circumscripcions (STC 265/1993). En algun cas molt espectacular (Canàries), la jurisprudència constitucional (STC 225/1998) ha tolerat barreres electorals clarament antiminoritàries (30 per 100 insular, alternatives al 6 per 100 regional) per compensar el "malapportionement" dels districtes (amb reties 1/16).
- e. Tot i el mecanisme del "vot limitat", el sistema electoral del Senat és particularment perjudicial per una part de les minories estatals, autonòmiques i provincials, perquè, en la pràctica, tan sols garanteix l'elecció dels candidats del partit de la majoria, la primera minoria estatal, i les minories territorials rellevants.
- f. Tanmateix, l'actual sistema electoral del Senat es mostra particularment inapte per satisfer el seu propi principi representatiu (la territorialitat), no tan sols perquè reproduïx, amb menor pluralisme, la mateixa voluntat política del Congrés, sinó perquè la representació de les Comunitats Autònomes (política) està molt per sota de la

provincial (local-administrativa). D'altra banda, el dret electoral no preveu cap mecanisme d'integració qualificada dels "fets diferencials" en la representació territorial (un mecanisme de tutela de les minories socials), tot i que, sobre aquesta qüestió no hi ha "majoria doctrinal"

- g. L'ús quasi exclusiu dels criteris combinats i correlatius d'audiència electoral i representació parlamentària en el finançament electoral, en termes de distribució proporcional segons el pes electoral/parlamentari de cada formació, afavoreix, com a conseqüència de les regles electorals corresponents, els partits més votats, en perjudici dels menys votats i, especialment, dels extraparlamentaris. Es tracta, sense dubte, i atesa la importància del finançament directe (despeses de campanya) i indirecte (comunicació política), d'un important element de dissuasió per qualsevol nova formació.
- h. El dret parlamentari espanyol també conté nombroses regles restrictives per les minories (especialment per les minories menys rellevants). Així, i entre d'altres, els límits per constituir grups parlamentaris (mínim de 15 diputats o menys, si s'acredita una audiència electoral mínima), els límits per exercir la iniciativa legislativa (mínim de 15 diputats o 1 grup parlamentari), els límits en les funcions de control (límit màxim d'interpel·lacions); els límits en les funcions electives (número mínim de diputats per proposar candidatures) i els límits en el control de constitucionalitat de la llei (50 diputats i senadors), molt complicats de complir per les segones i subsegüents minories. La major part dels mecanismes estan pensats per agilitzar el treball parlamentari i evitar l'obstruccionsisme.
- i. L'ordenament constitucional també preveu restriccions en perjudici de les minories en la democràcia directa (exclusió de les minories extraparlamentàries de la campanya referendària; importants límits materials i formals per l'exercici de la iniciativa legislativa), la reforma constitucional (la regulació del referèndum no preveu iniciativa popular

de convocatòria ni majories qualificades de votació), el poder executiu (les lleis no preveuen la formació de majories i minories en els Consells de Ministres, amb governs de coalició), i la participació administrativa (que està fora de l'àmbit de protecció de l'art. 23 CE, i no preveu, en general, el mecanisme del vot qualificat, llevat de les corporacions locals). En particular, la llei electoral és molt restrictiva en el moment de regular la moció de censura local (tan sols és possible una per legislatura)

Quadre 2. Comparatiu mecanismes de protecció i restricció dels drets de les minories

Procés polític democràtic	Regles i criteris favorables a les minories polítiques	Regles i criteris perjudicials o restrictius dels drets de les minories
SISTEMA CONSTITUCIONAL (visió general)	- Pluralisme polític i Constitució oberta - Democràcia interna dels partits - Igualtat democràtica (formal i substancial)	- Governabilitat (formació de majories estables de govern) - Eficàcia dels centres de decisió
SISTEMA ELECTORAL (visió general)	- Principi de proporcionalitat - Principi de territorialitat (representació de les minories territorials) - Garantia de la proporcionalitat i la territorialitat en el dret constitucional de sufragi.	- Principi de territorialitat com a límit del principi de proporcionalitat (minories urbanes) - Criteri de la proporcionalitat global i "igualtat interna del vot" (desigualtats entre districtes) - Principi de "desfragmentació" de les cambres
SISTEMA ELECTORAL (regles concretes)	- L'adequada magnitud dels districtes en els sistemes electorals europeu, autonòmic i local - Els drets mínims de finançament electoral - La fórmula electoral proporcional	- El "malapportionement" - La inadequada magnitud dels districtes en el sistema electoral de les Corts. - La fórmula d'Hondt (dintre de les diferents fórmules proporcionals) - Les barreres electorals - El criteri preferent d'audiència electoral i representació parlamentària en el finançament electoral. - La inadequada representació territorial del Senat - El desconeixement dels "fets diferencials" en la representació territorial del Senat

Procés polític democràtic	Regles i criteris favorables a les minories polítiques	Regles i criteris perjudicials o restrictius dels drets de les minories
DRET PARLAMENTARI	- La protecció de "us in officium" en l'àmbit de l'art. 23.2 CE. - La garantia dels "drets de les minories" entre els bens constitucionalment protegits. - Els drets de participació de les minories en els procediments parlamentaris - La formació de "subgrups territorials" en el Senat.	- Els límits reglamentaris en els drets de participació de les minories (grups parlamentaris, iniciativa legislativa, control, elecció de càrrecs, control de constitucionalitat)
ALTRES PROCESSOS DEMOCRÀTICS (Reforma constitucional, Poder executiu, Poder judicial, Administració Pública)	- Les majories qualificades (parlamentàries) en els procediments de reforma constitucional - La figura del vot particular en la funció jurisdiccional - La participació social en l'Administració Pública.	- L'absència de majories qualificades en el referèndum constitucional i estatutari - L'absència de regles sobre la formació de majories en els Consells de Ministres, en el supòsit de governs de coalició. - L'exclusió de la participació social de l'àmbit de protecció de l'art. 23 CE.

1.3 Les minories socials

17. La dificultat per definir jurídicament el concepte de minoria social (estructural o tendencialment permanent) deriva de la seva ubicació en un context imprecís (les relacions i els sistemes socials) i sobre tot de la complexitat, la subjectivitat i la variable interacció dels factors concurrents (identitat, història, pluridisciplinarietat). Així,

- a. La minoria social és un **concepte històric**. Els grups minoritaris actuals són el resultat d'un procés històric, en que han estat determinants els conflictes religiosos (en l'origen, el problema de la Reforma i el principi "*cuius regio eius religio*"), els conflictes interns i

internacionals en el si de l'Estat-nació (la qüestió del "nacionalisme" i el problema dels imperis i els Estats plurinacionals) i la preocupació internacional per la protecció dels drets humans i les víctimes civils del totalitarisme i les guerres.

- b. La minoria social és, sobre tot, un **concepte relacional**, en allò quantitatiu (menor nombre en un context predeterminat) i en allò qualitatiu (situació d'inferioritat enfront d'una majoria). En aquest sentit, la tutela minoritària persegueix evitar les situacions d'inferioritat derivades del context (situacions de poder), i del menor nombre.
 - c. La minoria també és un **concepte jurídic**, en la mesura en que el dret (internacional i constitucional, principalment) reconeix i tutela, en alguns casos, unes determinades minories (les "reconegudes"), i protegeix, sense tractar com a tals, els altres fets minoritaris (minusvàlids, estrangers, minories sexuals, dones). La protecció es concreta en drets individuals (base, pressupost i límit dels drets de les minories) i col·lectius (atès el fet cultural deriva d'una experiència col·lectiva).
 - d. Finalment, la minoria és un **concepte pluridisciplinar**, en que concorren les aportacions teòrico-pràctiques de la sociologia, la filosofia política i jurídica, la ciència política (relacions internacionals) i el dret.
18. La protecció de les minories es concreta en tres nivells de tutela, d'acord amb els principis d'igualtat, pluralisme i autonomia.
- a. La **igualtat** garanteix l'equiparació jurídica (en drets fonamentals bàsics) entre tots els grups, independentment de la seva posició política i cultural en la societat, i sense perjudici de la diferència (igualtat com a diferenciació). La doctrina jurídica de la discriminació positiva permet corregir les desigualtats que afecten les minories (per exemple, les minories racials als Estats Units) i restablir l'esmentada equiparació

- b. El **pluralisme** permet articular jurídicament les diferències culturals i el "tractament diferenciat" de les minories, en forma de drets específics (els "drets de les minories"), principalment, els drets lingüístics (educatius, comunicatius, administratius) i els drets de les minories ètniques i els pobles indígenes (molt més amples, ja que inclouen la preservació dels "estils de vida" -dret propi- i els "drets territorials" -drets ancestrals-). Les minories religioses, en canvi, actuen emparades per una llibertat "negativa" clàssica (la llibertat religiosa), que els hi permet practicar les seves creences peculiars. Tanmateix, la protecció de les minories ideològiques (Bèlgica) preserva el pluralisme enfront de l'hegemonia social de determinades confessions (catolicisme).
 - c. Al respecte, la protecció dels drets de les minories socials ha trobat empara en les tesis comunitaristes sobre els **drets col·lectius** (els fets culturals com experiències col·lectives, sense perjudici de la llibertat d'elecció); el principi de solidaritat com fonament d'obligacions socials dels individus (també culturals); i la projecció de les inquietuds minoritàries sobre el concepte de drets culturals (de tercera generació).
 - d. L'**autonomia**, en les seves diferents variants (autonomia política -federal, autonòmica, regional-; autonomia i participació administrativa; federalisme asimètric, federalisme personal), permet l'autogestió (i autonormació) dels interessos específics ("diferencials") de la minoria. La capacitat d'autogovern està limitada pel principi de sobirania, que proscriu l'autodeterminació i assegura la igualtat bàsica, i pel propi principi minoritari, que veda la discriminació de les "minories de la minoria".
19. La tutela de les minories és un fenomen transnacional, factor de tensió entre els Estats des de l'Edat Moderna (guerres de religió, segles XVI i XVII). El problema de la diversitat i el respecte per les diferents creences i cultures és un dels principals camps en que es concreta la defensa jurídica internacional

dels drets humans, enfront del totalitarisme i dels nacionalismes agressius. Al respecte, el dret internacional reconeix, enter d'altres, els següents principis:

- a. **El principi de les nacionalitats i el dret d'autodeterminació dels pobles**, segons el qual, totes les nacions ocupades i oprimides tenen el dret de constituir un Estat independent, plenament sobirà. Les Nacions Unides (resolucions 1514 i 2625) han interpretat restrictivament l'abast d'aquest dret, en limitar-lo als grups nacionals ocupats militarment o sotmesos per una relació de domini colonial, i excloure, implícitament, tots els altres grups nacionals (particularment, les minories nacionals).
- b. **El principi de protecció de les minories socials i culturals (nacionals, lingüístiques, religioses i ètniques) i el de tutela dels pobles indígenes**, que imposen el respecte de la diversitat en els territoris sobirans dels Estats, i veden les polítiques de genocidi, neteja ètnica o assimilació cultural. Tot i l'increment de normes internacionals de tutela des de 1989, i l'augment de clàusules constitucionals de protecció de les minories socials, l'abast de la tutela minoritària (fins i tot, una condició elemental d'efectivitat de les normes, com és la identificació dels grups minoritaris) encara depèn quasi exclusivament de les autoritats estatals, que no sempre són estrictament neutrals en afers culturals (per exemple, en la declaració de llengua oficial).
- c. **El principi d'integritat territorial dels Estats i de respecte de la sobirania estatal**, que prohibeix, a l'empara de la tutela minoritària, i en coherència amb el contingut admès del dret internacional d'autodeterminació, qualsevol alteració de les fronteres dels Estats signataris.
- d. **El principi de lliure elecció individual**, segons el qual, ningú no té l'obligació d'integrar-se en una minoria social, i acceptar (o ser partícip de) els corresponents mecanismes de tutela

- e. **La primacia dels procediments de control polític**, a càrrec d'organitzacions internacionals (Nacions Unides, Consell d'Europa), per sobre dels mecanismes de caràcter jurisdiccional, en l'aplicació del dret internacional de minories. Com a excepció, el que es preveu en el Conveni Europeu de Drets Humans (art. 14), que inclou la discriminació per formar part d'una minoria nacional entre els motius per instar la intervenció del Tribunal Europeu de Drets Humans.

20. Els Estats i les organitzacions internacionals han concretat la tutela internacional de les minories en diferents instruments, principalment, tractats i convenis normatius, i resolucions (declaratives o interpretatives) sobre l'abast i contingut de l'esmentada tutela, a més de sentències i dictàmens de tribunals internacionals. En aquest sentit, i entre d'altres,

- a. Els tractats de Versalles (1919-1920), en raó dels quals alguns Estats (Àustria, Alemanya i Itàlia) incorporen clàusules específiques de protecció de les minories, algunes de les quals encara romanen vigents (art. 69, Annex IV, Constitució d'Àustria).
- b. Els dictàmens sobre minories del Tribunal Internacional de Justícia de la Haia, dictats entre 1920 i 1935 (particularment, els pronunciaments sobre els alemanys de l'Alta Silèsia, i les escoles gregues d'Albània), en que es fa una definició del concepte de minoria nacional sobre la base d'elements subjectius (consciència i voluntat) i objectius (trets racials, lingüístics o religiosos). Els dictàmens del TlJ van servir de fonament per elaborar les normes sobre minories de les Nacions Unides, actualment vigents.
- c. Les normes sobre minories de les Nacions Unides, particularment l'article 27 del Pacte Internacional de Drets Civils i Polítics de 1966, així com altres normes directament connectades (els convenis contra el genocidi i la discriminació racial). La Resolució sobre Minories de l'Assemblea General de les Nacions Unides (1992), en el que podríem considerar una declaració interpretativa sobre l'art. 27 del Pacte,

concreta la garantia genèrica de tutela de les minories (lingüístiques, religioses i ètniques) en un llistat de drets pels grups minoritaris, que inclouen també les minories nacionals.

- d. Les normes sobre minories del Consell d'Europa, que formen el catàleg normatiu internacional més complet sobre la matèria. L'article 14 del Conveni Europeu de Drets Humans, el Conveni-Marc de protecció de les minories nacionals (1995) i la Carta Europea de Llengües Regionals i Minoritàries (1992) proporcionen una gran varietat de drets, mesures i mecanismes de tutela, detallats, en algun cas (Carta de les Llengües), de manera molt minuciosa. En el cas del l'art 14 del Conveni Europeu de Drets Humans, el Tribunal Europeu proporciona mecanismes de tutela jurisdiccional
 - e. La jurisprudència del Tribunal Europeu de Drets Humans inclou doctrina rellevant sobre els drets de les minories nacionals, per exemple, la sentència de 1968 sobre el règim jurídic de les llengües en l'Estat belga (drets de les minories lingüístiques i principi de territorialitat lingüística).
 - f. La tutela de les minories socials també apareix en altres tractats, convenis i resolucions d'organitzacions internacionals, entre ells, la Unió Europea, l'Organització per a la Cooperació i Seguretat Europea (OSCE), l'Organització per a la Unitat Africana i l'Organització d'estats Americans.
 - g. Finalment, les Nacions Unides han inclòs els drets dels pobles indígenes entre els objectes de protecció del sistema internacional de drets humans.
21. El dret internacional de minories peca de defectes tècnics, derivats de la primacia dels Estats i la varietat de cultures jurídiques nacionals: és incomplet (no inclou, per exemple, cap reconeixement del dret d'autonomia); imprecís (la majoria de normes no detallen els corresponents drets de les minories); vague (els pocs drets reconeguts tenen un abast molt genèric, com el dret de

fer servir la pròpia llengua); manca de definicions precises dels titulars, i de garanties que s'imposin a la voluntat dels Estats.

22. En el dret constitucional comparat, el reconeixement dels drets de les minories socials és el resultat de diferents processos de caràcter polític i normatiu, entre els que podem destacar

- a. La tutela constitucional de les minories que deriva dels compromisos internacionals de l'Estat tutelant, per exemple, Itàlia, Àustria, Alemanya i els estats de l'Est d'Europa
- b. La tutela minoritària que té origen en un procés intern de "federalització" i reconeixement constitucional de la diversitat cultural, com en el cas de Canadà, Bèlgica, Suïssa i Espanya.
- c. El reconeixement dels drets de les poblacions indígenes, en alguns Estats, com per exemple, el Canadà, Colòmbia, Equador i Perú.

23. Tot i les diferències (en rang jurídic i amplitud normativa de la tutela), el règim jurídic de les minories socials comparteix característiques comuns en la major part dels Estats, i entre elles, la garantia de drets específics (drets lingüístics, per exemple), el reconeixement del dret d'autonomia política per la gestió dels propis interessos, incloent-hi els culturals (en forma de províncies, comunitats, regions o comunitats autònomes), a més de la tutela general antidiscriminatòria (principi d'igualtat)

24. En estar garantit els drets de les minories religioses pel del dret constitucional (general) de llibertat religiosa, les principals peculiaritats de la tutela constitucional minoritària es donen en el règim jurídic de les minories lingüístiques (especialment, al Canadà, Bèlgica i Itàlia), sobre tot pel que fa l'ús de les llengües minoritàries en l'educació, l'administració i la cultura (incloent-hi els mitjans de comunicació). El principi de territorialitat lingüística, la garantia dels drets de les "minories de la minoria" (la minoria anglòfona del Quebec francòfon, per exemple), i els criteris de rellevància numèrica i vincle generacional del grup lingüístic minoritari són alguns elements destacats en aquest àmbit.

25. Directament vinculat als drets de les minories socials, el dret d'autonomia política, que inclou, en tots els casos, les corresponents competències culturals (poders legislatius i executius) per aquelles minories territorialment concentrades. Al respecte, les estructures políticament descentralitzades, i, en particular, el federalisme asimètric (entès com distribució desigual de competències entre els ens territorials, fonamentada en el "fet diferencial" - cultural, lingüístic- de la comunitat beneficiada) han esdevingut instruments especialment útils per garantir el pluralisme cultural i integrar les minories nacionals en l'estructura de l'Estat, sense afectar la unitat de la sobirania
26. En el dret constitucional espanyol, la tutela de les minories socials també és el resultat d'un complicat i llarg procés històric, en que les minories religioses i les minories culturals han resistit, de vegades militarment (Guerra de Successió, guerres carlistes) les polítiques d'homogeneïtzació i assimilació identitària, primer de l'Estat absolut, i després de l'Estat liberal. Així,
- a. Les creences no catòliques van ser especialment perseguides durant els segles XV, XVI i XVII, en territori de la monarquia hispànica, i en les colònies americanes, on alguns frares (singularment, Bartolomé de las Casas i els jesuïtes de les *reducciones* guaranís) van sortir en defensa de les comunitats indígenes. Amb la revolució burgesa, el catolicisme, tot i perdre la propietat agrària, va conservar la influència social, convertida en religió oficial de l'Estat en la major part dels períodes constitucionals i polítiques, fins 1978, llevat de la 2ª República.
 - b. La preservació de les diferències culturals (llengua, dret civil foral, institucions polítiques pròpia) es va tornar complicada des dels Decrets de Nova Planta (1707-1714), i especialment durant el desplegament de les institucions liberals, inspirades en el model centralista francès. De fet, la reivindicació de la diversitat cultural, com a contestació del centralisme i uniformisme liberal, forma part rellevant dels principals corrents polítics pluralistes de l'època (primer, el carlisme i el federalisme, després el regionalisme, el foralisme, l'autonomisme, i

finalment, els "nacionalismes perifèrics", primer català i basc, i després gallec i andalus). Enfront, el conservadorisme i el doctrinarisme proposaren un model d'Estat fonamentat en la unitat política i cultural, del que catolicisme i llengua castellana van esdevenir els principals instruments ideològics. Llevat de la Mancomunitat de Diputacions de Catalunya (1914-1925) -tanmateix, administrativa, i no política-, i l'Estat regional integral de la 2ª República, l'Estat espanyol no va articular jurídicament cap reconeixement del pluralisme nacional i cultural fins l'actual Constitució de 1978. De fet, el totalitarisme franquista, antecedent (que no precedent) jurídico-polític de l'actual Estat constitucional, va constituir una negació del pluralisme i una correlativa afirmació de l'espanyolisme polític i cultural.

27. En general, el dret constitucional espanyol, en termes comparatius, estableix un reconeixement i tutela del pluralisme i la diversitat cultural prou ample (en drets i en garanties) com per encaixar-lo sense dificultats en el nivell superior de tutela minoritària, seguint la referència del dret internacional i el dret constitucional comparat, en incloure els tres nivells de protecció (igualtat, pluralisme o "tractament diferenciat" i autonomia política). Tanmateix, l'ordenament incorpora algunes cauteles i limitacions, en benefici, en algun cas, de la llengua majoritària (principi de territorialitat limitada de les altres llengües) i, en d'altra, de la religió majoritària (menció especial de l'església catòlica, sistema de concordats o règim privilegiat dels professors de religió catòlica i els capellans castrens). D'altra banda, el reconeixement de les nacionalitats i dels "fets diferencials" (llengua, drets històrics, competència diferenciades) no ha suposat una autonomia qualificada d'aquelles, tot i la defensa del federalisme asimètric (i el corresponent tractament diferenciat dels fets diferencials) des d'algun sector doctrinal.
28. Així, sense reconèixer explícitament l'existència de minories -aspecte en que se separa clarament d'altres Estats pluralistes, com Bèlgica o Canadà-, el dret constitucional espanyol inclou implícitament la tutela minoritària en

reconèixer diferents formes de pluralisme i drets específics de les minories, en concret

- a. El principi de pluralisme nacional, que s'expressa i concreta en el reconeixement de les nacionalitats, proveïdes, en raó de la seva personalitat diferenciada (igual que les regions) del corresponent dret d'autonomia política. La Constitució no defineix el significat polític de nacionalitat, més enllà de l'implícit contingut genèricament pluralista del reconeixement (tampoc no ho ha fet el Tribunal Constitucional). El reconeixement dels "fets diferencials", vinculats a la personalitat política i cultural d'una part de les autodenominades nacionalitats, segons el principi dispositiu (la llengua, els drets històrics, el dret civil foral, el fet diferencial geogràfic -insularisme, foralisme, comarcalisme-, les competències diferenciades, la "regla històrica" per substituir la iniciativa autonòmica ex art. 151 CE, prevista per la DA 1ª) introdueix, des de bases constitucionals, alguns elements d'interpretació, i justificació d'asimetries competencials. De fet, la jurisprudència constitucional admet les diferències entre territoris derivades de l'exercici del dret d'autonomia. No obstant, la doctrina i jurisprudència constitucional no distingeixen un element qualitatiu superior en l'autonomia de les nacionalitats, respecte de les regions, en termes d'organització i competències (el sostre competencial és el mateix per totes i, igualment, el que es pot entendre com "intransferible i no delegable")
- b. Les interpretacions proposades per encaixar el concepte de nacionalitat en l'ordenament constitucional, sense alterar el principi d'unitat de sobirania, inclouen diferents fórmules utilitzades en la doctrina, i durant el període constituent ("nació de nacions", "nació cultural"). Tanmateix, el concepte constitucional de nacionalitat compleix els requisits d'identificació de les minories nacionals proposats pel Consell d'Europa, el que també permetria incloure el

corresponent concepte (la "minoria nacional") entre els criteris d'interpretació d'aquell.

- c. El dret constitucional espanyol no permet l'autodeterminació (tanmateix, limitada per la doctrina de les Nacions Unides) ni la secessió unilateral d'una part del territori de l'Estat, però el procediment de reforma constitucional és prou obert (sense clàusules formals d'intangibilitat) per introduir fórmules de separació territorial, en que caldria tenir en compte determinats interessos i principis (majories qualificades, protecció de minories)
- d. El principi de pluralisme lingüístic, concretat en el reconeixement de l'estatut de llengua oficial per totes les llengües de l'Estat espanyol, i en la protecció de les anomenades "modalitats lingüístiques". L'ordenament espanyol no reconeix (expressament) l'existència de minories lingüístiques, tot i que es fan servir regles jurídiques habituals en la tutela internacional i comparada de les mateixes (criteri sociològic i territorial en l'establiment de xarxes escolars, tutela de la llibertat d'elecció d'idioma, ús del principi promocional per justificar les polítiques de normalització, aules d'immersió, criteri de la llengua materna en l'educació pre-escolar). En el mateix sentit, el "principi de propietat" (llengua autonòmic com a llengua pròpia) també ha reforçat el "fet lingüístic diferencial". D'altra banda, la legislació lingüística i la jurisprudència sobre els drets lingüístics han introduït el concepte de "llengua minoritària" (seguint la Carta Europea de Llengües Regionals i Minoritàries), que alguna text normatiu (i també alguna opinió doctrinal rellevant) assimila al concepte constitucional de modalitat lingüística. La "llengua minoritària", com objecte de protecció (i bé jurídic rellevant) difereix del concepte de "minoria lingüística", en que predomina, a més de la identitat lingüística, el caràcter subjectiu del titular dels corresponents drets.

- e. En matèria lingüística, el Tribunal Constitucional ha emparat les polítiques de normalització lingüística sobre la base del principi d'igualtat promocional, atenent les desigualtats històriques i socials. En aquest sentit, els poders públics autonòmics poden adoptar mesures no igualitàries (immersió lingüística, llengua usual) per restablir la igualtat en l'ús social de les llengües en situació de desavantatge (llengües minoritàries)
- f. El principi de pluralisme cultural, que es manifesta en el reconeixement de diferents cultures, en el sentit ampli de l'expressió (diferents llengües, diferents formes d'entendre l'art i el coneixement, patrimonis culturals diferenciats), i en la configuració constitucional d'una competència "indistinta", ergo, jurídicament no jerarquitzada, sense perjudici d'allò cultural concret establert per l'ordenament (per exemple, l'oficialitat de determinades llengües). A més d'establir normes materials concretes (així mateix, programes educatius, "quotes de pantalla"), l'Estat també regula els instruments de producció i intercanvi cultural (intervenció instrumental), respectant l'autonomia dels corresponents usuaris, i el principi de pluralisme
- g. El principi de pluralisme religiós, en que conflueixen el dret constitucional a la llibertat religiosa (sense distincions, tot i la menció especial de l'església catòlica), la declaració de no confessionalitat estatal, i el principi de cooperació amb les creences "notòriament arrelades". Els Convenis signats, l'any 1992, entre l'Estat i tres confessions no catòliques (jueus, protestants i musulmans) han reforçat notablement la posició jurídica de les minories religioses, enfront de la religió hegemònica i majoritària (catolicisme)
- h. En matèria de minories ètniques, tot i mancar un reconeixement constitucional exprés, l'ordenament també ha previst normes de tutela. Així, la tutela penal (delictes de discriminació racial i genocidi) i civil (*cas Violeta Friedman*) de grups ètnics i racials; la prohibició de

discriminació basada en la raça; les polítiques de discriminació positiva en benefici de d'algunes ètnies, especialment, els gitanos (mesures d'inserció laboral, i protecció de la cultura).

- i. Principi d'interpretació dels drets constitucionals segons els tractats i les resolucions internacionals sobre drets humans (el que inclou els drets de les minories), i la regla d'integració directa dels tractats internacionals en l'ordenament
 - j. Finalment, el dret constitucional, en el marc del principi d'igualtat, ha emparat de manera singular els "fets minoritaris" que, derivats d'una circumstància socioeconòmica, no formen part de les categories tradicionals de tutela minoritària. Al respecte, els minusvàlids, els estrangers (tot i les limitacions de drets polítics), les minories sexuals i les dones.
29. Entre les cauteles introduïdes per limitar el pluralisme i la diversitat social i cultural, s'han de tenir en compte les següents:
- a. El reforç de la unitat estatal. Tot i que el principi de sobirania és unitari i indivisible per definició (i així es projecta en la fórmula de l'art. 1.2 CE, que l'atribueix a un sol subjecte), la Constitució introdueix múltiples instruments jurídics per reforçar la unitat política i limitar el pluralisme nacional/territorial. Es tracta de principis generals (unitat, solidaritat, igualtat), dels que deriven títols competencials de l'Estat específicament introduïts per fer-los efectius (per exemple, l'art. 149.1.1, garantia de la igualtat bàsica entre tots els ciutadans).
 - b. L'equiparació de sostres competencials entre nacionalitats i regions no exclou l'existència de fets pròpiament diferencials (hi ha Comunitats Autònomes sense llengua pròpia ni drets històrics o civils forals) ni tampoc un repartiment desigual en el temps, en la forma i en el contingut de les competències. En canvi, el sistema competencial permet (jurídicament) igualar l'àmbit de poder de totes les Comunitats

Autònomes en gairebé totes les matèries rellevants (fiscal, benestar, participació internacional).

- c. El principi de territorialitat limitada de les llengües espanyoles diferents del castellà (d'acord amb alguna opinió doctrinal rellevant, el "principi de territorialitat impura"), que limita l'ús oficial (dotat de plens efectes jurídics) a l'àmbit territorial propi, amb alguna excepció simbòlica (ús de les llengües autonòmiques en el debat general d'autonomies del Senat). La territorialitat limitada converteix les llengües autonòmiques en minoritàries, en el context general de l'Estat.
- d. El deure (constitucional) general de coneixement de la llengua castellana, no exigit (constitucionalment) per les altres llengües, no introdueix pròpiament un element de desigualtat i desequilibri entre llengües, però ha emparat algunes interpretacions (fins i tot jurisprudencials) en aquest sentit. Tanmateix, el dret lingüístic autonòmic pot introduir deures concrets de coneixement (obtenció de títols oficials, accés a la funció pública). D'altra banda, el deure decau en presència d'altres drets fonamentals, en determinats àmbits (llibertat d'expressió, tutela judicial).
- e. Les garanties de llibertat d'elecció de la llengua (en relació a la doble oficialitat), el respecte per la llengua materna i la immersió progressiva dels nous nadius (en els primers anys d'ensenyament) evita l'aplicació del principi de territorialitat lingüística (unilingüisme, com en el cas de Flandes i Valònia, a Bèlgica) i la correlativa formació de minories lingüístiques, tot i l'aplicació parcial d'alguns criteris propis d'aquesta situació (xarxes escolars separades, criteri de rellevància numèrica i voluntat dels pares per crear escoles en règim d'immersió, principi de llengua pròpia).
- f. L'ordenament no reconeix el mateix estatut d'oficialitat per totes les llengües (cas del bable, dotat d'un reconeixement limitat), ni converteix totes les llengües en oficials (cas de l'aragonès i el català de la Franja

Nordoriental d'Aragó, considerades llengües minoritàries i modalitats lingüístiques, objecte de protecció). La legislació tampoc proporciona protecció suficient de les llengües més minoritàries (romanó o llengua del poble gitano, l'àrab a Ceuta i Melilla, el gascó a Cantàbria, el portuguès a Zamora)

- g. La posició jurídica de les minories religioses, tot i l'equiparació constitucional formal (arts 14 i 16 CE), encara és desigual. L'església catòlica, religió majoritària, a més de ser mencionada de manera espacial en la Constitució (però sense una atribució especial de drets), gaudeix de privilegis jurídics, dels que manquen les altres confessions. Així, l'aprovació per tractat internacional, i no per llei (amb una posició reforçada a l'ordenament), dels acords de cooperació; l'existència d'un cos de capellans castrenses, del que manquen les altres religions (tan sols habilitades per fer litúrgia en els recintes militars); el tractament privilegiat de l'ensenyament de la religió catòlica (assignatura de currículum i, en algun període, amb alternativa obligatòria), a diferència de les altres confessions (no lectiva); la creació d'un cos de professors de religió catòlica, correlatiu al caràcter curricular de l'assignatura, del que, per tant, també s'exclou les altres confessions; el reconeixement especial (per llei) d'algunes festivitats laborals catòliques, a diferència de les festivitats d'altres religions (a reconèixer per conveni col·lectiu). El usos socials (en el cas de les festivitats), l'obligació estatal de crear les condicions pel desenvolupament de la llibertat religiosa (sensibilitat pel fet religiós), i el mandat constitucional de tenir en compte les creences dels espanyols (majoritàriament catòliques) emparen aquesta situació de desequilibri.
- h. El criteri de "notori arrelament", que justifica l'adopció d'acords de cooperació (amb els corresponents beneficis fiscals i en l'ús dels espais públics), és un concepte d'interpretació discrecional de l'Administració. Tot i que la Llei Orgànica de Llibertat Religiosa tan sols parla d'àmbit i

nombre de creients (criteri quantitatiu), l'Estat també ha fet servir criteris qualitius (valorats subjectivament) per excloure del benefici de la cooperació confessions numèricament rellevants (testimonis de Jehovà).

30. En termes comparatius, la situació de les minories socials en el dret constitucional espanyol es podria resumir de la següent manera:

Minoria	Regles i criteris favorables a les minories socials	Regles i criteris limitatius o restrictius dels drets de les minories
MINORIES SOCIALS (en general)	- Principis d'igualtat (1.1 i 14 CE), igualtat substancial i promocional (art. 9.2), pluralisme social (art. 9.2) i solidaritat (art. 2 CE) - Principi d'interpretació dels drets constitucionals segons els tractats i les resolucions internacionals sobre drets humans (el que inclou els drets de les minories) - Regla d'integració directa dels tractats internacionals en l'ordenament	- Principis d'unitat (2 CE) i igualtat bàsica (arts. 139 i 149.1.1 CE). - Inexistència d'un reconeixement exprés de les minories socials
MINORIES NACIONALS	- Reconeixement constitucional de les nacionalitats (pluralisme nacional) - Dret constitucional d'autonomia política - Reconeixement dels fets diferencials (llengua, drets històrics, dret civil foral, regla històrica de la DA 1ª CE, competències diferenciades) - Reconeixement jurisprudencial de l'exercici diferenciat de les competències - Reconeixement del pluralisme cultural i d'una competència indistinta en matèria de cultura. - Inexistència (formal) de clàusules d'intangibilitat en	- Principis d'unitat, igualtat bàsica i solidaritat - Principi d'equiparació formal dels sostres competencials entre totes les Comunitats Autònomes - Dificultat (jurídico-política) per aplicar el procediment agreujat de reforma constitucional, necessari per introduir el "ius secessionis"

	el procediment de reforma constitucional, i correlativa possibilitat d'introduir el "ius secessionis"	
MINORIES LINGÜÍSTIQUES	- Principi de pluralisme lingüístic - Oficialitat de totes les llengües espanyoles i protecció de les modalitats lingüístiques. - Introducció de regles específiques per exigir el coneixement de la llengua autonòmica (accés a la funció pública, obtenció de títol oficial) - Principi d'igualtat promocional en benefici de les llengües històricament i socialment desfavorides - Principi de propietat (o llengua pròpia) - Competència autonòmica en el règim jurídic de la llengua pròpia - Principi de llibertat d'elecció en l'ús oficial de la llengua - Principis de prevalença de la llengua materna i immersió progressiva dels nouvinguts en el sistema escolar. - Criteris sociològic i geogràfic, i voluntat dels pares en la creació de xarxes separades (País Basc, València, Navarra) - Exempció del deure general de coneixement del castellà enfront de determinats drets constitucionals (tutela judicial, llibertat d'expressió). - Introducció jurisprudencial i legislativa dels mandats de la Carta Europea de Llengües Regionals i Minoritàries	- Oficialitat general del castellà en tot el territori (doble oficialitat en les Comunitats Autònomes dotades de llengua pròpia) - Deure general de coneixement de la llengua castellana. - Territorialitat limitada de les llengües autonòmiques - Principi de llibertat d'elecció en l'ús oficial de la llengua - Principis de prevalença de la llengua materna i immersió progressiva dels nouvinguts en el sistema escolar. - Criteris sociològic i geogràfic, i voluntat dels pares en la creació de xarxes separades (País Basc, València, Navarra) - Oficialitat limitada d'algunes llengües (bale) - Llengües espanyoles protegides però sense estatut d'oficialitat (aragonès, català a la Franja Nordoriental d'Aragó) - Llengües espanyoles desprotegides (romanó)

Minoria	Regles i criteris favorables a les minories socials	Regles i criteris limitatius o restrictius dels drets de les minories
MINORIES ÈTNIQUES	- Tutela penal i civil contra la discriminació racial - Discriminació positiva - Reconeixement legislatiu (EA Andalusia, lleis socials)	
MINORIES SOCIOECONÒMIQUES	- Discriminació positiva de minusvàlids i dones. - Reconeixement dels drets de les minories sexuals (gais-lesbianes). - Equiparació progressiva dels drets dels estrangers	- Exclusió dels estrangers dels drets de participació política, llevat de les eleccions locals.

31. En general, el dret constitucional espanyol empara les minories (polítiques i socials) i procura corregir jurídicament les situacions de submissió, inferioritat o desavantatge (polític, cultural, social) dels grups minoritaris, però també introdueix cauteles i restriccions per satisfer les necessitats del sistema (unitat, prossecució d'un interès general, eficàcia, governabilitat), i garantir els interessos de la majoria (per exemple, limitant la fragmentació electoral, establint la moció de censura constructiva, o manant tenir en compte les creences religioses dels espanyols)

2. El principi minoritari o de tutela de les minories

32. La tutela de les minories, descrita fins ara en termes doctrinals i descriptius, es podria entendre també en forma de principi jurídic general (normatiu) del sistema constitucional, si es tenen en compte les finalitats que compleix (garantia del pluralisme), els mitjans utilitzats per complir-les (correccions del principi majoritari), i les regles normatives vinculades (proporcionalitat electoral, per exemple).

33. El principi minoritari, en aquest sentit, es definiria per les següents característiques.

Característiques fonamentals

- a. **Criteri de legitimitat** de l'ordenament constitucional democràtic. La protecció de les minories determina l'acceptació i la confiança en les institucions polítiques de les comunitats plurals.
- b. **Criteri d'eficàcia** de les institucions. La integració de les minories en el sistema constitucional (representació, participació, control) facilita el consens entorn les grans decisions, l'estabilitat institucional i, en darrer terme, la governabilitat.
- c. **Criteri (processal)** de funcionament de les institucions democràtiques. La tutela de les minories es concreta en regles específiques de procediment (proporcionalitat, majories qualificades, regles no-majoritàries d'iniciativa, debat i control, autonomia política) que limiten el principi majoritari estricte.
- d. **Criteri derivat** dels principis generals de democràcia (principi democràtic) i pluralisme (pluralisme social i polític), i complementari del principi majoritari i la regla de la majoria.
- e. **Criteri vinculat** a finalitats constitucionals rellevants, principalment, el pluralisme social i polític, el consens i l'estabilitat constitucional, i el caràcter dinàmic i obert de la Constitució.

Característiques formals

- f. **Criteri axiològic i deontològic**, en la mesura en que esdevé valor moral (pauta valorativa i fonamentadora de les decisions públiques).
- g. **Criteri normatiu**, que es projecta sobre els drets fonamentals (sufragi, participació, llibertat religiosa) i l'organització de les institucions polítiques (participació de les minories en els procediments parlamentaris, participació de les Comunitats Autònomes en l'organització estatal)

- h. **Criteri per mesurar la raonabilitat, proporcionalitat i validesa** de les corresponents regles de tutela minoritària, el que permet determinar, per exemple, si el sistema electoral garanteix la representació de les minories, o si el règim jurídic de les llengües assegura la protecció de les llengües minoritàries
 - i. **Criteri "prima facie"**, que no estableix drets definitius, sinó relacions de preferència entre normes (drets, procediments democràtics, competències).
 - j. **Criteri de "diritto mite"**, en tan en quan conté elements extrajurídics (sociològics, politològics, filosòfics), i de **"Constitució oberta"**, en garantir la integració de les "minories aïllades", les "minories antisistema" i les "minories culturals", situades, per diverses raons, en la perifèria de la Constitució material.
34. L'aplicació del principi minoritari, en situacions de col·lisió amb altres principis (normalment, el principi majoritari), requereix d'un exercici de ponderació, en que han de concórrer els següents elements:
- a. Les finalitats constitucionals directament vinculades al principi minoritari (pluralisme, estabilitat institucional, caràcter dinàmic i obert de la Constitució)
 - b. Les finalitats constitucionals vinculades als principis normalment contraposats (eficàcia dels centres de decisió i principi de la voluntat i l'interès general, en relació al principi majoritari).
 - c. Els principis generals (generalment concurrents) del sistema constitucional (per exemple, favor libertatis)
 - d. Les màximes de necessitat i adequació de la mesura (principi de proporcionalitat), que imposen el mitjà menys oneros per les finalitats afectades (així, en el control del poder executiu, es justifica el principi majoritari en l'elecció i censura del president del govern, i el principi minoritari en la iniciativa del control informatiu).

- e. Les relacions necessàries entre bens col·lectius (democràcia, eficàcia) i drets fonamentals, que expliquen, per exemple, la conversió dels "drets de les minories" en bé jurídic susceptible de mesurar la constitucionalitat de les normes generals.
- f. La dimensió objectiva dels drets individuals, el que justifica, per exemple, la sobreprotecció dels parlamentaris -ús del recurs d'empara per la tutela del "*ius in officium*"-, com a garantia del dret de participació dels ciutadans.

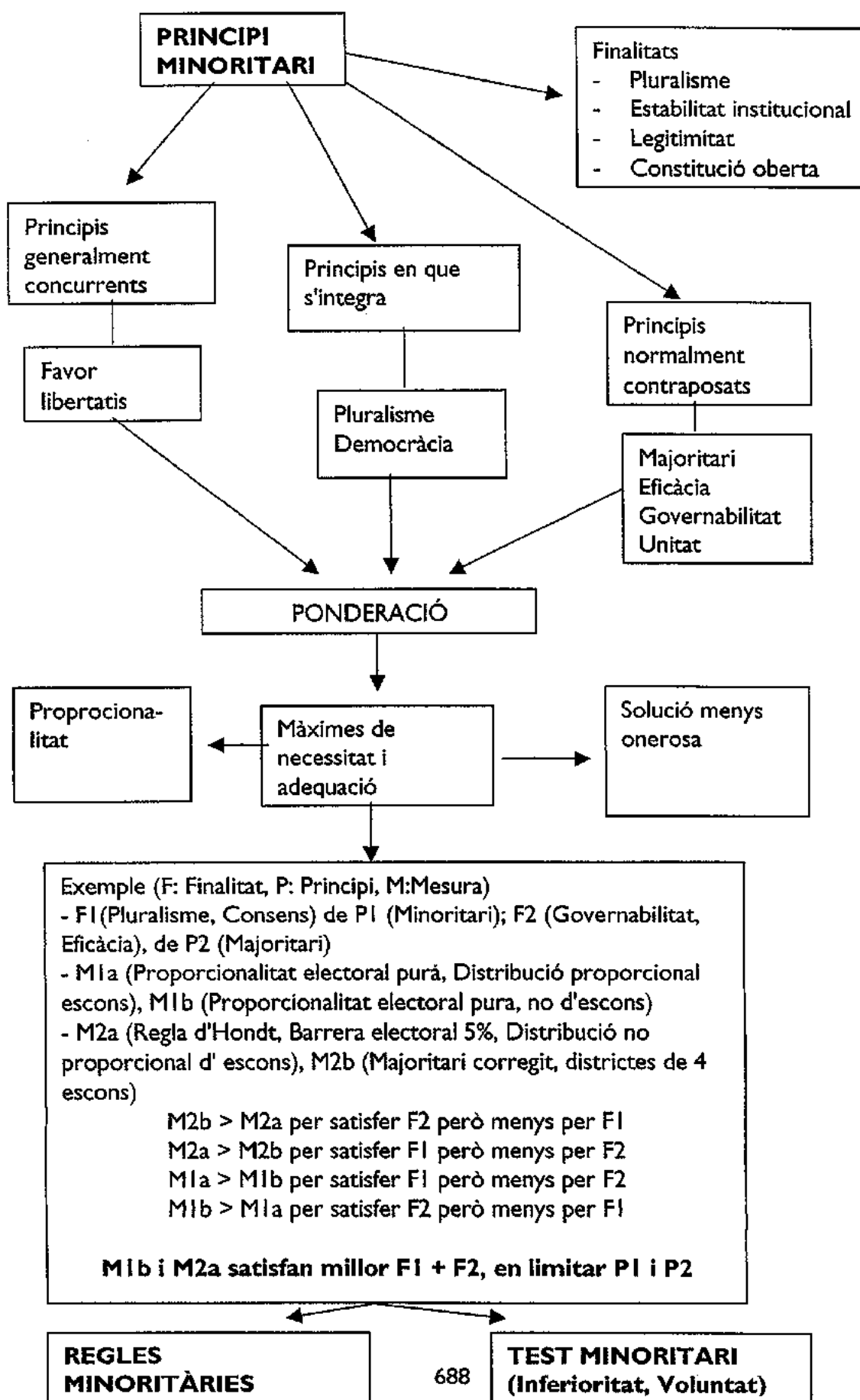
35. L'aplicació del principi minoritari podria requerir la identificació del grup o els grups minoritaris en concurrència, per mitjà d'un "test minoritari", en que es valori:

- a. La **inferioritat numèrica**, especialment rellevant en processos decisoris que requereixen majories qualificades, o estableixen límits (mínims) per l'exercici de drets. La situació d'una minoria parlamentària sense nombre suficient per exercir els drets de participació en les cambres, o la d'una minoria electoral situada per sota de la barrera electoral, o dels percentatges per gaudir del finançament, no és objectivament la mateixa que la dels grups minoritaris no afectats per aquestes regles.
- b. La **consciència de minoria**, manifestada en actes jurídics concrets (autoidentificació com a nacionalitat en els Estatuts d'Autonomia, formació de partits polítics confessionals o nacionalistes), indica la voluntat de conservar la diferència i protegir l'interès minoritari.
- c. Les **relacions de submissió o desavantatge** derivades de la condició minoritària (inferioritat numèrica, voluntat de conservar la diferència, límits en l'activitat de les minories o l'oposició en les cambres parlamentàries), i motivada per causes sociològiques (desigualtats històriques, hegemonia de la cultura majoritària, cultura política més favorable a l'eficàcia que al pluralisme), polítiques (posicions de poder ocupades pel conjunt grup parlamentari de la majoria-partit

polític-poder executiu) i jurídiques (restriccions dels drets de les minories en la llei, que dificulten la igualtat d'oportunitats)

36. En aquest sentit, el principi minoritari, per aconseguir les finalitats perseguides (pluralisme, estabilitat institucional), ha de garantir, almenys, la igualtat formal i la igualtat substancial (discriminació positiva, remoció d'obstacles, restabliment de la igualtat), el pluralisme (drets de manifestar les pròpies opinions, conservar la diferència), la participació (concorrer en els processos democràtics, amb instruments per limitar l'acció de la majoria) l'autonomia organitzativa (cas de les minories polítiques) i l'autonomia política territorial o personal, en el cas de les minories socials.

37. Al respecte, els components del principi minoritari es podrien representar en el següent diagrama

Bibliografia i jurisprudència

Bibliografia

ACCARINO, Bruno. *Rappresentanza*. Il Mulino, Bolonya, 1999.

ACOSTA SÁNCHEZ, José. *La articulación entre representación, Constitución y democracia. Génesis, crisis actual y Constitución española*. Revista de Estudios Políticos, número 86, octubre-diciembre 1994, pp. 99-152.

AGUIAR DE LUQUE, Luis.

- *Los límites de los derechos fundamentales*. Revista del Centro de Estudios Constitucionales, número 14, gener-abril 1993, pp. 9-34.
- *Democracia Directa y Estado Constitucional*. Editorial Revista de Derecho Privado. Madrid, 1977.

AJA, Eliseo.

- *Drets i deures fonamentals dels immigrants*, a VVAA. *Jornades sobre polítiques d'immigració i polítiques d'integració*. Càritas Girona. Girona, 1998, pp. 33-44.
- *Perspectivas de la reforma constitucional del Senado*, a VVAA. *La reforma del Senado*. Senado-Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1994, pp. 211-224.
- *Principals línies de la reforma constitucional del Senat*. Autonomies, número 20, desembre 1995, pp. 51-60

AJA, Eliseo; TORNOS, Joaquín, FONT, Tomás; PERULLES, Juan Manuel i ALBERTÍ, Enoch. *El sistema jurídico de las Comunidades Autónomas*. Tecnos, Madrid, 1989.

AJA, Eliseo, i SOLÉ TURA, Jordi. *Constituciones y periodos constituyentes en España (1808-1936)*. Siglo XXI de España Editores, Madrid, 1988.

ALBERTÍ, Enoch, AJA, Eliseo, FONT, Tomás, PADRÓS, Xavier, TORNOS, Joaquim. *Manual de Dret Públic de Catalunya*. Institut d'Estudis Autònoms de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1992.

ALBERTÍ ROVIRA, Enoch. *La reforma constitucional del Senado*, a VVAA. *Ante el futuro del Senado*. Institut d'Estudis Autònoms de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1996, pp. 21-326.

ALBANESE, Ferdinando.

- *Ethnic and Linguistic Minorities in Europe*. Yearbook of European Law. Número 11. 1991. Clarendon Press, Oxford, 1992, pp. 313-338.
- *Quelles garanties internationales de l'autonomie territoriale?*, a VVAA. *Autonomies locales, intégrité territoriale et protection des minorités*. Institut Suís de Dret Comparat-Schultess Polygraphischer Verlag, Zürich, 1996, pp. 1-10.

ALEXY, Robert.

- *Teoría de los Derechos Fundamentales*. Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1993.

- *Teoría del Discurso y Derechos Humanos*. Universidad Externado de Colombia, Santa Fe de Bogotá, 1995.

ALLEGRETTI, Umberto. *Globalizzazione e sovranità nazionale*. Revista Democrazia e Diritto, número 3-4, 1995, p. 47 i ss.

ALMIRALL, Valentí, *Lo catalanisme*, Edicions 62 i La Caixa, Barcelona, 1979.

ÁLVAREZ CAPEROCHIPI, José Antonio. *Reforma protestante y Estado moderno*. Civitas, Madrid, 1986.

ÁLVAREZ CONDE, Enrique. *Homogeneidad y asimetría en el modelo autonómico español, a VVAA. Asimetría y cohesión en el Estado autonómico. Jornadas sobre el Estado autonómico: integración y eficacia*. Instituto Nacional de Administración Pública, Madrid, 1997, pp. 77-90.

ÁLVAREZ CONDE, Enrique, i ARNALDO ALCUBILLA, Enrique. *De nuevo sobre el procedimiento electoral uniforme*. Revista de Estudios Políticos, número 86, octubre-diciembre 1994, pp. 39-69.

ALZINA, José Pablo. *El derecho de participación política*. Suplemento Humana Iura de Derechos Humanos. número 3, 1993. Persona y Derecho. Instituto de Derechos Humanos de la Universidad de Navarra, pp. 11-29.

ANDERSON, David L. *When restraint requires activism: partisan gerrymandering and the status quo ante*. Stanford Law Review, volum 42, juliol 1990, pp. 1549-1576.

ANDRÉS IBÁÑEZ, Perfecto, i MOVILLA ALVAREZ, Claudio. *El poder judicial*. Tecnos, Madrid, 1986.

ANGIOLINI, Vittorio. *Il "pluralismo" nella costituzione e la Costituzione per il "pluralismo"*, a Bin, Roberto, i Pinelli, Cesare. *I soggetti del pluralismo nella giurisprudenza costituzionale*. Giappichelli Editore. Torí, 1996.

APARICIO, Miguel Angel.

- (Dir.) *Temes de Dret Constitucional (I). Introducció històrico-constitucional, els principis estructurals, les institucions bàsiques de l'Estat i les fonts del dret*. Universitat de Barcelona, Barcelona, 1996.
- *Introducción al sistema político y constitucional español*. Ariel, Barcelona, 1991.
- (Dir.) *La descentralización y el federalismo. Nuevos modelos de autonomía política (España, Bélgica, Canadá, Italia y Reino Unido)*. Cedecs, Barcelona, 1999.
- *La cláusula interpretativa del artículo 10.2 de la Constitución española, como cláusula de integración y apertura constitucional a los derechos fundamentales*. Revista de la Asociación Jueces para la Democracia, número 6, 1989, pp. 9 i ss.
- *Jueces y Justicia en la Constitución Española*, a Asensi Sabater, José (Coord.). *Ciudadanos e instituciones en el constitucionalismo actual*, Publicaciones de la Universidad de Alicante-Tirant lo Blanch, València, 1997, pp. 969 i ss.

APARICIO PÉREZ, Miguel Ángel, i SOLÉ TURA, Jordi. *Las Cortes Generales en el sistema constitucional*. Tecnos, Madrid, 1988.

ARAGÓN, Manuel.

- *Constitución y democracia*. Tecnos, Madrid, 1989.
- *El tratamiento constitucional del multilingüismo*, a VVAA. *Federalismo y regionalismo*. Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1979, pp. 405-428.
- *La eficacia jurídica del principio democrático*. *Revista Española de Derecho Constitucional*, número 24, setembre-desembre 1988, pp. 9-45.
- *Constitución y control de poder*. Ediciones Ciudad Argentina, Buenos Aires, 1995.

ARANDA ÁLVAREZ, Elviro. *Los actos parlamentarios no normativos y su control jurisdiccional*. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Madrid, 1998.

ARBÓS, Xavier, y GINER, Salvador. *La gobernabilidad. Ciudadanía y democracia en la encrucijada mundial*. Siglo XXI de España Editores, Madrid, 1996.

ARBÓS, Xavier, i PUIGSEC, Antoni. *Franco i l'espanyolisme*. Curial, Barcelona, 1980.

ARBÓS, Xavier, i VERNET, Jaume. *Los nuevos federalismos y el constitucionalismo del s. XXI*, a Aparicio, Miguel Ángel (dir.), *La descentralización y el federalismo. Nuevos modelos de autonomía política (España, Bélgica, Canadá, Italia y Reino Unido)*. Cedecs, Barcelona, 1999, pp. 261-271.

ARBÓS, Xavier.

- *La regulación estatal y el buen gobierno*, a Giner, Salvador, i Sarasa, Sebastián. *Buen gobierno y política social*. Ariel, Barcelona, 1997.
- *La idea de nació en el primer constitucionalisme espanyol*. Curial, Barcelona, 1986.
- *Crisi de l'Estat-Nació*, a Debat, Fundació Rafel Campalans, número 16, Barcelona, 1992, pp. 9-16.
- *El Senado: marco constitucional y propuestas de reforma*. *Revista de las Cortes Generales*, número 24, 1991, pp. 8-33.
- *Orígens i evolució del concepte de sobirania* (pendent de publicació)

ARISTÒTIL. *Política*. Alianza Editorial, Madrid, 1998.

ARNALDO ALCUBILLA, Enrique.

- *El derecho de sufragio de los extranjeros en las elecciones locales*. *Revista Española de Derecho Constitucional*, número 34, gener-abril 1992, pp. 67-97.
- *Procesos electorales y opinión pública*. *Revista de las Cortes Generales*, número 34, 1995, pp. 173-191.

ARÓSTEGUI, Julio. *El nazismo alemán*. *Revista Historia* 16. Edició especial "Historia Universal siglo XX", número 13, Madrid, 1984, pp. 31-52.

ARRANZ, Luis, i CABRERA, Mercedes. *Parlamento, sistema de partidos y crisis de gobierno en la etapa final de la Restauración (1914-1923)*. *Revista de Estudios Políticos*, número 93, juliol-setembre 1996, pp. 313-329.

ARTOLA, Miguel. *Textos Fundamentales para la Historia*. Alianza Editorial, Madrid, 1992.

ASENSI SABATER, José.

- *Estado y representación política: esquema de una crisis*. Sistema, número 118-119, 1994, pp. 33-43.
- (Coord.). *Ciudadanos e instituciones en el constitucionalismo actual*, Publicaciones de la Universidad de Alicante-Tirant lo Blanch, València, 1997.

BAGET BOZZO, Gianni. *Fondamentalismo islamico e nazionalismi*. Democrazia e Diritto, número 2-3, 1994, pp. 145-153.

BALAGUER CALLEJÓN, Francisco. *Soberanía popular y democracia en la Constitución española de 1978*. Revista de Derecho Político, número 27-28, 1988, pp. 97-112.

BALCELLS, Albert (coord.). *Història dels Països Catalans. De 1714 a 1975*. EDHASA, Barcelona, 1980.

BALMES, Jaime. *Política y Constitución*. Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1988.

BARAS, Montserrat, i BOTELLA, Joan. *El sistema electoral*. Tecnos, Madrid, 1996

BARBERINI, Giovanni. *L'OSCE e le minoranze nazionali*, a Bartole, Sergio, Olivetti, Nino, i Pegoraro, Lucio, *La tutela giuridica delle minoranze*. Cedam, Padova, 1998.

BARBINA, Guido. *Les communautés ethno-linguistiques et la conscience de leur territoire*, a Sanguin, André-Luis (Ed.). *Les minorités ethniques en Europe*. L'Harmattan, París, 1993.

BAR CENDÓN, Antonio. *La estructura y funcionamiento del Gobierno en España: una aproximación analítica*, a VVAA, *El Gobierno en la Constitución Española y los Estatutos de Autonomía*, Diputació de Barcelona, Barcelona, 1985, pp. 47 i ss.

BARCELÓ, Mercé. *Derechos y deberes constitucionales en el Estado autonómico: un análisis sobre la relación entre la organización territorial del Estado y la regulación de los derechos y deberes constitucionales*, Civitas-Institut d'Estudis Autonòmics, Madrid, 1991.

BARCINA FERNANDEZ, Carlos. *Las minorías culturales en Europa*. Revista Vasca de Administración Pública, número 46, setembre-desembre 1996, pp. 9-38.

BARILE, Paolo. *Eguaglianza e tutela delle diversità costituzionale*. Revista Quaderni Costituzionali, XIV, número 1, abril 1994, pp. 53-61.

BARRÈRE UNZUETA, María Ángeles. *Discriminación, Derecho antidiscriminatorio y acción positiva a favor de las mujeres*. Instituto Vasco de Administración Pública-Gobierno Vasco, Madrid, 1997.

BARTOLE, Sergio; OLIVETTI, Nino; i PEGORARO, Lucio. *La tutela giuridica delle minoranze*. Cedam, Padova, 1998.

BARTOLE, Sergio.

- *La Convenzione-quadro del Consiglio d'Europa per la protezione delle minoranze nazionali*, a Bartole, Sergio; Olivetti, Nino; i Pegoraro, Lucio. *La tutela giuridica delle minoranze*. Cedam, Padova, 1998.
- *The situation in Italy*, a VVAA. *Autonomies locales, intégrité territoriale et protection des minorités*. Institut Suís de Dret Comparat-Schultess Polygraphischer Verlag, Zürich, 1996, pp. 23-34.

BARTOLOMÉ, Miguel Alberto. *El derecho a la existencia cultural alterna*, a VVAA, *Derechos indígenas en la actualidad*, Universidad Nacional Autónoma de México, México, 1994, pp. 107 i ss..

BASTIDA, Francisco Javier. *Elecciones y Estado democrático de Derecho*. Revista Española de Derecho Constitucional, número 32, maig-agost 1991, pp. 115-134.

BASTIDA, Xacobe. *La nación española y el nacionalismo constitucional*. Ariel, Barcelona, 1998.

BATSELIER, Steven, et ROSS, Lawrence. *Les minorités homosexuelles. Une approche comparative*. Allemagne, Pays Bas, États-Unis. Éditions Diculot, Gembloux, Belgique, 1973.

BAUER, Otto. *El fascismo*, a Bauer, Otto, Marcuse, Herbert, i Rosenberg, G. *Fascismo y capitalismo*, Martínez Roca, Barcelona, 1976, pp. 150-175.

BEAUDOIN, Gérald A.

- *La protection constitutionnelle des minorités au Canada*. Revue Belge de Droit Constitutionnel, número 1-2, 1994, Bruylant, Brusel·les, pp. 97-121.
- *La situation au Canada*, a VVAA. *Autonomies locales, intégrité territoriale et protection des minorités*. Institut Suís de Dret Comparat-Schultess Polygraphischer Verlag, Zürich, 1996, pp. 39-52.

BENOÎT-ROHMER, Florence. *La question minoritaire en Europe*. Éditions du Conseil d'Europe, Strasbourg, 1996.

BENOÎT-ROHMER, Florence, i HARDEMAN, Hilde. *The representation of minorities in the parliaments of Central and Eastern Europe*. International Journal on Group Rights, número 2, any 1994, pp. 91-111.

BENTHAM, Jeremy. *Falacias políticas*. Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1990.

BERGMANS, Bernhard. *Le statut juridique de la langue allemande en Belgique*. Centre d'Études Constitutionnelles et Administratives, Cabay Librairie-Éditeur, Louvain-la-Neuve, 1996.

BERLIN, Isaiah. *Nacionalisme*. Tàndem Edicions, València, 1997.

BIGLINO CAMPOS, Paloma. *De qué hablamos en Europa cuando hablamos de derechos fundamentales*. Revista de Estudios Políticos, número 97, juliol-setembre 1997, pp. 71-103.

BILBAO ARRESE, José Mario. *Ley electoral y sistema de partidos en España*. Revista de Estudios Políticos, número 85, juliol-setembre 1994, pp. 313-321.

BIN, Roberto, e PINELLI, Cesare. *I soggetti del pluralismo nella giurisprudenza costituzionale*. Giappichelli Editore, Torí, 1996.

BLANC ALTEMIR, Antonio. *Derechos humanos: tendencias actuales. La expansión del sistema y los nuevos ámbitos de protección*. Cuadernos Jurídicos, Revista Mensual de Derecho, número 2, novembre 1992, pp. 44-58.

BLANCO, Roberto L.

- *Los partidos políticos*. Tecnos, Madrid, 1990.
- *Democracia "de" partidos y democracia "en" los partidos*, a González Encinar, José Juan (Coord.), *Derecho de partidos*. Espasa Calpe, Madrid, 1992, pp. 41-66.

BOBBIO, Norberto.

- *Crisis de la democracia*. Ariel, Barcelona, 1990.
- *Derecha e izquierda*. Taurus, Madrid, 1995.
- *Igualdad y libertad*. Ediciones Paidós-Instituto de Ciencias de la Educación de la UAB, Barcelona, 1993.
- *La regola di maggioranza: limite e aporie*, a Bobbio, Norberto, Offe, Claus, i Lombardini, Siro. *Democrazia, maggioranza e minoranze*. Il Mulino, Bologna, 1991, pp. 33-72.

BOBBIO, Norberto, OFFE, Claus, i LOMBARDINI, Siro. *Democrazia, maggioranza e minoranze*. Il Mulino, Bologna, 1991.

BOBBIO, Norberto, OFFE, Claus, i LOMBARDINI, Siro. *La democrazia e il principio di maggioranza*, a Bobbio, Norberto, Offe, Claus, i Lombardini, Siro. *Democrazia, maggioranza e minoranze*. Il Mulino, Bologna, 1991, pp. 9-32.

BOKATOLA. Issé Omanga.

- *L'organisation des Nations Unies et la protection des minorités*. Bruylant, Bruxelles, 1992.
- *L'active normative des Nations Unies dans la promotion des droits des minorités*. Séminaire International d'Experts sur les "Nouvelles formes de discrimination". Olympia, Grèce, 1994.

BON, Pierre. *La protección constitucional de los derechos fundamentales: aspectos de derecho comparado europeo*. Revista del Centro de Estudios Constitucionales, número 11, 1992, p. 43 i ss.

BONET I PÉREZ, Jordi. *El problema de la efectividad interna de las sentencias del Tribunal Europeo de Derechos Humanos. El Tribunal Constitucional y la Sentencia del Tribunal*

Europeo de Derechos Humanos sobre el asunto Barberà, Messeguer i Jabardo (caso Bultó). Revista Jurídica de Catalunya, número I, 1993, pp. 59-92.

BONETTI, Paolo. *Prime note sulla tutela costituzionale contro il razzismo e la xenofobia.* Rivista Trimestrale de Diritto Pubblico, número I, 1994, pp. 3-29.

BORGETTO, Philippe. *La notion de fraternité en droit public français. Le passé, le présent et l'avenir de la solidarité.* Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, Paris, 1993.

BOSCH, Agustí. *El sistema electoral. Una proposta per al Parlament de Catalunya.* Fundació Jaume Bofill, Barcelona, 1995.

BOSE, Sugata. *Safeguards for minorities versus sovereignty of nations.* The Fletcher Forum (revista), hivern-primavera 1995, pp. 21-26.

BOTELLA, Joan; CAÑEQUE, Carlos, i GONZALO, Eduardo (Eds.). *El pensamiento político en sus textos. De Platón a Marx.* Tecnos, Madrid, 1994.

BRASSINE, Jacques. *La Belgique fédérale.* Éditions du Centre de Recherche et d'Information Socio-Politiques, Brusel·les, 1994.

BRETON, Raymond. *The governance of ethnic communities. Political structures and processes in Canada.* Greenwood Press. New York, 1991.

BUCHANAN, James M., i TULLOCK, Gordon. *El cálculo del consenso. Fundamentos lógicos de la democracia constitucional.* Planeta-De Agostini, Barcelona, 1993.

BUENAHORA FEBRES-CORDERO, Jaime. *La democracia en Colombia. Un proyecto en construcción.* Contraloría General de la República, Bogotá, 1995.

BURELLE, André. *Le droit à la difference à l'heure de la globalisation. Le cas du Québec et du Canada.* Éditions Fides, Montreal, 1996.

BURGUETE, Araceli. *Hacia una Carta Universal de Derechos de los Pueblos Indígenas, a VVAA, Derechos indígenas en la actualidad,* Universidad Nacional Autónoma de México, México, 1994, pp. 117-135.

BURKE, Edmund.

- *Textos Políticos.* Fondo de Cultura Económica, México, 1984.
- *Reflexiones sobre la revolución francesa,* a *Textos Políticos.* Fondo de Cultura Económica, México, 1984.
- *Pensamientos sobre las causas del actual descontento,* a *Textos Políticos.* Fondo de Cultura Económica, México, 1984.

BUSHNELL, David. *Colombia. Una nación a pesar de sí misma. De los tiempos precolombinos a nuestros días.* Planeta, Santa Fe de Bogotá, 1996.

CÁMARA VILLAR, Gregorio. *La objeción de conciencia al servicio militar (las dimensiones constitucionales del problema)*. Civitas, Madrid, 1991.

CANO BUESO, Juan. *Consideraciones sobre la Ley Electoral de Andalucía: una evaluación jurídico-política*, a Montabes, Juan (Coord.). *El sistema electoral a debate. Veinte años de rendimientos del sistema electoral español (1977-1997)*. Parlamento de Andalucía-Centro de Investigaciones Sociológicas, Madrid, 1998

CAPOTORTI, Francesco. *Estudio sobre las personas pertenecientes a minorías étnicas, religiosas o lingüísticas*. Ediciones de las Naciones Unidas, Nueva York, 1991 .

CARATINI, Roger. *Les forces des faibles. Encyclopedie mondiale des minorités*. Librairie Larousse, Paris, 1986.

CÁRDENAS GRACIA, Jaime F. *Crisis de legitimidad y democracia interna de los partidos políticos*. Fondo de Cultura Económica, México, 1992.

CARMONA CUENCA, Encarnación. *El principio de igualdad material en la jurisprudencia del Tribunal Constitucional*. Revista de Estudios Políticos, número 84, abril-junio 1994, pp. 265-285.

CARR, Edward H. *La revolución rusa*. Alianza Editorial, Madrid, 1984.

CARRÉ DE MALBERG, R. *Contribution à la Théorie générale de l'État*. 2 vols. Éditions Sirey-Éditions du Centre Nationale de la Recherche Scientifique, Paris, 1962.

CARRETERO Y JIMÉNEZ, Anselmo. *Los pueblos de España*. Hacer Editorial-Fundación Rafael Campalans, Barcelona, 1992.

CARRILLO SALCEDO, Juan Antonio. *Soberanía de los Estados y Derechos Humanos en el derecho internacional contemporáneo*. Tecnos, Madrid, 1995.

CASANOVAS Y LA ROSA, Oriol. *Casos y textos de Derecho Internacional Público*. Tecnos, Madrid, 1986.

CASAS BAAMONDE, Maria Emilia, i BAYLOS GRAU, Antonio. *Mayor representatividad sindical y participación institucional: la concertación social, al margen*. Relaciones Laborales, número 5, 1986, pp. 32 i ss.

CASCAJO CASTRO, José Luis.

- *La tutela constitucional de los derechos sociales*. Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1988.
- *La figura del voto particular en la jurisdicción constitucional española*. Revista Española de Derecho Constitucional, número 17, mayo-agosto 1986, pp. 171-185.

CASSESE, Sabino. *Maggioranza e minoranza. Il problema della democrazia in Italia*. Garzanti Editore, Milà, 1995.

CASTELLÀ ANDREU, Josep Maria.

- *Els drets d'informació i participació administratives de l'article 105 de la Constitució*. Tesis Doctoral, Universitat de Barcelona, abril de 1996.
- *La participación ciudadana en l'Administración Pública*. Revista Vasca de Administración Pública, número 34. 1992, pp. 39-83.

CASTELLS ARTECHE, José Manuel. *El Senado y el reconocimiento del hecho diferencial*, a VVAA. *Ante el futuro del Senado*. Institut d'Estudis Autònoms de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1996, pp. 525-536.

CASTORINA, Emilio. *Pluralismo e socialità delle minoranze etnico-linguistiche nella giurisprudenza della Corte Costituzionale*, a Bin, Roberto, i Pinelli, Cesare. *I soggetti del pluralismo nella giurisprudenza costituzionale*. Giappichelli Editore. Torí, 1996, pp. 79-104.

CAUDET, Francesc. *Historia Política de Cataluña*. Producciones Editoriales, Barcelona, 1978.

CECCHERINI, Eleanora. *Eguaglianza del voto e rappresentatività delle minoranze: recenti orientamenti giurisprudenziali negli Stati Uniti*. Revista Quaderni Costituzionali, número 2, agost 1997, pp. 311-330.

CERRI, Augusto.

- *Dal contrattualismo al principio di maggioranza: approccio giuridico ed approccio economico-matematico al processo politico*. Rivista Trimestrale di Diritto Pubblico, número 3, 1996, pp. 613-670.
- *Libertà, eguaglianza, pluralismo nella problematica della garanzia delle minoranze*. Rivista Trimestrale di Diritto Pubblico, número 2, 1993, pp. 289-314.

CHACÓN PIQUERAS, Carmen María. *El federalismo a través de la carta canadiense de derechos y libertades de 1982: las cláusulas "no obstante" (artículo 33) y limitativa general de derechos (artículo 1)*. Treball de recerca, Universitat de Girona, 1998.

CHACÓN, Carmen, i MITJANS, Esther. *Diversidad y federalismo en Canadá*, a Aparicio, Miguel Ángel (dir.), *La descentralización y el federalismo. Nuevos modelos de autonomía política (España, Bélgica, Canadá, Italia y Reino Unido)*. Cedecs, Barcelona, 1999, pp. 99-114.

CHACÓN, Carmen, i RUIZ ROBLEDO, Agustín. *Comentario del dictamen del Tribunal Supremo canadiense de 20 de agosto de 1998 sobre la secesión del Quebec*. Teoría y Realidad Constitucional, número 3, 1r semestre 1999, pp. 275-283.

CHALIAN, Gérard. *Les Minorités a l'âge de l'État-nation*. Groupement pour les droits des Minorités-Librairie Arthème Fayard, Paris, 1985.

CHANTEBOU, Bernard. *Droit Constitutionnel et Science Politique*. Editorial Armand Colin, Paris, 1991.

CHUECA RODRIGUEZ, Ricardo.

- *La regla y el principio de la mayoría*. Centro de Estudios Constitucionales. Madrid 1993.
- *De mayorías y minorías*. Revista Española de Derecho Constitucional, número 42, 1994, pp. 329-337.
- *Sobre la irreductible dificultad de la representación política*. Revista Española de Derecho Constitucional, número 21, setembre-desembre 1987, pp. 177-228.

CHUECA SANCHO, Ángel G., *Los derechos fundamentales en la Unión Europea*. Bosch, Barcelona, 1999.

CLAEYS, Paul Henri. *Pluralismo político y fisura lingüística: el "caso" belga*. Revista de Estudios Políticos, número 18, noviembre-diciembre 1980, pp. 47-69.

CLAVAL, Paul. *Les minorités ethniques et les bouleversements du monde contemporain*, a Sanguin, André-Luis (Ed.). *Les minorités ethniques en Europe*. L'Harmattan, París, 1993.

CLAVERO, Bartolomé.

- *Razón de Estado, Razón de Individuo, Razón de Historia*. Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1991.
- *Evolución histórica del constitucionalismo español*. Tecnos, Madrid, 1986.
- *Fueros Vascos. Historia en tiempo de Constitución*. Ariel, Barcelona, 1985.

CLOTET I MIRÓ, Maria Àngels. *Incidència del Conveni-marc per a la protecció de les minories nacionals en l'Estatut de les llengües regionals o minoritàries*. Revista de Llengua i Dret, número 24, desembre 1995, pp. 99-136.

COBB, Roger W., i ELDER, Charles D., *Participación en política americana*, Noema, México, 1986,

COBO DEL ROSAL, Manuel (Ed.). *Curso de Derecho Penal Español. Parte Especial. II*. Marcial Pons, Madrid, 1997.

COLLIARD, Claude-Albert. *Libertés publiques*. Dalloz, París, 1989.

COLOMER, Josep Maria. *Las instituciones del federalismo*. Revista Española de Ciencia Política, número 1, volum 1, p. 49 i ss.

COMANDUCCI, Paolo.

- *Derechos Humanos y minorías: un acercamiento analítico neoilustrado*. Isonomía, número 3, 1995, Instituto Tecnológico Autónomo de México, p. 30 i ss.
- *La imposibilidad de un comunitarismo liberal*, a VVAA, *Tolerancia y minorías*, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Castilla-La Mancha. Cuenca, 1996, p. 14 i ss.

CONDORCET. *Esbós d'un quadre històric dels progressos de l'esperit humà*. Laia, Barcelona, 1984.

CONSELL D'EUROPA.

- *Fédéralisme, régionalisme et protection des minorités. Aspects juridiques de la protection des minorités. Nationalités et régions dans le système espagnol.* Les Éditions du Conseil d'Europe, Strasbourg, 1994.
- *Droits de l'homme et minorités dans les nouvelles démocraties européennes: les aspects éducatifs et culturels.* Les Éditions du Conseil d'Europe, Strasbourg, 1996.
- *La protection des minorités.* Les Éditions du Conseil d'Europe, Strasbourg, 1994.

CORCUERA, Javier. *La constitucionalización de los derechos históricos. Fueros y autonomía.* Revista Española de Derecho Constitucional, número 11, maig-agost 1984, pp. 9-38.

COTTERET, Jean Marie, i EMERI, Claude. *Los sistemas electorales.* Editorial Oikós-Tau, Barcelona, 1973.

CROISAT, Maurice.

- *El federalismo en las democracias contemporáneas.* Hacer Editorial, Barcelona, 1994.
- *Le fédéralisme asymétrique: l'expérience canadienne.* Revue Française du Droit Constitutionnel, número 37, 1999, pp. 29-47.

CROSSMAN, R.H.S. *Biografía del Estado moderno.* Fondo de Cultura Económica, México, 1981.

CRUZ PRADOS, Alfredo. *Sobre los fundamentos del nacionalismo.* Revista de Estudios Políticos, número 88, abril-juny 1995, pp. 199-221.

CRUZ VILLALÓN, Pedro. *Dos cuestiones de titularidad de derechos: los extranjeros i las personas jurídicas.* Revista Española de Derecho Constitucional, número 35, maig-agost 1992, pp. 63-83.

CUBILLAS RECIO, Luis Mariano. *Enseñanza confesional y cultura religiosa. Estudio jurisprudencial.* Universidad de Valladolid, Valladolid, 1997.

DAHL, Robert A. *La Democracia y sus críticos.* Ediciones Paidós Ibérica, Madrid, 1993.

DAVIDSON, Chandler. *The Voting Rights Act: A brief history, a VV.AA. Controversies in minority voting. The Voting Rights Act in perspective.* The Brookings Institution, Whashington, DC, 1992.

DE ASIS ROIG, Rafael. *Las paradojas de los derechos fundamentales como límites al poder.* Debate, Madrid, 1992.

DE AZCÁRATE, Pablo. *Minorías nacionales y Derechos Humanos.* Congreso de los Diputados-Universidad Carlos III de Madrid, Madrid, 1998.

DE BRUYCKER, Philippe. *Bruxelles dans la réforme de l'Etat belge,* a Jaumain, Serge (ed.). *La réforme de l'État ... et après?. L'impact des débats institutionnels en Belgique et au Canada.* Éditions de l'Université de Bruxelles, Brusel·les, 1997.

DE CABO DE LA VEGA, Antonio. *El derecho electoral en el marco teórico y jurídico de la representación*. Universidad Nacional Autónoma de México, México, 1994.

DE CABO MARTÍN, Carlos.

- *Contra el consenso. Estudios sobre el estado constitucional y el constitucionalismo del estado social*. Universidad Nacional Autónoma de México, México, 1997.
- *Democracia y derecho en la crisis del Estado social*. Sistema, número 118-119, 1994, pp. 63-77.

DE BLAS, Andrés.

- *Nacionalismos y naciones en Europa*. Alianza Editorial, Madrid, 1994.
- *Sobre el nacionalismo español*. Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1989.
- *Tradición republicana y nacionalismo español*. Tecnos, Madrid, 1991.
- *Los nacionalismos españoles y el Estado autonómico*. Documentación Administrativa, número 232-233, octubre 1992-març 1993, pp. 57-72.
- *El problema nacional-regional español en la transición*, a Tezanos, José Félix, Cotarelo, Ramón, i De Blas, Andrés (Eds.). *La transición democrática española*. Sistema, Madrid, 1989, pp. 587-610.

DE CASTRO, Benito. *Derechos humanos y Constitución*. Revista de Estudios Políticos, número 18, noviembre-diciembre 1980, pp. 121-151.

DE ESTEBAN, Jorge.

- *El proceso constituyente español*, a Tezanos, José Félix; Cotarelo, Ramón, i De Blas, Andrés. *La transición democrática española*. Sistema, Madrid, 1989, pp. 275-316.
- *Las Constituciones de España*. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales-Boletín Oficial del Estado. Madrid, 1998.
- (Dir.) *El proceso electoral*. Labor, Barcelona, 1977.

DE ESTEBAN, Jorge, i GARCÍA TREVIJANO, Pedro J. *Curso de Derecho Constitucional Español*. Vol. II. Servicio de Publicaciones de la Facultad de Derecho de la Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 1993.

DE ESTEBAN, Jorge; i LÓPEZ GUERRA, Luis. *El Régimen Constitucional Español*. Vols. I i II. Labor Universitaria. Barcelona, 1984.

DE LA PEÑA RODRÍGUEZ, Luis. *Derecho parlamentario español y Tribunal Constitucional*. Comares. Granada, 1998.

DE LAS CASAS, Bartolomé.

- *De Regia potestate, Corpus Hispanorum de Pace*. Volum VIII. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1984.
- *Apología*, a *Obras Completas*. Volum 9. Alianza Editorial, Madrid, 1988.

DE LUCAS, Javier.

- *Algunos problemas del Estatuto Jurídico de las Minorías. Especial atención a la situación en Europa*. Revista del Centro de Estudios Constitucionales, número 15, 1993, pp. 97-128.

- *El concepto de solidaridad*. Distribuciones Fontamara, México, 1993.
- *La polémica sobre los deberes de solidaridad*. Revista del Centro de Estudios Constitucionales, número 19, 1994, p. 11 i ss.
- *La tolerancia como respuesta a las demandas de las minorías culturales*. Derechos y Libertades, Revista del Instituto Bartolomé de las Casas. Universidad Carlos III de Madrid, juliol-desembre 1995, número 5, pp. 155-172.
- *Las minorías: de los derechos individuales al estatuto jurídico*, Isonomía, número 3, octubre de 1995. Instituto Tecnológico Autónomo de México, pp. 71-108.
- *Droits universels, égalité et pluralisme culturel (à propos des droits des minorités culturelles)* RIEJ, número 33, 1994, pp. 1-36.

DE MIGUEL GARCÍA, Pedro. *La participación de los ciudadanos en las decisiones de la Administración*. El Poder Judicial-Dirección General de lo Contencioso del Estado-Instituto de Estudios Fiscales, Madrid, 1983.

DE OBIETA CHALBAUD, José Antonio. *El derecho humano de la autodeterminación de los pueblos*. Tecnos, Madrid, 1985.

DE OTTO PARDO, Ignacio. *Defensa de la Constitución y partidos políticos*. Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1985.

DE VEGA, Pedro.

- *La Reforma constitucional y la problemática del poder constituyente*. Tecnos, Madrid, 1985.
- *El tránsito del positivismo jurídico al positivismo jurisprudencial en la doctrina constitucional*. Teoría y Realidad Constitucional, número 1, 1º semestre 1998, pp. 65-88.
- *Constitución y democracia*, a López Pina, Antonio (Ed.). *La Constitución de la monarquía parlamentaria*. Fondo de Cultura Económica, México, 1983, pp. 43-74.
- *Mundialización y derecho constitucional: la crisis del principio democrático en el constitucionalismo actual*. Revista de Estudios Políticos, número 100, abril-junio 1998, pp. 13-56.

DE VERGOTTINI, Giuseppe. *La protection constitutionnelle des nouvelles minorités*. Revue Belge de Droit Constitutionnel, número 4, 1995. Bruylant, Brusel·les, pp. 367-384.

DE WITTE, Bruno. *Le principe d'égalité et la pluralité linguistique a VV.AA. Les minorités en Europe*. Droits linguistiques et Droits de l'Homme. Éditions Kimé, Paris, 1992.

DEL CASTILLO, Pilar. *La financiación de los partidos políticos ante la opinión pública*. Revista de Derecho Político, número 31, 1990, pp. 123-141.

DECAUX, Emmanuel. *Les tentatives de prévention et de règlement des conflits minoritaires en Europe*, a Pierre-Caps, Stéphane, Audéoud, Olivier, i Mouton, Jean-Denis, *L'État multinational et l'Europe*, Presses Universitaires de Nancy, Nancy, 1997, pp. 97-107.

DELGADO BARRIO, Javier. *Participación ciudadana y disposiciones generales*. Cuadernos de Derecho Judicial, Consejo General del Poder Judicial, número 23, 1994, pp. 114-138.

DELGRANGE, Xavier.

- *Le fédéralisme belge: la protection des minorités linguistiques et idéologiques*. Revue du Droit Public, número 5, 1995, pp. 1157-1102.
- *La protecció de les minories: mecanismes institucionals i jurisdiccionals*, a *Seminari sobre Bèlgica federal*. Institut d'Estudis Autònoms de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1994
- *Fédéralisme et protection des minorités*, a Delperée, Francis (dir). *La Constitution fédérale du 5 mai 1993*. Bruylant, Brusel·les, 1993.

DELPÉRÉE, Francis.

- *La participation directe du citoyen à la vie politique et administrative*. Bibliothèque de la Faculté de Droit de l'Université Catholique de Louvain, Brusel·les, 1986.
- *La Constitution fédérale du 5 mai 1993*. Bruylant, Brusel·les, 1993
- *Les autorités fédérales*, a *La Constitution fédérale du 5 mai 1993*. Bruylant, Brusel·les, 1993
- *La Belgique fédérale*. Bruylant. Brusel·les, 1994.
- (Dir.) *La participation directe du citoyen à la vie politique et administrative*. Bibliothèque de la Faculté de Droit de l'Université Catholique de Louvain, Brusel·les, 1986.

DELPÉRÉE, Francis; i VERDUSSEN, Marc. *L'organisation*, a Delperée, Francis (ed.), *La Belgique fédérale*. Bruylant, Brusel·les, 1994.

DENQUIN, Jean Marie. *Recherches sur la notion de majorité sous la Vème République*. Revue du Droit Public, 1993, número 4, pp. 949-1015.

DEOP MEDINABEITIA, Xabier. *La participación de las minorías nacionales en la vida política de los estados europeos: una variedad de modelos jurídicos*. Revista CIDOB d'afers internacionals, número 42, 1998, pp. 99-123.

DÍAZ, Elías. *La transición a la democracia*. Eudema, Madrid, 1987.

DÍAZ ARENAS, Pedro Agustín.

- *Estado y tercer mundo*. Editorial Temis Librería, Santa Fe de Bogotá, 1980.
- *La Constitución política colombiana (1991). Proceso, estructuras y contexto*. Editorial Temis Librería, Santa Fe de Bogotá, 1993.

DÍAZ REVORIO, Francisco Javier.

- *La Constitución como orden abierto*. McGraw-Hill, Madrid, 1997.
- *Valores superiores e interpretación constitucional*. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Madrid, 1997.
- *El acatamiento de la Constitución y el acceso al ejercicio de cargos públicos representativos*. Revista de las Cortes Generales, número 28, 1993, pp. 122-197.

DICCIONARIO JURÍDICO ESPASA. Fundación Tomas Moro i Editorial Espasa Calpe, Madrid, 1994.

DÍEZ-PICAZO, Luis, i GULLÓN, Antonio. *Sistema de derecho civil*. Volum I. Tecnos, Madrid, 1987.

DÍEZ DE VELASCO, Manuel.

- *Las organizaciones internacionales*. Tecnos, Madrid, 1994.
- *Instituciones de Derecho Internacional Público*. Volum I. Tecnos, Madrid, 1988.

DÍEZ DEL CORRAL, Luis. *El liberalismo doctrinario*. Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1984.

DONOSO CORTÉS, José. *Lecciones de Derecho Político*. Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1984.

DRIESSEN, Bart. *National Minorities, self-determination and the Nation-state paradigm*, a Grigoriou, Panayiotis. *Questions de minorités en Europe*. Centre Hellenique d'Études Européennes et Presses Interuniversitaires Européennes, Bruxelles, 1993.

DUARTE I MONTSERRAT, Carles, i MASSIP I BONET, Maria Àngels. *Síntesi d'Història de la Llengua Catalana*, Edicions La Magrana, Barcelona, 1981.

DUFFAR, Jean. *La protection internationale des droits des minorités religieuses*. Revue du Droit Public, 1995, número 6, p. 1497 i ss.

DUGUIT, Léon. *Traité du Droit Constitutionnel*. Volum 5. *Les libertés publiques*. Éditions Cujas, Paris (no consta any).

DUMONT, Hugues. *Le pluralisme idéologique et l'autonomie culturelle en droit public belge*. Volum 2, Bruylant, Bruxelles, 1996.

DUVERGER, Maurice.

- *Instituciones políticas y Derecho Constitucional*. Ariel, Barcelona, 1982.
- *Sociología política*. Ariel, Barcelona, 1982.
- *Le système politique français*. Presses Universitaires de France, Paris, 1995.

DWORKIN, Ronald. *Los derechos en serio*. Ariel, Barcelona, 1984.

EASTMAN, Jorge Mario. *Constituciones políticas comparadas de América del Sur*. Secretaría General Ejecutiva del Parlamento Andino, Bogotá, 1991.

ELSTER, Jon. *Regla de mayoría y derechos individuales*. La Política. Revista de Estudios sobre el Estado y la Sociedad, número 4, octubre 1998, pp. 23-59.

EL PAÍS, Diari.

- *Cuando el protector discrimina. Las ONG responsabilizan a las instituciones del trato que reciben las minorías*. Dimarts, 15 de desembre de 1998, p. 6 Catalunya.

- *Un informe del Congreso revela que el 95 % de la población chabolista de España es gitana*. Divendres, 24 de desembre de 1999. Edició digital.

ELY, Jhon Hart. *Democracy and distrust. A theory of judicial review*. Harvard University Press, Cambridge (Massachussets), 1980.

EMBED IRUJO, Antonio. *El control parlamentario del gobierno y el principio de la mayoría parlamentaria. Algunas reflexiones*. Revista de las Cortes Generales, número 25, 1992, pp. 8-30.

ENCICLOPEDIA DEL DIRITTO. Giuffré Editore. Varese (Italia), 1976. Vol XXVI.

ENGELS, Friedrich. *L'origen de la família, la propietat privada i l'Estat*. Edicions 7X7, Barcelona, 1979.

ENTRENA CUESTA, Rafael. *Curso de Derecho Administrativo. Organización administrativa. Volumen I/2*. Madrid, 1995.

ERGEC, Rusen. *Introduction au droit public. Vol I. Le système institutionnel*. Editorial Story-Scientia-Kluwer Éditions, Brusel·les, 1994.

ESPARZA MARTÍNEZ, Bernardino. *Estructura y funcionamiento democrático de los partidos políticos españoles*. Revista de las Cortes Generales, número 48, 1998, pp. 88-160.

ESPINET, Francesc (Dir.). *Historia Universal*, Planeta, 1979, 2 volums.

ESTEVEZ ARAUJO, José Antonio.

- *La Constitución como proceso y la desobediencia civil*. Trotta, Madrid, 1994.
- *La Crisis del Estado Liberal. Schmitt en Weimar*. Ariel, Barcelona, 1989.

EZQUIAGA GANUZAS, Francisco Javier. *Soberanía, autodeterminación y derecho al desarrollo*. Revista Vasca de Administración Pública, número 41, 1995, pp. 795-817.

FABERON, Jean Yves. *La protection juridique de la langue française*. Revue du Droit Publique, número 2, març-abril 1997, pp. 323-342.

FAVOREU, Louis.

- *Les grandes décisions du Conseil Constitutionnel*. Éditions Dalloz. Paris, 1994.
- *Principio de igualdad y representación política de las mujeres. Cuotas, paridad y Constitución*. Revista Española de Derecho Constitucional, número 50, maig-agost 1997, pp. 13-28.

FAWCETT, J.E.S. *The application of the European Convention of Human Rights*. Clarendon Press, Oxford, 1987.

FENET, Alain.

- *Le droit et les minorités*. Bruylant, Brusel·les, 1995.

- *Droits de l'homme, droits des peuples*. Presses Universitaires de France, Paris, 1982.
- *L'Europe et les minorités*, a *Le droit et les minorités*. Bruylant, Bruxelles, 1995, p. 86 i ss.
- *Union Européenne, intégration et coopération*. Presses Universitaires de France, Paris, 1995.
- *La guerre du Golfe et la protection internationale des minorités*, a *VVAA. Nouvel Ordre Mondial et droits de l'homme. La guerre du Golfe*. Éditions Publisud, Rouen, 1993, pp. 151-187.
- *Essai sur la notion de minorité nationale*, Publications de la Faculté de Droit d'Amiens. Vol 7. Amiens, 1978.
- *Citoyenneté et minorités*, a Koubi, Geneviève. *De la citoyenneté*. Gitec, Paris, 1995, p. 1 i ss..

FENET, Alain, et SOULIER, Gerard. *Les minorités et leurs droits depuis 1789*. L'Harmattan, Paris, 1989.

FERNÁNDEZ-MIRANDA CAMPOAMOR, Carmen. *La pretensión estatal de someter a normas jurídicas la actuación de los partidos políticos*. *Revista de Derecho Político*, número 31, 1990, pp. 69-88.

FERNANDEZ RUIZ-GALVEZ, Encarnación. *Principio de equiparación y principio de diferenciación. Su articulación práctica*. *Anuario de Filosofía del Derecho*, número 11, 1994, p. 142 i ss..

FERNÁNDEZ SARASOLA, Ignacio. *Representación, mandato y racionalidad en el pensamiento liberal*. *Debates Constitucionales. Revista Electrónica de Derecons*, número 1, juny 1999.

FERNÁNDEZ SOLA, Natividad. *A la búsqueda de una satisfactoria protección internacional de los derechos de las minorías. La experiencia europea*. *Revista Aragonesa de Administración Pública*, monográfico 2, *Nuevos escenarios y nuevos colectivos de los derechos humanos: conmemoración del 50 aniversario de la Declaración Universal de los Derechos Humanos*, 1998, p. 81 i ss.

FERNÁNDEZ, Eusebio. *Identidad y diferencias en la Europa democrática: la protección jurídica de las minorías*. *Sistema*, número 106, 1992.

FERNÁNDEZ SEGADO, Francisco.

- *El sistema constitucional español*. Dykinson, Madrid, 1992.
- *Estudios de derecho electoral*. Ediciones Jurídicas, Lima, 1997.
- *El principio de igualdad en la jurisprudencia del Tribunal Europeo de Derechos Humanos*, a *VVAA. El principio de igualdad en la Constitución española*. XI Jornadas de Estudios de la Dirección General del Servicio Jurídico del Estado. Volumen I. Centro de Publicaciones del Ministerio de Justicia. Madrid, 1991, pp. 777-836.
- *La teoría jurídica de los derechos fundamentales*. *Revista Española de Derecho Constitucional*, número 39, setembre-desembre 1993, pp. 195-247.
- *Reflexiones en torno a la reforma constitucional del Senado*. *Revista de Derecho Político*, número 42, 1997, pp. 35-53.

- *Partidos políticos, representación parlamentaria e interdicción del mandato imperativo*. Revista de las Cortes Generales, número 32, 1994, pp. 36-85.

FERRANDO BADÍA, Juan.

- *Regímenes políticos actuales*. Tecnos, Madrid, 1995.
- *La región y el Estado regional*, a VVAA. *Federalismo y regionalismo*. Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1979, pp. 321-350.

FERRET I JACAS, Joaquim. *Igualtat "versus" diversitat*. Autonomies, número 20, desembre de 1995, pp. 157-163.

FERRER I GIRONÈS, Francesc. *La persecució política de la llengua catalana*, Edicions 62, Barcelona, 1986.

FERRERES COMELLA, Víctor. *Justicia constitucional y democracia*. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Madrid, 1997.

FISHKIN, James. *Democracia y deliberación. Nuevas perspectivas para la reforma democrática*. Ariel, Barcelona, 1995.

FISTETTI, Francesco. *Democrazia e diritti degli altri*. Palomar Editore. Bari, 1992.

FONT LLOVET, Tomás. *Algunas funciones de la idea de participación*. Revista Española de Derecho Administrativo, número 45, 1985, pp. 46-52.

FORNÉS, Juan. *Pluralismo y fundamentación ontológica del derecho*. Revista Persona y Derecho, número 9, 1982, Universitat de Navarra, pp. 108-120.

FOSSAS ESPADALER, Enric.

- *El derecho de acceso a los cargos públicos*. Tecnos, Madrid, 1993.
- *Constitucionalisme i diversitat cultural*, a Requejo, Ferran (ed.), *Pluralisme nacional i legitimitat democràtica*, Proa, Barcelona, 1999, pp. 83-104.
- *Autonomia i asimetria*, a VVAA. *Informe Pi Sunyer sobre Comunitats Autònomes*, 1994, volum 2, Fundació Carles Pi i Sunyer, Barcelona, 1995.

FOSSAS, Enric, i WOEHLING, José. *El referéndum sobre la soberanía del Quebec y el futuro constitucional de Canadá: federalismo, asimetría, soberanía*. Revista Vasca de Administración Pública, número 48, 1997, pp. 131-153.

FOUGUES, Jacques. *La protection des minorités de race, de langue et de religion*. Librairie Dalloz, Paris, 1922.

FREIXES SANJUÁN, Teresa, i REMOTTI CARBONELL, Juan Carlos.

- *Los derechos de los extranjeros en la Constitución Española y en la jurisprudencia del Tribunal Europeo de Derechos Humanos*. Revista de Derecho Político, número 44, 1998, pp. 103-141.
- *Los valores y principios en la interpretación constitucional*. Revista Española de Derecho Constitucional, número 35, maig-agost 1992, pp. 97-109.

FROSINI, Tommaso Edoardo.

- *Sovranità popolare e democrazia diretta alla costituente*. Democrazia e Diritto, número 4, 1994, p. 280 i ss.
- *Sovranità popolare, principio maggioritario e riforme istituzionali*. Diritto e Società, nuova serie, número 4, 1995, pp. 461-476.

FUNDACIÓ JAUME BOFILL. *El paper de l'Estat al segle XXI*. Publicacions de la Fundació Jaume Bofill, Barcelona, 1993.

GALLEGO, José Andrés. *La expulsión de los jesuitas de América y España: invitación a una investigación de conjunto*, a VVAA. *Antiguo Régimen y liberalismo. Volumen 2. Economía y sociedad*. Alianza Editorial, Madrid, 1995.

GALLEGO DÍAZ, Soledad, i DE LA CUADRA, Bonifacio. *Crónica Secreta de la Constitución*. Tecnos, Madrid, 1989.

GAMBINO, Silvio.

- (Coord.) *Forme di governo e sistemi elettorali*. Celam, Milà, 1995.
- *Rappresentanza politica e governo nelle democrazie contemporanee*, a *Forme di governo e sistemi elettorali*. Celam, Milà, 1995.

GAMBINO, Silvio, i MOSCHELLA, Giovanni.

- *Regole elettorali, sistema politico e forma di governo: il caso italiano*, a *Forme di governo e sistemi elettorali*. Celam, Milà, 1995.
- *Democracia de los partidos y democracia en los partidos. La conveniencia de las elecciones primarias*. Revista de Administración Pública, número 48, 1997, pp. 155-171.

GARCÍA, Carmen. *Génesis del sistema educativo liberal en España. Del informe Quintana a la "ley Moyano" (1813-1857)*, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Oviedo, Oviedo, 1994.

GARCIA BELAÚNDE, Domingo. *La interpretación constitucional como problema*. Revista de Estudios Políticos, número 86, 1994.

GARCÍA DE ENTERRÍA, Eduardo. *La participación del administrado en las funciones administrativas*, a VVAA. *Homenaje a Segismundo Royo Vilanova*. Moneda y Crédito, Madrid, 1977.

GARCÍA GÓMEZ, M. *Derechos humanos y Constitución española*. Alhambra, Madrid, 1985.

GARCÍA GUERRERO, José Luis. *Democracia representativa de partidos y grupos parlamentarios*. Congreso de los Diputados, Madrid, 1996.

GARCÍA MORILLO, Joaquín. *La democracia en España*. Alianza Editorial. Madrid, 1996.

GARCÍA MORILLO, Joaquín, i MONTERO GIBERT, José Ramón. *El control parlamentario*. Tecnos, Madrid, 1984.

GARCÍA PELAYO, Manuel

- *El Estado de partidos*. Alianza Editorial, Madrid, 1986.
- *Derecho constitucional comparado*. Alianza Editorial, Madrid, 1984.

GARCÍA ROCA, Javier.

- *Cargos públicos representativos. Un estudio del artículo 23.2 de la Constitución*. Aranzadi, Pamplona, 1999.
- *La difícil noción de cargo público representativo y su función delimitadora de uno de los derechos fundamentales del artículo 23.2 de la Constitución*. Revista de las Cortes Generales, número 34, 1995, pp. 52-125.

GARCÍA ROCA, Javier, i LUCAS MURILLO DE LA CUEVA, Pablo, *Democracia interna y control de los partidos políticos. Crónica del encuentro italo-español de octubre de 1983*. Revista de Estudios Políticos, número 42, noviembre-diciembre 1984, pp. 239-268.

GARCÍA SAN MIGUEL, Luis. *La Sociedad Autogestionada: una utopía democrática*. Facultad de Derecho de la Universidad Complutense, Madrid, 1980.

GARCÍA SORIANO, María Vicenta. *Elementos de Derecho electoral*. Tirant lo Blanch, Valencia, 1999.

GARGARELLA, Roberto. *Nos los representantes. Crítica a los fundamentos del sistema representativo*. Miño y Dávila Editores, Buenos Aires, 1995.

GARRIDO LÓPEZ, Carlos. *En torno a los conceptos de unanimidad y mayoría en "El contrato social" de J.J. Rousseau*. Revista de Derecho Político, número 41, 1996, pp. 215-247.

GARRORENA, Angel.

- *El Estado español como Estado social y democrático de Derecho*. Tecnos, Madrid, 1992.
- *Representación política, elecciones generales y procesos de confianza en la España actual*. Instituto de Estudios Económicos, Madrid, 1994.
- *Representación política y Constitución democrática*. Civitas, Madrid, 1991.
- *Una propuesta para la reforma constitucional del Senado*. Revista de las Cortes generales, número 34, 1995, pp. 8-47.

GARZÓN VALDÉS, Ernesto. *Representación y democracia*. Doxa. Cuadernos de Filosofía del Derecho, número 6, 1989, pp. 143-185.

GASPARD, François. *La parité, pourquoi pas?*. Pouvoirs, número 82, 1997, pp. 115-143.

GAVARA DE CARA, Juan Carlos. *Derechos Fundamentales y Desarrollo Legislativo. La garantía del contenido esencial de los derechos fundamentales en la Ley Fundamental de Bonn*. Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1994.

GELLNER, Ernest.

- *Encuentros con el nacionalismo*. Alianza Editorial, Madrid, 1995.
- *Naciones y nacionalismo*. Alianza Editorial, Madrid, 1994.

GEORGE, Pierre. *Geopolítica de las minorías*. Editorial Oikós-Tau, Barcelona, 1985.

GERPE LANDÍN, Manuel, *El gobierno del poder judicial en el constitucionalismo europeo continental: Francia, Italia, Portugal y España*, a VVAA. *La división de poderes: el poder judicial*, Institut de Ciències Polítiques i Socials-Universitat de Lleida, Barcelona, 1996, p. 29 i ss.

GIANNINI, Massimo Severo. *Las Regiones en Italia*. Civitas, Madrid, 1994.

GIDDENS, Anthony. *Consecuencias de la modernidad*. Alianza Editorial, Madrid, 1993.

GIMÉNEZ GLUCK, David. *Una manifestación polémica del principio de igualdad. Acciones positivas moderadas y medidas de discriminación inversa*. Tirant lo Blanch, Valencia, 1999.

GINER, Salvador, i SARASA, Sebastián. *Altruismo cívico y política social*, a Giner, Salvador, i Sarasa, Sebastián. *Buen gobierno y política social*. Ariel, Barcelona, 1997.

GINER, Salvador. *Carta sobre la democracia*. Ariel, Barcelona, 1996.

GIORDAN, Henri.

- *Démocratie culturelle et droit a la différence*. La Documentation Française, París, 1982.
- *Droits des minorités, droits linguistiques, Droits de l'Homme* a VVAA. *Les minorités en Europe. Droits linguistiques et Droits de l'Homme*. Éditions Kimé, París, 1992.

GIULJ, Sylvie. *Le Statut de l'opposition en Europe*. La Documentation Française, París, 1980.

GJIDARA, Marc. *Radioscopie d'un échec: la Yougoslavie (Bilan d'un désastre annoncé)*, a Pierré-Caps, Stéphane, Audéoud, Olivier, Mouton, Jean Pierre. *L'État multinational et l'Europe*. Presses Universitaires de Nancy, Nancy, 1997

GONZÁLEZ CASANOVA, Juan Antonio. *Federalisme i autonomia a Catalunya (1868-1938)*, Barcelona, Curial, 1974.

GONZÁLEZ ENCINAR, José Juan.

- *El Estado unitario-federal*. Tecnos, Madrid, 1985.
- (Coord.), *Derecho de partidos*. Espasa Calpe, Madrid, 1992.

GONZALEZ HERNANDEZ, Juan Carlos. *Derecho electoral español. Normas y procedimiento*. Tecnos, Madrid, 1996.

GRAMSCI, Antonio. *La política y el Estado moderno*. Ediciones Península, Barcelona, 1971.

GRIGORIOU, Panayiotis. *L'expression parlementaire des partis minoritaires dans l'espace communautaire*, a *Questions de minorités en Europe*. Centre Hellenique d'Études Européennes et Presses Interuniversitaires Européennes, Bruxelles, 1993.

GROFMANN, Bernard; HANDLEY, Lisa; i NIEMI, Richard G. *Minority Representation and the quest for voting equality*. Cambridge University Press, Nova York, 1992.

GUIMÓN, Julen. *El derecho de autodeterminación. El territorio y sus habitantes*. Universidad de Deusto, Bilbao, 1995.

GURRERA ROIG, Matilde. *El pluralismo lingüístico*. Revista de Estudios Políticos, número 48, novembre-deseembre 1985, pp. 221-232.

HÄBERLE, Peter.

- *La sociedad abierta de los intérpretes constitucionales. Una contribución para la interpretación pluralista y "procesal" de la Constitución*, a *Retos actuales del Estado constitucional*, Instituto Vasco de Administración Pública, Oñati, 1996.
- *La protección constitucional y universal de los bienes culturales: un análisis comparativo*. Revista Española de Derecho Constitucional, número 54, setembre-deseembre 1998, pp. 11-38.
- *Le libertà fondamentali nello stato costituzionale*. La Nuova Italia Scientifica, Roma, 1993.

HABERMAS, Jürgen.

- *Ciutadania política i identitat nacional*. Servei de Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 1993.
- *Mas allá del Estado nacional*, Trotta, Madrid, 1997.
- *Identidades nacionales y postnacionales*. Tecnos, Madrid, 1989.

HABERMAS, Jürgen, i RAWLS, Jhon. *Debates sobre el liberalismo político*. Editorial Paidós-Institut de Ciències de l'Educació de la Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 1998

HANNOUN, Michel. *L'homme est l'esperance de l'homme*. La Documentation Française, Paris, 1987.

HAYAT, Pierre. *La laïcité et les pouvoirs. Pour une critique de la raison laïque*. Éditions Kimé, Paris, 1998.

HELD, David. *Modelos de democracia*. Alianza Editorial, Madrid, 1991.

HERMET, Guy. *El pueblo contra la democracia*. Instituto de Estudios Económicos, Madrid, 1989.

HERRERO DE MIÑÓN, Miguel.

- *Derechos históricos y Constitución*. Taurus, Madrid, 1998.
- *Los derechos forales como derechos históricos*. Revista Española de Derecho Constitucional, número 52, gener-abril 1998, pp. 53-80.

- *La titularidad de los derechos históricos vascos*. Revista de Estudios Políticos, número 58, octubre-diciembre 1987, pp. 191-213.
- *Dictamen en derecho, a petición del Gobierno de la Generalidad de Cataluña, sobre la constitucionalidad de la ley catalana de 1998 de 7 de enero, de política lingüística*. Teoría y Realidad Constitucional, número 2, 2º semestre 1998, pp. 113-126.
- *Addenda: Plurilingüismo, cooficialidad y lengua "propia" en el bloque de constitucionalidad*. Teoría y Realidad Constitucional, número 2, 2º semestre 1998, pp. 127-142.
- *Nacionalismos y Estado plurinacional en España*. Política Exterior, número 51, mayo-junio 1996, pp. 16-30.

HOBBSAWM, Eric J.

- *Las revoluciones burguesas*. Labor, Barcelona, 1982.
- *La era del capitalismo*. Labor, Barcelona, 1981.

IBÁN PÉREZ, Iván Carlos. *La libertad religiosa*, a VV.AA, *Derecho eclesiástico*, McGraw-Hill, Madrid, 1997, p. 125 i ss.

INSTITUT DE CIÈNCIES POLÍTQUES I SOCIALS. *Estatuts dels partits polítics catalans*. Barcelona, 1997.

INSTITUT D'ESTUDIS AUTONÒMICS. *Seminari sobre Bèlgica federal*. Institut d'Estudis Autònoms de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1994

INSTITUTE FOR ETHNIC STUDIES. *Ethnic minorities in Slovenia*. Institute for Ethnic Studies-Government of the Republic of Slovenia, Ljubljana, 1994.

INSTITUTO LATINOAMERICANO DE SERVICIOS LEGALES ALTERNATIVOS. *Sistema interamericano para la Protección de los Derechos Humanos: aportes para una evaluación*. ILSA, Santa Fe de Bogotá, 1994.

IZARD, Miquel. *Manufactureros, industriales y revolucionarios*. Crítica, Barcelona, 1979.

JAUMAIN, Serge (ed.). *La réforme de l'État ... et après? L'impact des débats institutionnels en Belgique et au Canada*. Éditions de l'Université de Bruxelles. Bruxelles, 1997.

JAUMAIN, Serge. *1987-1997: le Canada à la recherche de la Constitution parfaite*, a *La réforme de l'État ... et après? L'impact des débats institutionnels en Belgique et au Canada*. Éditions de l'Université de Bruxelles, Bruxelles, 1997.

JÁUREGUI, Gurutz.

- *La nación y el estado nacional en el umbral del nuevo siglo*. Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1990.
- *¿Derechos individuales o derechos colectivos?*. Diari El País, 12 d'agost de 1998, p. 10.
- *De Westfalia a Amsterdam*. Diari El País, 27 d'octubre de 1998, p. 14.
- *La autodeterminación en la perspectiva del siglo XXI*. Revista Vasca de Administración Pública, número 41, 1995, pp. 819-837.
- *Estado, soberanía y Constitución: algunos retos del derecho constitucional del siglo XXI*. Revista de Derecho Político, número 44, 1998, pp. 45-74.

JELLINEK, Georg.

- *Fragmentos de Estado*. Civitas, Madrid, 1981.
- *Reforma i Mutación de la Constitución*. Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1991.

JIMÉNEZ CAMPO, Javier.

- *Diez tesis sobre la posición de los partidos políticos en el ordenamiento español*, a VVAA. *Régimen jurídico de los partidos políticos y Constitución*. Centro de Estudios Constitucionales-Boletín Oficial del Estado, Madrid, 1994.
- *La intervención estatal del pluralismo*. Revista Española de Derecho Constitucional, número 1, gener-abril 1981, pp. 161-183.
- *Sobre el régimen jurídico-constitucional de los partidos políticos*. Revista de Derecho Político, número 26, 1988, pp. 9-26.

JULIÀ, Santos. *Respuestas políticas a la crisis*. Revista Historia 16. Edició especial "Historia Universal siglo XX", número 13, Madrid, 1984, pp. 7-30.

KANT, Immanuel. *La pau perpètua*, Barcino, Barcelona, 1932.

KAZAKOS, Panos. *Minorities and the International community*, a Grigoriou, Panayiotis. *Questions de minorités en Europe*. Centre Hellenique d'Études Européenes et Presses Interuniversitaires Européenes, Brusel·les, 1993.

KEATING, Michael. *Naciones contra el Estado. El nacionalismo de Cataluña, Quebec y Escocia*. Ariel, Barcelona, 1996.

KEDOURIE, Elie. *Nacionalismo*. Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1985.

KELSEN, Hans. *Esencia y valor de la Democracia*. Ediciones Guadarrama, Barcelona, 1977.

KNAPP, Blaise. *Struttura federale e tutela delle minoranze nell'ordinamento svizzero*, a Bartole, Sergio; Olivetti, Nino; i Pegoraro, Lucio. *La tutela giuridica delle minoranze*. Cedam, Pàdua, 1998.

KOUBI, Geneviève. *Penser les minorités en droit*, a Fenet, Alain (dir.). *Le droit et les minorités*. Bruylant, Brusel·les, 1995, p. 197 i ss.

KYMLICKA, Will.

- *Ciudadanía multicultural: una teoría liberal de los derechos de las minorías*. Paidós, Madrid, 1996.
- *Derechos individuales y derechos de grupo en la democracia liberal*. Isegoría, número 14, 1996, pp. 5-36.
- *Filosofía política contemporánea*. Ariel, Barcelona, 1995.
- *Liberalism, community, and culture*. Clarendon Press, Oxford, 1991.
- *The Rights of Minority Cultures*. Oxford University Press, New York, 1995.

LA PERGOLA, Antonio. *Los nuevos senderos del federalismo*. Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1994.

LA TORRE, Massimo. *La ciudadanía, una apuesta europea*, a VVAA, *Tolerancia y minorías*, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, Conca, 1996.

LAMO DE ESPINOSA, Emilio. *Culturas, estados, ciudadanos. Una aproximación al multiculturalismo en Europa*. Alianza Editorial, Madrid, 1995.

LAPEYRONNIE, Didier. *L'individu et les minorités. La France et la Grand-Bretagne face à leurs immigrés*. Presses Universitaires de France, Paris, 1993.

LAPONCE, Jean A. *La Tour de Babel, le Canada, la Suisse et Talcott Parsons*, a Sanguin, André-Luis (Ed.). *Les minorités ethniques en Europe*. L'Harmattan, París, 1993.

LAPORTA, Francisco J.

- *Norma básica, Constitución y decisión por mayorías*. Revista de las Cortes Generales, número 1, 1984, pp. 35-57.
- *Sobre la teoría de la democracia y el concepto de representación política. Algunas propuestas para el debate*. Doxa. Revista de Filosofía del Derecho, número 6, 1989, pp. 121-141.
- *Constitución, autodeterminación, secesión*. Diari El País, 26 d'octubre de 1998, p. 15.

LASSALLE, Ferdinand. *¿Qué es una Constitución?*. Ediciones Universales, Santafé de Bogotá, 1994.

LASSWELL, Harold. *Estructura y función de la comunicación en la sociedad*, a Moragas Spa, Miquel de (Ed.). *Sociología de la comunicación de masas*. Gustavo Gili, Barcelona, 1982.

LAZARSFELD, Paul F. *La campaña electoral ha terminado*, a Moragas Spa, Miquel de (Ed.). *Sociología de la comunicación de masas*. Gustavo Gili, Barcelona, 1982.

LAZARSFELD, Paul F., BERELSON, Bernard B. I MCPHEE, William N. *Procesos políticos: la misión de los mass media*, a Moragas Spa, Miquel de (Ed.). *Sociología de la comunicación de masas*. Gustavo Gili, Barcelona, 1982.

LEGUINA VILLA, Jesús. *La reforma del Senado y los hechos diferenciales*. Revista de Administración Pública, número 143, maig-agost 1997, pp. 7-27.

LEMIEUX, Vincent. *Le minorités et l'État: quelques propositions générales*, a VVAA. *Minorités et État*. Presses Universitaires de Bordeaux. Presses Universitaires de Laval. Bordeaux, 1986.

LERNER, Nathan. *Las Naciones Unidas y las minorías. A propósito de la declaración de la Asamblea General de 18-12-1992*. Revista Española de Derecho Internacional, número 14, 1993, pp. 269-282.

LENIN, Vladimir Ilich.

- *El Estado y la revolución*. Ayuso, Madrid, 1975.
- *El imperialismo, fase superior del capitalismo*. Fundamentos, Madrid, 1974.

LÉVRAT, Nicolas.

- *La protection des minorités dans les systèmes fédéraux*. Revue Trimestrielle des Droits de l'Homme, número 30, abril 1997, pp. 229-272.
- *Minorités et démocratie*. Cívitas Europa, número 1, setembre 1998, pp. 55-91.
- *Solutions institutionnelles pour des sociétés plurielles*, a VVAA. *Minorités et organisation de l'État*. Bruylant, Brusel·les, 1998, pp. 3-90.

LIEBICH, André, et RESZLER, André (Dir.). *L'Europe centrale et ses minorités. Vers une solution européenne?*. Presses Universitaires de France, Paris, 1993.

LIJPHART, Arend.

- *Las democracias contemporáneas*. Ariel, Barcelona, 1991.
- *Sistemas electorales y sistemas de partidos*. Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1995.
- *El gobierno de la mayoría en la teoría y en la práctica: persistencia de un paradigma viciado*. Revista Internacional de Ciencias Sociales, Unesco, número 129, setembre 1991, pp. 507-518.

LINDAHL, Hans. *El pueblo soberano: el régimen simbólico del poder político en la democracia*. Revista de Estudios Políticos, número 94, octubre-diciembre 1996, pp. 47-72.

LINZ, Juan José.

- *Democracia, multinacionalismo y federalismo*. Revista Española de Ciencia Política, Volum I, número 1, pp. 7-40.
- *Plurinacionalismo e democrazia*. Rivista Italiana di Scienza politica, número 1, abril 1995, pp. 21-50.

LIÑÁN NOGUERAS, Diego J. *La aplicación en España de los tratados relativos a derechos y libertades fundamentales*, a VVAA. *Cuestiones prácticas de Derecho Internacional Público y cooperación jurídica internacional*. Cuadernos de Derecho Judicial-Consejo General del Poder Judicial, Madrid, 1995, pp. 269-328.

LLOBERA, Josep R. *Estado soberano e identidad nacional en la Europa actual*, a Lamo de Espinosa, Emilio. *Culturas, Estados, Ciudadanos. Una aproximación al multiculturalismo en Europa*. Alianza Editorial, Madrid, 1995.

LOCKE, Jhon. *Ensayo sobre el gobierno civil*. Orbis, Barcelona 1983.

LOEWENSTEIN, Karl. *Teoría de la Constitución*. Ariel, Barcelona, 1986.

LÓPEZ AGUILAR, Juan Fernando.

- *Minoría y oposición en el parlamentarismo: una aproximación comparativa*. Publicaciones del Congreso de los Diputados. Madrid, 1991.

- *Tutela de la minoría y constitucionalidad de los actos parlamentarios*. Cuadernos Constitucionales de la Cátedra Fadrique Furió Ceriol, número 11/12, 1995, pp. 77-95.
- *La oposición parlamentaria y el orden constitucional*. Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1988.
- *Estado autonómico y hechos diferenciales*. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Madrid, 1998.
- "Quebec & ROC": una crisi constitucional (actualització del debat federal canadenc). *Autonomies*, número 23, juny de 1998.
- *La justicia y sus problemas en la Constitución*. Tecnos, Madrid, 1996.
- *Los problemas de constitucionalidad del sistema electoral autonómico canario (La "insostenible permanencia" de una Disposición Transitoria)*. *Revista Española de Derecho Constitucional*, número 51, setembre-desembre 1997, pp. 95-139.

LÓPEZ BASAGUREN, Alberto. *El pluralisme lingüístic dins l'Estat autonòmic*. *Autonomies*, número 9, 1995, pp. 43-74.

LÓPEZ CASTILLO, Antonio. *Acerca del derecho de libertad religiosa*. *Revista Española de Derecho Constitucional*, número 56, maig-agost 1999.

LÓPEZ GARRIDO, Diego.

- *Prólogo del libro de Gallego Díaz, Soledad, i De la Cuadra, Bonifacio. Crónica Secreta de la Constitución*. Tecnos, Madrid, 1989.
- *Terrorismo, política y derecho. La legislación antiterrorista en España, Reino Unido, República Federal Alemana, Italia y Francia*. Alianza Editorial, Madrid, 1987.
- *Constitución y estructura. Una teoría del poder constituyente*. *Revista de las Cortes Generales*, número 4, 1985, pp. 73-135.

LÓPEZ GUERRA, Luis.

- *El derecho de participación del artículo 23.1 de la Constitución Española, a VVAA, Los derechos fundamentales y libertades públicas*. XII Jornadas de Estudio de la Dirección General del Servicio Jurídico del Estado. Centro de Publicaciones del Ministerio de Justicia, Madrid, 1992.
- *Mayorías y minorías en los poderes del Estado, a VVAA. Derechos fundamentales y Justicia Penal*. Editorial Juricentro, San José de Costa Rica, 1992, pp. 49-66.
- *Introducción al Derecho Constitucional*. Tirant lo Blanch, Valencia, 1994.
- *Control parlamentario y minorías*. *Anuario de Derecho Constitucional y Parlamentario*, número 8, 1996, pp. 81-104.

LÓPEZ GUERRA, Luis; ESPIN, Eduardo; GARCÍA MORILLO, Joaquín; PÉREZ TREMP, Pablo; SATRÚSTEGUI, Miguel. *Derecho Constitucional*. Volumes I i II. Tirant lo Blanch, Valencia, 1991.

LÓPEZ PINA, Antonio (Ed.). *La Constitución de la monarquía parlamentaria*. Fondo de Cultura Económica, México, 1983.

LÓPEZ RAMÓN, Fernando. *Derechos fundamentales subjetivos y colectivos al medio ambiente*. *Revista Española de Derecho Administrativo*, número 95, 1997, pp. 347-363.

LOSADA, Ángel. *Introducción, a De las Casas, Bartolomé, Obras Completas. Volum 9.* Alianza Editorial, Madrid, 1988

LUCAS MURILLO DE LA CUEVA, Enrique. *El derecho de asociación.* Tecnos, Madrid, 1996.

LUCAS VERDÚ, Pablo.

- *El Pluralismo político-social entre la Constitución de 1978 y la Constitución substancial, a VVAA. La Constitución española de 1978. Un análisis comparado.* Instituto Jurídico Español-Universidad Internacional Menéndez Pelayo. Suplemento al Número 7 de la Revista de Política Comparada. Roma, 1983.
- *Curso de Derecho Político. Vol IV. "Constitución de 1978 y transformación político-social española".* Tecnos, Madrid, 1984.

LLAMAZARES FERNÁNDEZ, Dionisio. *Principios, técnicas y modelos de relación entre Estado y grupos religiosos (confesiones religiosas) y no religiosos.* Revista de Estudios Políticos, número 88, abril-junio 1995, pp. 29-61.

MACKERRAS, Colin. *China's Minorities. Integration and modernization in twentieth century.* Oxford University Press, Hong Kong, 1994.

MADISON, James, HAMILTON, Alexander, i JAY, Jhon. *El federalista.* Fondo de Cultura Económica, México, 1994.

MAGRE, Jaume. *Les mocions de censura locals a Catalunya: 1979-1994.* Institut de Ciències Polítiques i Socials, Barcelona, 1995.

MAGNET, Joseph Elliot. *Constitutional Law of Canada. Cases, Notes and Materials.* Éditions Yvon Blais Inc., Montréal, 1993.

MAHOMA. *El Corán.* Traductor: V.Tariqa. Edimat Libros, Madrid, 1998.

MAIRENA VALDAYO, Juan. *Estado y religión. El valor religioso en el ordenamiento jurídico del Estado.* Consejo Superior de Investigaciones Científicas-Instituto "San Raimundo de Peñafort", Salamanca, 1968.

MANCINI, Susanna. *Minoranze autoctone e stato. Tra composizioni di conflitti e secessione.* Giuffrè Editore, Milà, 1996.

MANDEL, Ernest. *La teoría marxista del Estado.* Anagrama, Barcelona, 1976.

MANIN, Bernard. *Los principios del gobierno representativo.* Alianza Editorial, Madrid, 1998.

MANTECÓN SANCHE, Joaquín. *El derecho fundamental de libertad religiosa.* Ediciones Universidad de Navarra, Pamplona, 1996.

MAQUIAVELO, Nicolás. *El príncipe*. Cátedra, Madrid, 1995.

MORANGE, Jean. *Droits de l'homme et libertés publiques*. Presses Universitaires de France, Paris, 1985.

MARAVALL, José Antonio. *Teoría del Estado en España en el siglo XVII*. Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1997.

MARAVALL, José María, i SANTAMARÍA, Julián. *Transición política y consolidación de la democracia en España*, a Tezanos, José Félix; Cotarelo, Ramón, i De Blas, Andrés. *La transición democrática española*. Sistema, Madrid, 1989.

MARCET MORERA, Joan. *La posición de la mayoría en las relaciones entre las Cortes Generales y el Gobierno*. Revista de las Cortes Generales, número 22, 1991, pp. 8-19.

MARIÑO, Fernando F. *Desarrollos recientes de la protección internacional de los derechos de las minorías y de sus miembros*, a VVAA, *Tolerancia y minorías*, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, Conca, 1996.

MARTEL, Angéline. *L'article 23 de la Charte canadienne et les effectifs scolaires des minorités francophones 1982-1995. Constats démolinguistiques d'une émancipation structurelle*. Revista de Llengua i Dret, número 24, desembre de 1995.

MARTÍN CUBAS, Joaquín. *La democracia y el Tribunal Constitucional*. Alfonso el Magnánimo, Valencia, 1996.

MARTÍN NÚÑEZ, Esther. *El régimen constitucional del cargo público representativo*. Cedecs, Barcelona, 1996.

MARTÍN RETORTILLO, Lorenzo, y DE OTTO Y PARDO, Ignacio. *Derechos fundamentales y Constitución*. Civitas, Madrid, 1988.

MARTÍN-RETORTILLO BAQUER, Lorenzo.

- *El marco normativo de la libertad religiosa*. Revista de Administración Pública, número 148, gener-abril 1999, pp. 7-40.
- *La recepción por el Tribunal Constitucional de la jurisprudencia del Tribunal Europeo de Derechos Humanos*. Revista de Administración Pública, número 137, maig-agost 1995, pp. 7-29.

MARTINELLO, Marco. *Immigración y construcción europea. ¿Hacia una ciudadanía multicultural de la Unión Europea?*, a Lamo de Espinosa, Emilio. *Culturas, Estados, Ciudadanos. Una aproximación al multiculturalismo en Europa*. Alianza Editorial, Madrid, 1995.

MARTÍNEZ BLANCO, Antonio. *Derecho Eclesiástico del Estado*. Volumes I i II. Tecnos, Madrid, 1993.

MARTÍNEZ CUADRADO, Miguel. *La burguesía conservadora*, dintre de la col·lecció *Historia de España Alfaguara*. Volum 6. Alianza Editorial-Editorial Alfaguara, Madrid, 1981.

MARTÍNEZ SANZ, Fernando. *La representación proporcional de la minoría en el Consejo de Administración de la Sociedad Anónima*. Civitas, Madrid, 1992.

MARTÍNEZ SOSPEDRA, Manuel. *Los obstáculos a la reforma del Senado: falsos y verdaderos*. Revista de Derecho Político, número 36, 1992, pp. 377-397.

MARTÍNEZ TORRÓN, Javier. *Separatismo y cooperación en los Acuerdos del Estado con las minorías religiosas*. Comores, Granada, 1994.

MARTORELL LINARES, Miguel Ángel. *Gobiernos y mayorías parlamentarias en los años previos a la crisis de 1917. Historia de una paradoja*. Revista de Estudios Políticos, número 93, juliol-setembre 1996, pp. 331-344.

MASSARI, Oreste. *Italia, democrazia maggioritaria?. Sfide e pericoli della transizione italiana*. Costa e Nolan, Gènova, 1995.

MASSÓ GARROTE, Marcos Francisco.

- Aspectos políticos y constitucionales sobre la participación electoral de los extranjeros en el Estado nacional. Revista de Estudios Políticos, número 97, juliol-setembre 1997, pp. 159-194.
- Los derechos políticos de los extranjeros en el Estado nacional. Colex, Madrid, 1997.

MEDINA RUBIO, Ricardo. *La función constitucional de las comisiones parlamentarias de investigación*. Civitas-Universidad de Alicante, Madrid, 1994.

MELLA MÁRQUEZ, Manuel, *Los grupos de presión en la transición política*, a Tezanos, José Félix, Cotarelo, Ramón, i De Blas, Andrés. *La transición democrática española*. Sistema, Madrid, 1989

MERLE, Marcel. *Sociología de las relaciones internacionales*. Alianza Editorial, Madrid, 1984.

MERTENS DE WILMARS, Josse. *Liberté, pluralisme et Droit: une approche historique*, a VV.AA. *Liberté, pluralisme et Droit: une approche historique*. Bruylant, Brusel·les, 1995, pp. 13-24.

MICHAEL-TITUS, Constantin. *Le bilinguisme et les droits des minorités ethniques*, a Sanguin, André-Luis (Ed.). *Les minorités ethniques en Europe*. L'Harmattan, París, 1993, p. 127 i ss.

MILACIC, Slobodan. *L'ex Yougoslavie: radioscopie d'un échec analytique*, a Pierré-Caps, Stéphane, Audéoud, Olivier, Mouton, Jean Pierre. *L'État multinational et l'Europe*. Presses Universitaires de Nancy, Nancy, 1997

MILIÁN I MASSANA, Antoni.

- *Drets lingüístics i dret fonamental a l'educació. Un estudi comparat. Itàlia, Bèlgica, Suïssa, el Canadà i Espanya.* Institut d'Estudis Autònoms de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1992.
- *Algunes reflexions sobre les intervencions lingüístiques constrictives en el sector privat a propòsit del capítol V de la llei 1/1998, de 7 de gener, de política lingüística.* Revista de Llengua i Dret, número 31, setembre 1999, pp. 35-58.
- *Derechos lingüísticos y derechos fundamentales en España.* Revista Vasca de Administración Pública, número 30, 1991, pp. 69-103.
- *La regulación constitucional del multilingüismo.* Revista Española de Derecho Constitucional, número 10, gener-abril 1984, pp. 123-154.

MILL, Jhon Stuart. *Sobre la libertad. Capítulos sobre el socialismo y otros escritos.* Ediciones Urbis, Barcelona, 1979.

MILLÁN MORO, Lucía. *Igualdad de trato entre hombres y mujeres respecto a la promoción profesional en la jurisprudencia comunitaria: igualdad formal versus igualdad sustancial.* Revista de Derecho Comunitario Europeo, número 3, gener-juny 1998, pp. 171-204.

MIROIR, André. *La Belgique et ses clivages: contradictions structurelles et familles politiques.* Pouvoirs, número 54, 1990, pp. 5-14.

MOLAS, Isidre, *Les matrius teòriques del catalanisme*, a Requejo, Ferran (ed.), *Pluralisme nacional i legitimitat democràtica*, Proa, Barcelona, 1999, pp. 149-160.

MOLAS, Isidre, i PITARCH, Ismael E. *Las Cortes Generales en el sistema parlamentario de gobierno.* Tecnos, Madrid, 1987.

MONGARDINI Carlo. *Las condiciones de la gobernabilidad en la Europa occidental*, a Giner, Salvador, i Sarasa, Sebastián. *Buen gobierno y política social.* Ariel, Barcelona, 1997.

MONTABES, Juan (Coord.). *El sistema electoral a debate. Veinte años de rendimientos del sistema electoral español (1977-1997).* Parlamento de Andalucía-Centro de Investigaciones Sociológicas, Madrid, 1998.

MONTERO, José Ramón. *El debate sobre el sistema electoral: rendimientos, criterios y propuestas de reforma.* Revista de Estudios Políticos, número 95, gener-març 1997, pp. 9-46.

MONTESQUIEU. *Del espíritu de las leyes.* Tecnos, Madrid, 1987.

MONTILLA MARTOS, José Antonio. *La crítica a la protección de las minorías en Alemania.* Revista de Estudios Políticos, número 106, octubre-diciembre 1999, pp. 111-136.

MORAGAS SPA, Miquel de

- (Ed.) *Sociología de la comunicación de masas.* Gustavo Gili, Barcelona, 1982

- *Propaganda política y opinión pública, a Sociología de la comunicación de masas.* Gustavo Gili, Barcelona, 1982

- MORALES ARROYO, José María. *Los grupos parlamentarios en las Cortes generales.* Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1990.

- MORANGE, Jean. *Droits de l'homme et libertés publiques.* Presses Universitaires de France, Paris, 1985.

- MORENO, Luis. *La federalización de España. Poder político y territorio.* Siglo XXI de España Editores, Madrid, 1997.

- MORENO GARCÍA, Antonio. *Los derechos de las minorías en la ordenación del trabajo parlamentario.* Revista de las Cortes Generales, número 25, 1992, pp. 47-83.

- MORODO, Raúl. *La transición política.* Tecnos, Madrid, 1984.

- MORTATI, Costantino. *Istituzioni di Diritto Pubblico.* Volum I. Cedam, Pàdua, 1991.

- MOSKOFF, Athanase. *La garantie internationale en droit des minorités.* Thèse Doctoral, Université Libre de Bruxelles, Brusel·les, 1936.

- MOTILLA, Agustín. *Control administrativo de la licitud de las entidades religiosas: la aplicación del orden público en la inscripción en el registro.* Revista de Administración Pública, número 149, maig-agost 1999, pp. 63-104.

- MUÑOZ MACHADO, Santiago. *La crisis del Estado de Bienestar y la cuestión de la reversibilidad de los derechos sociales: el caso de los minusválidos, a VVAA. La integración social de los minusválidos.* Escuela Libre Editorial, Madrid, 1993, pp. 14-33.

- NACIONES UNIDES. *Comissió dels Drets de l'Home. Définition et classification des minorités. Mémoire présenté par le secrétaire général.* ONU, Lake Success, Nova York, 1950.

- NICHOLLS, David G., *La paradoja del Estado pluralista,* Cuadernos Constitucionales de la Cátedra Fadrique Furió i Ceriol, número 13, 1995, pp. 49-62

- NIHOUL, Pierre. *Les droits des minorités, a Delperée, Francis. La Belgique fédérale.* Bruylant, Brusel·les, 1994.

- NINO, Carlos Santiago. *Ética y derechos humanos. Un ensayo de fundamentación.* Ariel, Barcelona, 1985.

- NOBLET, Pascal. *L'Amérique des minorités.* Éditions L'Harmattan, Paris, 1993.

- NOHLEN, Dieter.
- *Sistemas electorales y gobernabilidad.* Institut de Ciències Polítiques i Socials, Barcelona, 1992.

- *Sistemas electorales del mundo*. Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1981

- OFFE, Claus. *Partidos políticos y nuevos movimientos sociales*. Sistema, Madrid, 1988.

- OÑATE RUBALCABA, Pablo. *Consenso e ideología en la transición política española*. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Madrid, 1998.

- ORDÓÑEZ CIFUENTES, José Emilio Rolando. *Constitución y derechos étnicos en México*, a VVAA, *Derechos indígenas en la actualidad*, Universidad Nacional Autónoma de México, México, 1994, pp. 23-27.

- ORTEGA y GASSET, José. *La rebelión de las masas*. Castalia, Madrid, 1998.

- PAJARES MONTEFRÍO, Emilio. *La financiación de las elecciones*. Congreso de los Diputados, Madrid, 1998.

- PAJERO, Diego. *Minoranze linguistiche e governo locale nel Friuli-Venezia Giulia*, a Bartole, Sergio, Olivetti, Nino; i Pegoraro, Lucio. *La tutela giuridica delle minoranze*. Cedam, Pàdua, 1998.

- PALACIOS ROMERO, Francisco Javier. *El proceso normativo internacional sobre derechos de los pueblos indígenas. Evolución jurídica y proyección política*. Revista Aragonesa de Administración Pública, Monográfico II, 1998.

- PALICI DI SONI PRAT, Elisabeta.
 - *Intorno alle minoranze*. G.Giappichelli Editore, Torino, 1997.
 - *La tutela giuridica delle minoranze tra Stato e Regioni in Italia*, a Bartole, Sergio, Olivetti, Nino; i Pegoraro, Lucio. *La tutela giuridica delle minoranze*. Cedam, Pàdua, 1998.

- PALOMEQUE LÓPEZ, Manuel-Carlos, *Derecho sindical español*. Tecnos, Madrid, 1990.

- PALLARÉS, Francesc. *Los sistemas electorales de las Comunidades Autónomas: aspectos institucionales*, a Montabes, Juan (Coord.). *El sistema electoral a debate. Veinte años de rendimientos del sistema electoral español (1977-1997)*. Parlamento de Andalucía-Centro de Investigaciones Sociológicas, Madrid, 1998

- PANIAGUA REDONDO, Ramón, i ACOSTA ESTÉVEZ, Josep B.
 - *Reflexiones entorno a las minorías en Europa: las minorías y el Estado español*. Ponència presentada a la 14ª Conferència Regional de les Associacions per a les Nacions Unides, Ginebra, 1994.
 - *Medidas protectoras contra la discriminación de que son objeto los trabajadores migrantes y las minorías étnicas en el medio laboral: Disposiciones en los convenios y recomendaciones de la OIT*. Revista Técnico Laboral. Consejo General de Colegios Oficiales de Graduados Sociales, 1996, Vol XVIII, número 70.

PANIAGUA REDONDO, Ramón. *La recepción, publicación y rango normativo de los tratados internacionales en el ordenamiento jurídico español*. Revista Jurídica de Catalunya, número 4, 1991, pp. 9-39.

PARADA, José Ramón. *España ¿una o trina? (Hacia el estado de las Padanias de la mano de HERRERO Y RODRÍGUEZ DE MIÑÓN)*. Revista de Administración Pública, número 141, setembre-deseembre 1996, pp. 7-23.

PARATTE, Henri-Dominique. *Des jongleries constitutionnelles à l'équilibre des pouvoirs: l'adaptation des structures politiques au droit des entités linguistiques et culturelles*, a VVAA. *Rapport de la Vème conference des communautés ethniques de langue française*. Éditions d'Acadie, Nouvelle Brunswick, 1982, pp. 60-71.

PAREJO ALFONSO, Luciano.

- *La participación en el Estado social*. Actualidad Administrativa, número 5, gener-febrer 1987, pp. 228-237.
- *El contenido esencial de los derechos fundamentales en la jurisprudencia constitucional*. Revista Española de Derecho Constitucional, número 3, 1981, pp. 88-132.

PARIOTTI, Elena. *Riconoscimento della identità culturale et assetti costituzionali*. Diritto e Società, nuova serie, número 1, 1997.

PASQUINO, Gianfranco.

- *Gobernabilidad y calidad de la democracia*. Giner, Salvador, i Sarasa, Sebastián. *Buen gobierno y política social*. Ariel, Barcelona, 1997.
- *L'opposizione*. Giuseppe Laterza e Figli, Roma, 1995.

PAYNE, Stanley G.

- *Nacionalismo vasco*. Dopesa, Barcelona, 1974.
- *La revolución española*. Ariel, Barcelona, 1972.

PECES-BARBA MARTÍNEZ, Gregorio.

- *Curso de Derechos Fundamentales (I). Teoría general*. Eudema, Madrid, 1991
- *Los valores superiores*. Tecnos, Madrid, 1983.
- *Los valores superiores*, a VVAA. *Jornadas de Estudio sobre el Título Preliminar de la Constitución*. Ministerio de Justicia. Secretaría General Técnica. Centro de Publicaciones. Volum I. Madrid, 1988.

PELLETIER, Benoît.

- *Les droits collectifs et le fédéralisme: le cas du Canada*. WVP número 140. Institut de Ciències Polítiques i Socials, Barcelona, 1998.
- *L'expérience fédérale canadienne*, a Jaumain, Serge (ed.). *La réforme de l'État ... et après? L'impact des débats institutionnels en Belgique et au Canada*. Éditions de l'Université de Bruxelles, Brusel-les, 1997.

PEMÁN GAVÍN, Juan. *Igualdad de los ciudadanos y autonomías territoriales*. Prensas Universitarias Universidad de Zaragoza-Cívitas, Madrid, 1992.

- PÉREZ COLLADOS, José María. *Una aproximación histórica al concepto jurídico de nacionalidad*. Institución "Fernando el Católico", Zaragoza, 1993.
- PÉREZ LUÑO, Antonio Enrique.
- *La interpretación de la Constitución*. Revista de las Cortes Generales, número 1, 1984, pp. 82-132.
 - *Los derechos fundamentales*. Tecnos, Madrid, 1995.
 - *Derechos humanos, Estado de Derecho y Constitución*. Tecnos, Madrid, 1995.
 - (Coord.), *Derechos humanos y constitucionalismo ante el tercer milenio*. Marcial Pons, Madrid, 1996.
 - *El concepto de igualdad como fundamento de los derechos económicos, sociales y culturales*. Anuario de Derechos Humanos 1981. Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 1982, pp. 255-275.
- PÉREZ FRANCESCH, Juan Luis.
- *El marco constitucional del pluralismo. Especial consideración del plurilingüismo*. Cuadernos de la Cátedra Fadrique Furió Ceriol, número 3, València, 1993.
 - *El Gobierno*, Tecnos, Madrid, 1998.
- PÉREZ ROYO, Javier.
- *La antesala de la barbarie*. Diari El País. Dijous 17 de desembre de 1998, p. 14.
 - *Las fuentes del derecho*. Tecnos, Madrid, 1991.
- PÉREZ-SERRANO JÁUREGUI, Nicolás. *Los grupos parlamentarios*. Tecnos, Madrid, 1989.
- PÉREZ SOLA, Nicolás. *Algunas consideraciones en torno al derecho fundamental a la participación directa en los asuntos públicos*. Revista de Derecho Político, número 41, 1996, pp. 97-118.
- PÉRILLAT, Emmanuel. *La prise en compte internationale des minorités telle que prévue a la CEDH, adoptée par l'Assemblée Parlementaire du Conseil d'Europe*. Memoire DEA. Université de Toulouse, 1994.
- PETSCHEN VERDAGUER, Santiago. *Las minorías lingüísticas en Europa: documentos (1492-1989)*. Parlamento Vasco, Vitòria, 1990.
- PEZZOLI, Jean. *Droit linguistique et éducation bilingüe au Val d'Aoste*. Revista de Llengua i Dret, número 9, juny 1987, pp. 79-98.
- PI I MARGALL, Francisco. *Las Nacionalidades*. Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1986.
- PIERRE-CAPS, Stéphane.
- *La construction de l'État et de la Nation en Europe centrale et orientale. Réflexions de droit constitutionnel démotique*. Centre d'Études et de Recherches sur les Balkans. Université Montesquieu Bordeaux, Bordeaux, 1996.

- *Nation et peuples dans les Constitutions modernes*. Presses Universitaires de Nancy, Nancy, 1987.
- *L'Union Européenne, démos et légitimité: de l'État-Nation à la Multination*. Cívitas Europa, número 1, setembre 1998, pp. 35-54.
- *La Multination. L'avenir des minorités en Europe centrale et orientale*. Éditions Odile Jacob. Paris, 1995.
- *Le principe de l'autonomie personnelle et l'aménagement constitutionnel du pluralisme national: l'exemple hongrois*. Revue du Droit Public, 1994, número 2, pp. 401-428.
- *L'autodétermination: d'un principe de création de l'État à un principe de constitution de l'État*, a Pierré-Caps, Stéphane, Audéoud, Olivier, Mouton, Jean Pierre. *L'État multinational et l'Europe*. Presses Universitaires de Nancy, Nancy, 1997, pp. 19-52.

PIERRÉ CAPS, Stéphane, AUDÉOUD, Olivier, MOUTON, Jean Pierre. *L'État multinational et l'Europe*. Presses Universitaires de Nancy, Nancy, 1997

PITKIN, Hanna Fenichel. *El concepto de representación*. Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1985.

PIZARROSO, Alejandro. *El Estado corporativo fascista*. Revista Historia 16. Edició especial "Historia Universal siglo XX", número 13, Madrid, 1984, pp. 91-102.

PIZZORUSSO, Alessandro.

- *Minoranze e maggioranze*. Giulio Einaudi Editore, Torino, 1993.
- *A la recherche d'un droit commun pour la tutelle des groupes minoritaires* a Liebic, André, i Reszler, André (Dir.). *L'Europe centrale et ses minorités. Vers une solution européenne?*. Presses Universitaires de France, Paris, 1993.
- *Il pluralismo linguistico in Italia fra Stato nazionale e autonomie regionali*. Pacini Editore. Pisa, 1975.
- *Le Minoranze nel diritto pubblico interno*. Giuffrè Editore, Milà, 1967.
- *Lecciones de derecho constitucional*. Volum I. Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1984.
- *Problemi giuridici dell'uso delle lingue in Italia*, a VVAA. *I dialetti e le lingue delle minoranze di fronte all'italiano*, Bulzoni, Roma, 1979, pp. 19-27.

PLASSERAUD, Yves. *Les minorités*. Éditions Montchrestien, Paris, 1998

PONS I PARERA, Eva. *Autonomia universitària i denominació de la llengua pròpia de la Comunitat Valenciana (comentari a la STC 75/1997, de 21 d'abril)*, Autonomies, número 23, juny de 1998.

PONS Y UMBERT, Adolfo. *Organización y funcionamiento de las Cortes según las Constituciones españolas*. Congreso de los Diputados, Madrid, 1992.

PORRAS NADALES, Antonio.

- *El debate sobre la crisis de la representación política*. Tecnos, Madrid, 1996.
- *Introducción a una teoría del estado postsocial*. Promociones y Publicaciones universitarias (PPU), Barcelona, 1988.

- *Mayoría y pluralismo*, a VVAA. *Parlamento y consolidación democrática*. Parlamento de Andalucía-Editorial Tecnos, Madrid, 1994.
- *Representación y democracia avanzada*. Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1994.

PORRAS RAMÍREZ, José María. *Principio democrático y función regia en la Constitución normativa*. Tecnos, Madrid, 1995.

PORTERO MOLINA, José Antonio. *Contribución al debate sobre la reforma del Senado*. Revista de Estudios Políticos, número 87, gener-març 1995, pp. 81-105.

POUMARADE, Jacques. *Droit des minorités et des peuples autochtones*. Presses Universitaires de France, Paris, 1996.

PRESNO LINERA, Miguel Ángel. *Los partidos y las distorsiones jurídicas de la democracia*. Ariel, Barcelona, 2000.

PREVELAKIS, Georges. *La lutte des minorités, une réponse a la lutte de classes?*, a Sanguin, André-Luis (Ed.). *Les minorités ethniques en Europe*. L'Harmattan, París, 1993.

PRIETO DE PEDRO, Jesús.

- *Cultura, culturas y Constitución*. Congreso de los Diputados-Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1993.
- *Dictamen emitido a requerimiento del Excmo. Sr. Defensor del Pueblo sobre la conformidad a la Constitución de la Ley 1/1998, de 7 de enero, de Política Lingüística, del Parlamento de la Generalidad de Cataluña*, Teoría y Realidad Constitucional, número 2, 2n semestre 1998, pp. 113-126
- *Unidad y pluralismo cultural en el Estado autonómico*. Documentación Administrativa, número 232-233, octubre 1992-març 1993, pp. 38-50.

PRIETO SANCHÍS, Luis.

- (Coord.) *Derechos de las minorías y de los grupos diferenciados*. Fundación ONCE. Escuela Libre Editorial. Madrid, 1994.
- *Igualdad y minorías*. Derechos y Libertades. Instituto Bartolomé de las Casas de Derechos Humanos. Universidad Carlos III de Madrid, número 5, juliol-deseembre 1995, pp. 111-141.

PUIG SALELLAS, Josep Maria. *Els grans conceptes de la doble oficialitat en la llei 1/1998 de política lingüística*. Revista de Llengua i Dret, número 29, juliol de 1998, pp. 23-56.

PUNSET, Ramón.

- *El Senado y las Comunidades Autónomas*. Tecnos, Madrid, 1987.
- *La territorialización del Senado*. Revista Española de Derecho Constitucional, número 37, gener-abril 1993, pp. 81-126.

PUY, Francisco. *Pluralismo en la Constitución Española de 1978, artículo 1.1*, a VVAA. *Jornadas de Estudio sobre el Título Preliminar de la Constitución*. Ministerio de Justicia.

Secretaría General Técnica. Centro de Publicaciones. Volum I. Madrid, 1988, pp. 363-401.

QUINTELA GONÇALVES, María Teresa. *Pluralismo y participación institucional en la jurisprudencia del Tribunal Constitucional*. Revista de la Facultad de Derecho de la Universidad Complutense de Madrid. Curs 1987-88, número 73, 1988, pp. 335-345.

QUINTERO OLIVARES, Manuel (Dir.). *Comentarios a la Parte especial del Derecho Penal*. Aranzadi, Pamplona, 1996.

QUIROGA LAVIÉ, Humberto. *Los derechos públicos subjetivos y la participación social*. Ediciones De Palma, Buenos Aires, 1985.

RALLO LOMBARTE, Artemi.

- *Garantías electorales y Constitución*. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Madrid, 1997.
- *Debates electorales y televisión*. Revista de las Cortes Generales, número 44, 1998, pp. 64-81.
- *El tratado de Maastricht y el derecho de sufragio de los extranjeros en España*. Revista de Derecho Político, número 36, 1992, pp. 89-127.

RAMÍREZ JIMÉNEZ, Manuel.

- *La oposición política*, a VVAA. *Estudios de Ciencia Política y Sociología. Homenaje al profesor Carlos Ollero*, Madrid, 1972, pp. 700 i ss..
- *Participación y pluralismo en la Constitución de 1978*, a Ramírez, Manuel (Ed.), *Estudios sobre la Constitución española de 1978*. Facultad de Derecho de la Universidad de Zaragoza. Libros Pórtico, Zaragoza, 1979, pp. 58 i ss.
- *La participación política*. Tecnos, Madrid, 1985.
- *El reforzamiento de la participación política*. Revista de Derecho Político, número 36, 1992, pp. 27-45.
- (Ed.) *El control parlamentario del gobierno en las democracias pluralistas*. Labor, Barcelona, 1978.
- *Problemática actual del Parlamento*. Revista de Estudios Políticos, número 87, gener-març 1995, pp. 53-79.

RAMÓN FERNÁNDEZ, Tomás Ramón. *Dictamen emitido a requerimiento de diversas asociaciones sobre la conformidad a la Constitución de la ley catalana de política lingüística de 7 de enero de 1998*. Teoría y Realidad Constitucional, número 2, 2n semestre 1998, pp. 113-126

RAWLS, Jhon. *Teoría de la Justicia*. Fondo de Cultura Económica, México, 1985.

REBOLLO DELGADO, Lucrecio. *La Junta de Portavoces*. Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid, 1998.

REQUEJO, Ferran (Ed.), *Pluralisme nacional i legitimitat democràtica*, Proa, Barcelona, 1999.

REQUEJO PAGÉS, Juan Luis. *Consideraciones en torno a la posición de las normas internacionales en el ordenamiento español*. Revista Española de Derecho Constitucional, número 34, gener-abril 1992, pp. 41-66.

REMIRO BROTONS, Antonio.

- *De los Tratados a los Acuerdos no normativos*, a VVAA. *La celebración de tratados internacionales por España: problemas actuales*. Ministeri d'Afers Estrangers, Madrid, 1990, pp. 23-48.
- *Derecho Internacional Público. Volumen 2. Derecho de los tratados*. Tecnos, Madrid, 1987.

RÉMOND, René. *Introducción a la historia de nuestro tiempo. El siglo XX. De 1914 a nuestros días*. Vicens Vives, Barcelona, 1980.

RENAN, Ernesto. *¿Qué es una nación?*. Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1983.

RIGAUX, François. *Mission impossible: la définition de la minorité*. Revue Trimestrielle des Droits de l'Homme, número 30, abril 1997, pp. 155-175.

RIPOLLÉS SERRANO, María Rosa. *Mayorías-minorías en la construcción europea*. Revista de las Cortes Generales, número 34, 1991, pp. 35 i ss.

RIVERO, Jean.

- *Les libertés publiques*. 2 vols. Presses Universitaires de France, Paris, 1991.
- *La participation directe du citoyen dans la vie politique et administrative*, a Delperée, Francis (Dir.) *La participation directe du citoyen à la vie politique et administrative*. Bibliothèque de la Faculté de Droit de l'Université Catholique de Louvain, Bruxelles, 1986.

RIZ, Roland. *Minoranze linguistiche et gruppi etnici: esigenza di tutela e prospettiva europea*. Centro Culturale A.Rossoni, Pisa, 1981.

ROCA JUNYENT, Miquel. *La situation en Espagne*, a VVAA. *Autonomies locales, intégrité territoriale et protection des minorités*. Institut Suís de Dret Comparat-Schultess Polygraphischer Verlag, Zürich, 1996, pp. 175-182.

RODOTÀ, Stefano. *Tecnopolitica: la democrazia e le nuove tecnologie della comunicazione*. Laterza, Roma, 1997.

RODRÍGUEZ DÍAZ, Angel.

- *Transición política y consolidación constitucional de los partidos políticos*. Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1989.
- *El artículo 6 de la Constitución: los partidos políticos*. Revista de Derecho Político, número 36, 1992, pp. 36-74.
- *El Estado de partidos y algunas cuestiones de derecho electoral*. Revista de Derecho Político, número 31, 1990, pp. 89-122.

RODRÍGUEZ IGLESIAS, Gil Carlos, i VALLE GÁLVEZ, Alejandro. *El derecho comunitario y las relaciones entre el Tribunal de Justicia de las Comunidades Europeas, el Tribunal Europeo de Derechos Humanos y los Tribunales Constitucionales nacionales*. Pp. 329-376.

RODRÍGUEZ OLVERA, Óscar. *Teoría de los derechos sociales en la Constitución abierta*. Comares, Granada, 1998.

RODRÍGUEZ PIÑERO, Miguel, i FERNANDEZ LOPEZ, Maria Fernanda. *Igualdad y Discriminación*. Tecnos, Madrid, 1986.

RODRÍGUEZ PIÑERO, Miguel. *Mayorías y minorías en la negociación colectiva*. Relaciones Laborales, número 11, 1985, pp. 40-47.

ROTUNDA, Ronald D. *Modern Constitutional Law. Cases and Notes*. West Publishing Company, Saint Paul, Minnesota, 1981.

ROULAND, Norbert. *Les politiques juridiques de la France dans le domaine linguistique*. Revue Française du Droit Constitutionnel, número 35, 1998, pp. 517-562.

ROUSSEAU, Jean Jacques. *El contrato social*. Ediciones Altaya, Barcelona 1993.

ROUSSEAU-LENOIR, Fabienne.

- *¿Derechos de las minorías o igualdad?*, a VVAA. *Tolerancia y minorías*. Servicio de Publicaciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, Conca, 1996, p. 138 i ss.
- *Minorités et droits de l'homme: l'Europe et son double*. Bruylant, Brusel.les, 1994.

ROUX, Didier. *Deux modèles d'organisation de l'État: communautés autonomes et régions. Rapport français.*, a VVAA. *Études de droit constitutionnel franco-espagnol*. Economica, Paris, 1994, pp. 167-190.

RUBIO LLORENTE, Francisco.

- *Minorías y mayorías en el poder constituyente*. Anuario de Derecho Constitucional y Parlamentario, número 3, 1991, pp. 31-58.
- *La igualdad en la jurisprudencia del Tribunal Constitucional*, a VVAA. *El principio de igualdad en la Constitución española*. XI Jornadas de Estudio de la Dirección General del Servicio Jurídico del Estado. Volum I. Centro de Publicaciones del Ministerio de Justicia. Madrid, 1991, pp. 681-712.
- *Prólogo*, a *Derechos fundamentales y principios constitucionales (Doctrina jurisprudencial)*, Ariel, Barcelona, 1995.

RUFFINI, Edoardo. *Il principio maggioritario*. Adelphi Edizioni, Milà, 1976.

RUIPÉREZ, Javier. *Constitución y autodeterminación*. Tecnos, Madrid, 1995.

RUIZ ROBLEDO, Agustín. *La regulación normativa del sistema electoral andaluz y sus posibilidades de reforma*, a Montabes, Juan (Coord.). *El sistema electoral a debate*. Veinte

SANGUIN, André Louis.

- *Quelles minorités, pour quels territoires*, a Sanguin, André-Luis (Ed.). *Les minorités ethniques en Europe*. L'Harmattan, Paris, 1993.
- *Les minorités ethniques en Europe*. L'Harmattan, Paris, 1993.

SANI, Giacomo. *Ciudadanos y sistema político: participación y cultura política de masas en Italia*. Revista de Estudios Políticos, número 79, març 1993, pp. 121-138.

SANTAOLALLA, Fernando.

- *Derecho parlamentario español*. Espasa Calpe, Madrid, 1990.
- *La crisis del procedimiento electoral español*. Reflexiones sobre el régimen electoral. Congreso de los Diputados, Madrid, 1993.
- *Partido político, grupo parlamentario y diputado*, a González Encinar, José Juan, (Coord.), *Derecho de partidos*. Espasa Calpe, Madrid, 1992.

SANTAMARÍA IBEAS, J.J. *Los valores superiores en la jurisprudencia del Tribunal Constitucional*. Universidad de Burgos-Dykinson, Madrid, 1997.

SANTAMARÍA, Julián. *Participación política y democracia directa*, a VVAA, *Estudios de Ciencia Política y Sociología. Homenaje al profesor Carlos Ollero*, Madrid, 1992, pp. 743 i ss.

SARTORI, Giovanni.

- *Teoría de la Democracia*. 2 volums. Alianza Editorial, Madrid, 1988.
- *Partidos y sistemas de partidos*. Alianza Editorial, Madrid, 1992.
- *Los fundamentos del pluralismo*. La Política. Revista de Estudios sobre el Estado y la Sociedad, número 1, 1996, pp. 107-122.

SCHNEEBALG, Avi. *Dialectique de l'égalité des groupes et de l'égalité des individus: l'arrêt "Bakke" de la Cour Suprême des États Unis*, a VVAA. *L'égalité*. Bruylant, Brusel·les, 1982, pp. 496-518.

SCHOLSEM, Jean Claude. *La situation en Belgique*, a VVAA. *Autonomies locales, intégrité territoriale et protection des minorités*. Institut Suís de Dret Comparat-Schultess Polygraphischer Verlag, Zürich, 1996, pp. 183-192.

SCHMITT, Carl.

- *La Defensa de la Constitución*. Tecnos, Madrid, 1983.
- *Sobre el parlamentarismo*. Tecnos, Madrid, 1990.

SCHULTE-TENCKHOFF, Isabelle, i ANSBACH, Tatjana. *Les minorités en droit international*, a Fenet, Alain (Dir.). *Le droit et les minorités*. Bruylant, Brusel·les, 1995.

SCHUMPETER, Joseph Alois. *Capitalisme, Socialisme i Democràcia*. Volum 2. Edicions 62-Diputació de Barcelona, Barcelona, 1989.

SHAW, Malcolm N. *The definition of minorities in International law*, a Dinstein, Yoram, i Tabory, Mala, *The protection of minorities and Human Rights*, Martinus Nijhoff Publishers, Holanda, 1992.

años de rendimientos del sistema electoral español (1977-1997). Parlamento de Andalucía-Centro de Investigaciones Sociológicas, Madrid, 1998

RUIZ RODRÍGUEZ, Segundo. *La teoría del derecho de autodeterminación de los pueblos*. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Madrid, 1998.

RUIZ-RICO RUIZ, Gerardo. *Los derechos de las minorías religiosas, lingüísticas y étnicas en el ordenamiento constitucional español*. Revista de Estudios Políticos, número 91, 1996, pp. 99-138.

RUIZ-RICO RUIZ, Gerardo, i GAMBINO, Silvio (Coords.). *Formas de gobierno y sistemas electorales*. Universidad de Jaén i Editorial Tirant lo Blanch, Valencia, 1997.

SABINE, George. *Historia de la teoría política*. Fondo de Cultura Económica, México, 1992.

SADURSKI, Wojciech. *Last among equals: minorities and australian judge-made law*. The Australian Law Journal. Volum 63, juliol 1989, pp. 474-484.

SALRACH, Josep María, i DURAN, Eulàlia, *Història dels Països Catalans*, Edhasa, Barcelona, 1982, Volum I (2º part).

SÁNCHEZ AGESTA, Luis. *Historia del constitucionalismo español (1803-1936)*. Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1984.

SÁNCHEZ DE DIOS, Manuel. *La moción de censura (Un estudio comparado)*. Publicaciones del Congreso de los Diputados, Madrid, 1992.

SÁNCHEZ FÉRRIZ, Remedios. *Cánovas y la Constitución de 1876*. Revista de Estudios Políticos, número 101, juliol-setembre 1998, pp. 9-43.

SÁNCHEZ MORÓN, Miguel. *Elementos de la participación ciudadana*. Revista municipal. Centre d'Estudis Urbanístics, Municipals i Territorials. Barcelona, número 69, desembre 1983.

SÁNCHEZ NAVARRO, Ángel J.

- *Las minorías en la estructura parlamentaria*. Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1995.
- *Control parlamentario y minorías*. Revista de Estudios Políticos, número 88, abril-juny 1995, pp. 223-255.
- *La oposición parlamentaria*. Congreso de los Diputados, Madrid, 1997.
- *La transición española en sus documentos*. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales-Boletín Oficial del Estado, Madrid, 1998.
- *Constitución, igualdad y proporcionalidad electoral*. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales. Madrid, 1998.

- SICROFF, Albert A., *Les controverses des status de "pureté de sang" en Espagne du XVe au XVIIe siècle*, Didier, Paris, 1960.
- SIEYÈS, Emmanuel-J. *¿Qué es el Estado llano?*. Centro de Estudios Constitucionales. Madrid, 1988.
- SOLE I DURANY, Joan Ramon. *El concepte de llengua pròpia en el dret i en la normalització de l'idioma a Catalunya*. Revista de Llengua i Dret, número 26, desembre 1996, pp. 95-120.
- SOLE TURA, Jordi.
- *Prólogo*, a Carretero y Jiménez, Anselmo. *Los pueblos de España*. Hacer Editorial-Fundación Rafael Campalans, Barcelona, 1992
 - *Nacionalidades y nacionalismos en España. Autonomías, federalismo, autodeterminación*. Alianza Editorial, Madrid, 1985
- SOLER SÁNCHEZ, Margarita. *La campaña electoral en España*, a Ruiz-Rico Ruiz, Gerardo, i Gambino, Silvio (Coords.). *Formas de gobierno y sistemas electorales*. Universidad de Jaén i Editorial Tirant lo Blanch, Valencia, 1997, pp. 299-330.
- SOLOZÁBAL ECHAVARRÍA, Juan José.
- *Las bases constitucionales del estado autonómico*. McGraw Hill, Madrid, 1998.
 - *Pressupòsits i límits de la reforma constitucional del Senat*. Autonomies, número 20, desembre 1995, pp. 61-76
 - *El estado autonómico como estado nacional (adaptabilidad y rendimiento integrador de la forma política española)*. Sistema, número 116, 1993, pp. 63-78.
 - *El régimen constitucional del bilingüismo. La cooficialidad lingüística como garantía institucional*. Revista Española de Derecho Constitucional, número 55, gener-abril 1999.
 - *Una visión institucional del proceso electoral*. Revista Española de Derecho Constitucional, número 39, setembre-desembre 1993, pp. 63-80.
- SQUELLA, Agustín. *Democracia y derechos humanos*. Anuario de Derechos Humanos de la Universidad Complutense de Madrid, número 7, 1990, pp. 221-249.
- STEVENIN, François. *La marginalisation économique des communautés ethniques*, a Sanguin, André-Luis (Ed.). *Les minorités ethniques en Europe*. L'Harmattan, París, 1993.
- SÜKSI, Markku. *The Åland Islands in Finland*, a VVAA. *Autonomies locales, intégrité territoriale et protection des minorités*. Institut Suís de Dret Comparat-Schultess Polygraphischer Verlag, Zürich, 1996, pp. 193-220.
- TAMAMES, Ramón. *La República. La Era de Franco*. Col·lecció *Historia de España Alfaguara*. Volum VII. Ediciones Alfaguara, Madrid, 1981.
- TASCA, Angelo. *Condiciones generales del nacimiento y auge del fascismo*, a Bauer, Otto, Marcuse, Herbert, i Rosenberg, G. *Fascismo y capitalismo*, Martínez Roca, Barcelona, 1976, pp. 176-193.

TAVERNIER, Paul. *Minorités et facteurs de tensions en Europe*, a Grigoriou, Panayiotis. *Questions de minorités en Europe*. Centre Hellenique d'Études Européennes et Presses Interuniversitaires Européennes, Brusel·les, 1993.

TAYLOR, Charles. *Multiculturalisme. Difference et démocratie*. Aubier, París, 1994.

TEROL BECERRA, Manuel José. *El Consejo General del Poder Judicial*, Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1990.

TEZANOS, José Félix. *La crisis del franquismo y la transición democrática en España*, a Tezanos, José Félix, Cotarelo, Ramón, i De Blas, Andrés. *La transición democrática española*, Sistema, Madrid, 1989.

TEZANOS, José Félix, COTARELO, Ramón, i DE BLAS, Andrés. *La transición democrática española*. Sistema, Madrid, 1989.

THORNBERRY, Patrick. *International law and the rights of minorities*. Clarendon Press, Oxford, 1991.

TOCQUEVILLE, Aléxis de. *La democracia en América*. Orbis, Barcelona, 1985.

TOMÁS VILLARROYA, Joaquín. *Breve historia del constitucionalismo español*. Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1987.

TOMÁS Y VALIENTE, Francisco.

- *Manual de Historia del Derecho Español*. Editorial Tecnos. Madrid, 1987.
- *Uniformidad y diversidad en la posición de las comunidades autónomas en el Senado, a VVAA. Ante el futuro del Senado*. Institut d'Estudis Autònoms de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1996, pp. 513-524.

TOMASSETTA, Leonardo. *Participación y autogestión*. Amorrortu Editores, Buenos Aires, 1975.

TORRES DEL MORAL, Antonio. *Estado de Derecho y Democracia de Partidos*. Servicio de Publicaciones de la Facultad de Derecho de la Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 1991.

TORRES DEL MORAL, Antonio, i LÓPEZ MIRA, Álvaro Xosé. *Jurisprudencia del Tribunal Constitucional en materia electoral. Acotaciones críticas*. Revista de Derecho Político, número 41, 1996, pp. 9-36.

TORRES MURO, Ignacio.

- *Las comisiones parlamentarias de investigación*. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Madrid, 1998.
- *Los órganos de gobierno de las Cámaras Legislativas. Presidente, Mesa y Junta de Portavoces en el Derecho parlamentario español*. Publicaciones del Congreso de los Diputados, Madrid, 1987.

TOURAINE, Alain. *Pourrons-nous vivre ensemble? Égaux et différents*. Fayard, Paris, 1997.

TREVES, Renato. *Introducción a la sociología del derecho*. Tecnos, Madrid, 1978.

TRUJILLO, Gumersindo.

- *Federalismo y regionalismo en la Constitución española de 1978: el estado "federo-regional"*, a VVAA. *Federalismo y regionalismo*. Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1979, pp. 13-50.
- *Integración constitucional de los hechos diferenciales y preservación de la cohesión básica del estado autonómico*, a VVAA. *Asimetría y cohesión en el estado autonómico. Jornadas sobre el Estado autonómico: integración y eficacia*. Instituto Nacional de Administración Pública, Madrid, 1997, pp. 13-32.
- *El Estado y las Comunidades Autónomas ante la exigencia constitucional del voto igual*. *Revista Española de Derecho Constitucional*, volum 1, número 2, maig-agost 1981, pp. 9-55.
- *Introducción al federalismo español (ideología i fórmulas constitucionales)*, Cuadernos para el Diálogo, Madrid, 1967.

ULL PONT, Eugenio. *El sistema electoral de la Constitución de 1845*. *Revista de Derecho Político*, número 39, 1995, pp. 107-157.

UYTTENDAELE, Marc.

- *Fédéralisme régional ou fédéralisme communautaire*, a Delperée, Francis. *La Constitution fédérale du 5 mai 1993*, Bruylant, Brusel-les, 1993
- *La Belgique: un modèle de fédéralisme panaché*, a Jaumain, Serge (Ed.). *La réforme de l'État ... et après? L'impact des débats institutionnels en Belgique et au Canada*. Éditions de l'Université de Bruxelles, Brusel-les, 1997.

VALCÁRCEL, Amelia. *Igualdad, idea regulativa*, a VVAA. *El concepto de igualdad*. Editorial Pablo Iglesias, Madrid, 1994.

VALLÉS, Josep Maria. *Elección de los diputados*, a VVAA. *Comentarios sobre el Estatuto de Autonomía de Cataluña*. Volum III. Institut d'Estudis Autònoms, Barcelona, 1990.

VALLÉS, Josep Maria, i BOSCH, Agustí. *Sistemas electorales y gobierno representativo*. Ariel, Barcelona 1997.

VALLÉS, Josep Maria, i CARRERAS, Francesc de, *Las elecciones*, Blume, Barcelona, 1977.

VANDERNOOT, Pierre. *Les aspects linguistiques du droit des minorités*. *Revue Trimestrielle des Droits de l'Homme*, número 30, abril 1997.

VAN DER MEERSCH. *Rapport sur les principes juridiques, idéologiques et historiques relatifs aux droits linguistiques et culturels des minorités linguistiques*. CIBLE, Brusel-les, 1971. Sanguin, André-Luis (Ed.). *Les minorités ethniques en Europe*. L'Harmattan, Paris, 1993.

VAN MINH, Tran, *Le nationalisme territorial*, a VVAA. *Actualité de la question nationale*. Centre de Relations Internationales et des Sciences Politiques de l'Université de Picardie-Presses Universitaires de France, Amiens, 1980, pp. 33-132.

VANOSSI, Jorge Reinaldo. *Democracia constitucional: pluralismo y control*, a Ramírez, Manuel (Ed.) *El control parlamentario del gobierno en las democracias pluralistas*. Labor, Barcelona, 1978, pp. 17 i ss.

VARELA SUANZES, Joaquín. *Algunas reflexiones sobre la soberanía popular en la Constitución española*. *Revista Española de Derecho Constitucional*, número 36, setembre-desembre 1992, pp. 71-104.

VATTER, Miguel E. *La Democracia, entre representación y participación*, a Porras Nadales, Antonio (Ed.). *El debate sobre la crisis de la representación política*, Tecnos, Madrid, 1996.

VEIGA, Francisco. *El vot agrari de la Guàrdia de Ferro, Romania 1929-1937*. Tesi de Llicenciatura, Universitat de Barcelona, 1981.

VELASCO ARROYO, Juan Carlos. *El reconocimiento de las minorías. De la política de la diferencia a la democracia deliberativa*. *Sistema*, número 142, gener 1998, pp. 63-83.

VERA SANTOS, José Manuel. *El control en amparo de las resoluciones parlamentarias*. *Revista de las Cortes Generales*, número 43, 1998, pp. 28-53.

VERNET I LLOBET, Jaume.

- *El sistema federal austríaco*. Marcial Pons-Escuela d'Administració Pública de la Generalitat de Catalunya, Madrid, 1997.
- *La regulació del plurilingüisme a l'Administració Espanyola (1977-1990)*. *Revista de Llengua i Dret*, número 18, desembre 1992, pp. 155-179
- *La valoració dels coneixements de llengua catalana en l'accés a la funció pública local*. *Revista de Llengua i Dret*, número 17, juliol 1992, pp. 99-148

VICENS VIVES, Jaume, i LLORENS, Montserrat, *Industrials i Polítics (Segle XIX). Història de Catalunya*. Vicens Vives, Barcelona, 1983.

VIDAL GIL, Ernesto J. *Justificación de la democracia y límites a la decisión por mayorías*. *Doxa, Cuadernos de Filosofía y Derecho*, número 15-16, 1994, pp. 227-241.

VILLACORTA MANCEBO, Luis. *Hacia el equilibrio de poderes. Comisiones legislativas y robustecimiento de las Cortes*. Universidad de Valladolid i Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Salamanca, Valladolid, 1989.

VILLASANTE, Tomás R. *Las democracias participativas*. Ediciones HOAC, Madrid, 1995.

VÍRGALA FORURIA, Eduardo. *Sobre el concepto de mayoría en el ordenamiento parlamentario español*. *Revista de las Cortes Generales*, 1996, número 37, pp. 43-63.

- VISIEDO MAZÓN, Francisco José. *La reforma del Senado: territorialización del Senado, Comisión general de las Comunidades Autónomas*. Senado, Madrid, 1997.
- VOYAME, Joseph. *La situation en Suisse, a VVAA. Autonomies locales, intégrité territoriale et protection des minorités*. Institut Suis de Dret Comparat-Schultess Polygraphischer Verlag, Zürich, 1996.
- VVAA. *Derechos indígenas en la actualidad*, Universidad Nacional Autónoma de México. México, 1994.
- VVAA. *I soggetti del pluralismo nella giurisprudenza costituzionale*, Atti del Seminario di Maserata, 5-6 maig 1994, Giappichelli Editore, Torino, 1996.
- VVAA. *Tolerancia y minorías*, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, Conca, 1996.
- VVAA. *Controversies in minority voting. The Voting Rights Act in perspective*. The Brookings Institution. Whashington, DC, 1992.
- VVAA. *Derechos fundamentales y Justicia Penal*. Juricentro, San José de Costa Rica, 1992.
- VVAA. *Il dialetti e le lingue delle minoranze di fronte all'italiano*. Bulzoni, Roma, 1979.
- VVAA. *La Constitución española de 1978. Un análisis comparado*. Instituto Jurídico Español-Universidad Internacional Menéndez Pelayo. Suplement al número 7 de la Revista de Política Comparada. Roma, 1983.
- VVAA. *Le minoranze tra le due guerre*. Annali dell'Istituto Storico Italo-Germanico. Regione Autónoma Trentino-Alto Adigio. Società Editrice el Molino. Bolonya, 1994.
- VVAA. *Le Minoranze linguistiche: stato attuale e proposte di tutela*. Società Italiana di Glottologia. Giradini Editori e Stampatori. Pisa, 1982.
- VVAA. *Minorities in Europe*. World Federation of United Nations Associations, Ginebra, 1994.
- VVAA. *Parlamento y consolidación democrática*. Parlamento de Andalucía-Tecnos, Madrid, 1994.
- VVAA. *La integración social de los minusválidos*. Escuela Libre Editorial, Madrid, 1993.
- VVAA. *La Participación*. PPU-Estudi General de Lleida, Lleida, 1985.
- VVAA. *Régimen Jurídico de los partidos políticos y Constitución*. Centro de Estudios Constitucionales i Boletín Oficial del Estado, Madrid, 1994.
- VVAA. *Ante el futuro del Senado*. Institut d'Estudis Autonòmics de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1996.

- VVAA. *La reforma del Senado*. Senado-Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1994.
- VVAA. *Comentarios sobre el Estatuto de Autonomía de Cataluña*. Volumes I i III. Institut d'Estudis Autònoms, Barcelona, 1990.
- VVAA. *El concepto de igualdad*. Editorial Pablo Iglesias, Madrid, 1994.
- VVAA. *Autonomies locales, intégrité territoriale et protection des minorités*. Institut Suís de Dret Comparat-Schultess Polygraphischer Verlag, Zürich, 1996.
- VVAA. *Actualité de la question nationale*. Centre de Relations Internationales et des Sciences Politiques de l'Université de Picardie-Presses Universitaires de France, Amiens, 1980.
- VVAA. *Federalismo y regionalismo*. Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1979.
- VVAA. *Études de droit constitutionnel franco-espagnol*. Economica, Paris, 1994.
- VVAA. *El principio de igualdad en la Constitución española*. XI Jornadas de Estudio de la Dirección General del Servicio Jurídico del Estado. Volumen I. Centro de Publicaciones del Ministerio de Justicia. Madrid, 1991.
- VVAA. *Asimetría y cohesión en el Estado autonómico. Jornadas sobre el Estado autonómico: integración y eficacia*. Instituto Nacional de Administración Pública, Madrid, 1997.
- VVAA. *La celebración de tratados internacionales por España: problemas actuales*. Ministeri d'Afers Estrangers, Madrid, 1990.
- VVAA. *Minoranze, laicità, fattore religioso. Studi di diritto internazionale e di diritto ecclesiastico comparato*. Caccucci Editore, Bari, 1997.
- VVAA. *Cuestiones prácticas de Derecho internacional público y cooperación jurídica internacional*. Cuadernos de Derecho Judicial. Consejo General del Poder Judicial, Madrid, 1995.
- VVAA. *Antiguo Régimen y liberalismo. Volumen 2. Economía y sociedad*. Alianza Editorial, Madrid, 1995.
- VVAA. *El Gobierno en la Constitución Española y los Estatutos de Autonomía*. Diputació de Barcelona, Barcelona, 1985.
- VVAA. *La división de poderes: el poder judicial*, Institut de Ciències Polítiques i Socials-Universitat de Lleida, Barcelona, 1996.
- WALZER, Michael.
- *La política de la diferencia: estatalidad y tolerancia en un mundo multicultural*. Isegoria, número 14, 1996, pp. 37-53.

- *Las esferas de la justicia. Una defensa del pluralismo y la igualdad.* Fondo de Cultura Económica. México, 1993.

WEBER, Max. *L'ètica protestant i l'esperit del capitalisme.* Edicions 62, Barcelona, 1984.

WEISS, Pierre. *Le droit à l'autodétermination du peuple palestinien et la dévolution de la Cisjordanie et de Gaza,* a VVAA. *Actualité de la question nationale.* Centre de Relations Internationales et des Sciences Politiques de l'Université de Picardie-Presses Universitaires de France, Amiens, 1980, pp. 247-298.

WOEHLING, José.

- *El reconocimiento constitucional de las diferencias culturales en Canadá,* a Aparicio, Miguel Ángel (Dir.), *La descentralización y el federalismo. Nuevos modelos de Autonomía Política (España, Bélgica, Canadá, Italia y Reino Unido).* Cedecs, Barcelona, 1999, pp. 115-144.
- *Les droits des minorités: la question linguistique et l'éventuelle accession du Québec a la souveraineté.* Revista de Llengua i Dret, número 18, desembre 1992, pp. 95-153.
- *L'avis de la Cour Suprême du Canada sur l'éventuelle sécession du Québec.* Revue Française du Droit Constitutionnel, número 37, 1999, pp. 3-27.

WORLD DIRECTORY OF MINORITIES. Directori mundial de les minories, del Minorities Rights Group. Any 1990.

XIOL RÍOS, Juan Antonio. *El principio de igualdad en la aplicación de la ley,* a VVAA. *El principio de igualdad en la Constitución española.* XI Jornadas de Estudio de la Dirección General del Servicio Jurídico del Estado. Volumen I. Centro de Publicaciones del Ministerio de Justicia. Madrid, 1991, pp. 241-293.

YACCOUB, Joseph.

- *Les minorités, quelle protection?.* Descle de Brouwer, Paris 1995.
- *Les minorités en Europe centrale et orientale: statut constitutionnel, pratique politique et remarques critiques.* Centre d'Études et de Recherches sur les Balkans (CEREB)- Université Montesquieu. Bordeaux IV. Bordeaux, 1996.

YANGOUMALE, Jean. *La dimension culturelle du droit à l'autodétermination,* a Grigoriou, Panayiotis. *Questions de minorités en Europe.* Centre Hellenique d'Études Européennes et Presses Interuniversitaires Européennes, Bruxelles, 1993.

ZAGREBELSKY, Gustavo. *El derecho dúctil. Ley, derechos, justicia.* Trotta, Madrid, 1995.

ZAPATA, Ricard. *La responsabilidad ciudadana como fundamento de los derechos sociales.* Revista de Estudios Políticos, número 94, 1996, p. 152 i ss.

Jurisprudència

- Tribunal Constitucional espanyol

STC 4/1981, de 2 de febrer. Recurs d'inconstitucionalitat contra la Llei de Bases de Règim Local, la Llei de Bases de la sanitat Nacional i la Llei de Muntanyes.

STC 11/1981, de 8 d'abril, Recurs d'inconstitucionalitat contra el Reial Decret Llei de Relacions de Treball de 1977.

STC 37/1981, Recurs d'inconstitucionalitat contra la Llei del parlament Basc del Centre de Contractació de Càrregues en Transport Terrestre de Mercaderies

STC 38/1981, de 23 de novembre, Recurs d'empara respecte de procés laboral per acomiadament, davant de la Magistratura de Sevilla.

STC 1/1982, de 28 de Gener, Conflictes positius de competència contra el Reial Decret pel que s'estableixen les condicions i ordre de prioritat per a la computabilitat del valors de renda fixa emesos directament o qualificats per les Comunitats Autònomes en el coeficient de fons públics de les Caixes d'estalvi.

STC 6/1982, de 22 de febrer, Conflictes positius de competència promoguts per la Generalitat de Catalunya sobre l'Alta Inspecció de l'Estat en matèria d'ensenyament no universitari

STC 24/1982, de 13 de maig, Recurs d'inconstitucionalitat contra la Llei sobre classificació de comandaments i regulació d'ascensos en règim ordinari per als militars de carrera de l'Exèrcit de Terra.

STC 49/1982, de 14 de juliol, Recurs d'empara dels treballador de l'empresa "Metasa" contra resolució del Fons de Garantia Salarial que limita les indemnitzacions per acomiadament a càrrec del fons

STC 5/1983, de 4 de febrer, Recurs d'empara contra el cessament de l'alcalde del municipi d'Andújar, decidit pel ple de la corporació

STC 10/1983, de 21 de febrer, Recurs d'empara contra la destitució de cinc regidors de l'Ajuntament de Madrid, motivada per la seva baixa del Partit Comunista d'Espanya.

STC 14/1983, de 28 de febrer, Recurs d'empara sobre la consignació, obligatòria per l'empresari, de la quantitat prevista en la sentència condemnatòria, abans d'interposar recurs de suplica.

STC 38/1983, de 16 maig, Recurs previ d'inconstitucionalitat contra la llei orgànica de modificació de la llei d'Eleccions Locals.

STC 76/1983, de 5 d'agost, Recurs d'inconstitucionalitat contra la Llei Orgànica d'Harmonització del Procés autonòmic

STC 101/1983, de 18 de novembre, Recurs d'empara contra la decisió del Congrés de no permetre l'adquisició plena de la condició de diputats als representants d'HB per no acatar la Constitució.

STC 111/1983, Recurs d'inconstitucionalitat contra el Decret-lei d'expropiació del "holding" d'empreses Rumasa

STC 122/1983, de 16 de desembre, Recurs d'empara contra la Resolució de la Mesa del Parlament gallec per la que es denega l'adquisició plena de la condició de diputat per falta de jurament/promesa d'acatament i fidelitat a la Constitució.

STC 16/1984, de 6 de febrer, Procediment d'impugnació ex. Art 161.1 CE de la resolució del President del Parlament de Navarra per la que proposa al Rei el nomenament de President de la Diputació Foral de Navarra.

STC 18/1984, de 7 de febrer, Recurs d'empara contra la resolució de la Caixa d'Estalvis d'Astúries sobre eleccions de representants de personal en los òrgans de govern.

STC 26/1984, de 24 de febrer, Qüestió d'inconstitucionalitat contra l'Estatut dels Treballadors i l'art. 1584 del Codi Civil al respecte de la regulació del servei de la llar familiar.

STC 49/1984, de 5 d'abril, Recurs d'inconstitucionalitat contra la Llei per la que es regulen les sales especials d'exhibició cinematogràfica, la Filmoteca espanyola i les tarifes de les taxes per llicència de doblatge.

STC 51/1984, de 25 d'abril, Recurs d'empara contra el concert entre l'Institut Nacional de la Salut i el Col·legi de Farmacèutics.

STC 100/1984, de 8 de novembre, Recurs d'inconstitucionalitat sobre la incorporació de Segòvia a la Comunitat Autònoma de Castella-Lleó.

STC 19/1985, de 13 de febrer, Recurs d'empara contra l'acomiadament d'un treballador, membre de l'Església Adventista del setè dia, per no treballar en dia laborable, al·legant les seves creences religioses.

STC 32/1985, de 6 de març, Recurs d'empara sobre la composició de les comissions informatives de l'Ajuntament de la Guardia (Tenerife).

STC 47/1985, de 27 de març, Recurs d'empara contra acomiadament del col·legi Lestonnac de Barcelona, fonamentat en vulneració de l'ideari del centre.

STC 66/1985, de 23 de maig, Recurs previ d'inconstitucionalitat contra la reforma de la Llei Orgànica del Tribunal Constitucional per la qual se suprimeix el recurs previ d'inconstitucionalitat.

STC 75/1985, de 21 de juny, Recurs d'empara contra l'Auto de la Junta Electoral Provincial de Barcelona pel qual es proclamen els diputats al Parlament de Catalunya.

STC 86/1985, de 10 de juliol, Recurs d'empara sobre el Règim de Subvencions a centres docents privats del Ministeri d'Educació i Ciència.

STC 29/1986, de 20 de febrer, Recurs d'inconstitucionalitat contra el Reial Decret-Llei i la Llei de Reconversió i Reindustrialització.

STC 82/1986, de 26 de juny, Recurs d'inconstitucionalitat contra la llei de normalització lingüística de la llengua basca.

STC 84/1986, de 26 de juny, Recurs d'inconstitucionalitat contra la llei de normalització lingüística de Galícia.

STC 108/1986, de 29 de juliol, Recurs d'inconstitucionalitat contra la Llei Orgànica del Poder Judicial.

STC 126/1986, de 22 d'octubre, Recurs d'empara contra resolució judicial en que es fa al·lusions a la raça gitana dels condemnats.

STC 137/1986, de 6 de novembre, Recurs d'inconstitucionalitat contra la Llei del parlament Basc per la que es crea l'Institut Basc de les Ikastoles.

STC 37/1987, de 16 de Novembre, Recurs d'inconstitucionalitat contra la llei andalusa de reforma agrària.

STC 60/1987, de 20 de maig, Recurs d'empara contra la Resolució de la Junta Electoral provincial de Badajoz per la que es denega la proclamació de la candidatura "Liberación Andaluza" a les eleccions autonòmiques d'Extremadura.

STC 74/1987, de 25 de juny, Recurs d'inconstitucionalitat contra la Llei Orgànica 14/1983, de reforma de la Llei d'Enjudiciament Criminal, en matèria d'assistència lletrada al pres.

STC 116/1987, de 7 de juliol, Qüestió d'inconstitucionalitat contra la Llei que regula els drets dels antics membres de les Forces Armades de la 2ª República.

STC 128/1987, de 16 de juliol, Recurs d'empara sobre la percepció, pel personal masculí de l'INSALUD, del complement en concepte de guarderia.

STC 160/1987, de 27 d'octubre, Recurs d'inconstitucionalitat contra la Llei d'Objecció de Consciència.

ATC 659/1987, de 27 de maig. Recurs d'empara interposat pel Partit Nacionalista Basc contra l'acord del Ple pel que es denega la presa en consideració d'una proposició de llei sobre devolució del patrimoni incautat als partits i sindicats durant la dictadura

STC 48/1988, de 22 de març, Recurs d'inconstitucionalitat contra la Llei catalana de Caixes d'Estalvi de Catalunya i la Llei gallega de Caixes d'Estalvi de Galícia.

STC 49/1988, de 22 de març, Recurs d'inconstitucionalitat contra la Llei reguladora de les Normes Bàsiques sobre Òrgans Rectors de les Caixes d'Estalvi.

STC 76/1988, de 26 d'abril, Recurs d'inconstitucionalitat contra la Llei basca sobre Relacions entre les Institucions comuns de la Comunitat Autònoma i els òrgans forals dels seus territoris històrics.

STC 118/1988, de 20 de juny, Recurs d'empara interposat per 67 diputats contra la resolució de la Presidència del Congrés que limita l'accés a les matèries classificades.

STC 123/1988, de 23 de juny, Recurs d'inconstitucionalitat contra la Llei balear de normalització lingüística,

STC 154/1988, de 21 de juliol. Recurs d'inconstitucionalitat contra la Llei d'Eleccions al Parlament Basc.

STC 177/1988, Recurs d'empara contra Acord de Revisió del Conveni Col·lectiu que exclou als perceptors del plus de toxicitat de l'increment del 20 per 100 del salari base pels treballadors de l'Ajuntament de Sevilla.

STC 161/1988, de 20 de setembre, Recurs d'empara contra acord de les Corts de Castella-La Manxa pel que es denega l'admissió a tràmit d'una petició d'informació al Consell de Govern.

STC 265/1988, de 22 de desembre, Recurs d'empara contra resolució judicial per la que es reconeix eficàcia civil a la dispensa per matrimoni no consumat, acordada per rescripte pontifici.

STC 19/1989, de 31 de gener, Recurs d'empara sobre una clàusula administrativa per la que es reconeix una pensió superior per jubilació anticipada al personal femení del sector tèxtil.

STC 72/1989, de 20 d'abril, Recurs d'empara contra l'Acord de la Junta Electoral de Canàries sobre proclamació de candidats electes al Parlament de la Comunitat Autònoma de Canàries.

STC 73/1989, de 20 d'abril, Recurs d'empara per l'exclusió d'una candidatura de les eleccions al Col·legi d'Advocats de Jaén.

STC 74/1989, de 24 d'abril, Conflicte de competència contra el Decret català pel que es regula l'ús de la llengua catalana a les escriptures públiques

STC 76/1989, de 27 d'abril, Recurs d'empara contra la proposta de designació dels dos senadors representants de la Comunitat Autònoma d'Extremadura, feta per la Mesa de la Assemblée de Extremadura.

STC 108/1989, Recurs d'empara sobre l'exclusió del sindicat Comissions Obreres de la negociació col·lectiva del sector de les indústries de la fusta de la Comunitat de Madrid.

STC 181/1989, de 3 de novembre, Recurs d'empara contra l'Acord de la Mesa del Parlament de Catalunya pel que es denega l'accés dels assessors tècnics del diputat Josep Curto a la informació dels Organismes Públics de la Generalitat de Catalunya

STC 193/1989, de 16 de novembre, Recurs d'empara contra l'Acord de la Junta Electoral de Múrcia sobre proclamació de candidats electes a l'Assemblea Regional de Múrcia.

STC 195/1989, de 27 de novembre, Recurs d'empara contra resolució de la Generalitat valenciana que denega el pagament de despeses compensatòries per manca de centres que imparteixin l'ensenyament en valencià, propers al domicili familiar.

STC 7/1990, de 18 de gener, Recurs d'empara del sindicat USO contra l'ordre de la Conselleria de Treball de la Generalitat Valenciana per la que es crea la Comissió Provincial d'Eleccions Sindicals.

STC 36/1990, d'1 de març, Recurs d'empara contra l'acord de la Mesa del Parlament de Navarra pel que es fixa el número de membres de les Comissions Informatives.

STC 64/1990, de 5 d'abril, Procediment d'impugnació ex. Art. 161.1 CE contra el Decret galleg pel que s'estableixen mesures de foment i promoció d'empreses a Galícia.

STC 119/1990, de 21 de juny, Recurs d'empara contra la decisió del Congrés de no permetre l'adquisició plena de la condició de diputats als representants d'HB, per acatar la Constitució amb una fórmula no prevista al Reglament.

STC 141/1990, de 20 de setembre. Recurs d'inconstitucionalitat contra el Reglament del parlament de Navarra

STC 160/1990, de 18 d'octubre. Recurs d'empara contra l'elecció dels consellers de l'entitat d'estalvi "Caja Madrid".

STC 189/1990, Recurs d'inconstitucionalitat contra el Reglament del Parlament de Navarra.

STC 214/1990, de 20 de desembre, Recurs d'empara contra Acords de la Mesa de l'Assemblea Legislativa de la Comunitat de Madrid per la que es limita proporcionalment la subvenció pel Grup Mixt.

STC 46/1991, de 28 de febrer, Recurs d'inconstitucionalitat contra la Llei catalana de la Funció Pública de la Generalitat de Catalunya.

STC 74/1991, de 8 d'abril, Recurs d'empara contra la decisió del Congrés de no permetre l'adquisició plena de la condició de senadors als representants d'HB (Iruin-Álvarez Emparanza), per acatar la Constitució amb una fórmula no prevista al Reglament

STC 106/1991, de 13 de maig. Recurs d'empara del partit Los Ecologistas contra l'acord d'inscripció del partit Los Verdes

STC 130/1991, de 6 de juny. Recurs d'empara contra l'acord del Claustre de la Universitat de València pel que s'aprova la modificació de l'escut de la Universitat.

STC 167/1991, de 19 de juliol, Recurs d'empara contra els Acords de la Junta Electoral de Mula (Múrcia), de proclamació de candidats electes a regidors de l'Ajuntament de Molina de Segura (Múrcia).

STC 214/1991, d'11 de novembre, Recurs d'empara de la ciutadana jueva Violeta Friedman contra les resolucions judicials per les quals s'absol l'ex-dirigent nazi León Degrelle del delictes d'injúries.

STC 245/1991, de 16 de desembre de 1991, Recurs d'empara contra Sentència del Tribunal Suprem en tràmit d'execució de la Sentència del Tribunal Europeu en el cas Barberà, Messeguer i Jabardo (cas Bultó).

STC 4/1992, de 13 de gener, Recurs d'empara contra els Acords de Mesa i Ple de l'Assemblea de Madrid pels que es designen els senadors representants de la Comunitat Autònoma de Madrid.

STC 15/1992, de 10 de febrer. Recurs d'empara contra Resolució de la Mesa de l'Assemblea Regional de Cantàbria per la que se suspèn la percepció mensual al grup mixt.

STC 45/1992, de 2 d'abril. Recurs d'inconstitucionalitat contra la llei electoral de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears.

STC 75/1992, de 14 de maig, Recurs d'inconstitucionalitat contra la Llei de cessió del patrimoni sindical acumulat.

STC 114/1992, de 14 de setembre, Recurs d'empara de l'empresa MAPFRE contra l'obligació de pagar interessos per una quantitat dipositada judicialment

STC 186/1992, de 16 de novembre, Recurs d'empara contra el nomenament de càrrecs del sindicat Confederación Nacional del Trabajo.

STC 239/1992, de 17 de desembre. Recurs d'inconstitucionalitat contra la llei murciana d'òrgans Rectors de les Caixes d'Estalvi de la Regió de Múrcia.

STC 30/1993, de 25 de gener. Recurs d'empara contra l'acord municipal pel que s'estableix la composició de les comissions informatives de l'Ajuntament de Santa Cruz de Tenerife

STC 31/1993, de 24 de febrer. Recurs d'empara electoral del Partit popular contra l'acord d'elecció i proclamació d'alcalde de l'Ajuntament de las Palmas de Gran Canària

STC 146/1993, de 29 d'abril. Recurs d'inconstitucionalitat contra la llei aragonesa de creació, organització i control parlamentari de la Corporació Aragonesa de Radio i Televisió.

STC 158/1993, de 6 de maig, Qüestió d'inconstitucionalitat contra la Llei de Pensions dels mutilats excombatents de la zona republicana.

STC 185/1993, de 31 de maig. Recurs d'empara electoral contra l'acord d'elecció i proclamació d'alcalde adoptat pel Ple de l'Ajuntament de Barañarain (Navarra)

STC 212/1993, de 28 de juny, Recurs d'empara contra l'acord d'elecció de la Junta de Govern de la Facultat de Dret de la Universitat de Valladolid.

STC 265/1993, de 20 d'abril, Recurs d'empara contra l'Acord de la Junta Electoral de Madrid sobre proclamació de candidats electes per Madrid al Congrés de Diputats.

ATC 311/1993, de 25 d'octubre, Recurs d'empara (no admès a tràmit) sobre la denegació d'inscripció d'un cognom en català en el Registre Civil de Barcelona

STC 76/1994, de 14 d'abril, Recurs d'empara contra acord de la Mesa del Parlament Basc per la que es declara la inadmissibilitat d'una proposició de llei per iniciativa legislativa popular.

STC 269/1994, de 3 d'octubre, Recurs d'empara sobre la reserva de places per minusvàlids de la convocatòria de places de la Funció pública canària.

STC 337/1994, de desembre, Qüestió d'inconstitucionalitat contra diversos preceptes de la Llei catalana de Normalització lingüística de 1983

STC 44/1995, de 13 de febrer, Recurs d'empara del diputat Josep Maria Reguant contra l'acord de la Mesa del Parlament de Catalunya pel que se li restringeixen determinats drets

STC 56/1995, de 6 de març. Recurs d'empara dels membres del Gipuzkuako Buru Batzar del Partit Nacionalista Basc contra l'acord de dissolució, adoptat per l'Euskadi Buru Batzar

STC 119/1995, de 17 de juliol. Recurs d'empara contra l'aprovació del Pla Especial Urbanístic de Barcelona.

STC 30/1996, de 26 de febrer. Recurs d'empara contra l'acte de la Mesa del Parlament de Navarra pel que s'estableix la composició de les comissions parlamentàries.

STC 166/1996, de 28 d'octubre, Recurs d'empara contra la resolució del Departament de Salut del Govern navarrès per la que es denega el pagament de les despeses ocasionades pel tractament segons els dogmes dels Testimonis de Jehovà en un hospital privat.

STC 75/1997, de 21 d'abril, Recurs d'empara de la Universitat de València contra resolucions judicials per les quals es declara il·legal l'ús de la denominació "català", en referència a la llengua valenciana, als estatuts de la universitat.

STC 182/1997, de 28 d'octubre. Recurs d'inconstitucionalitat contra el Decret-lei de Mesures Pressupostàries sobre la Renda de les Persones Físiques per a 1992.

STC 93/1998, de 4 de maig, Recurs d'empara contra Acord de la Mesa del Parlament de les Illes Balears pel que es manté la distribució proporcional de les comissions, tot i el canvi de composició del Ple.

STC 173/1998, de 23 de juliol, Recurs d'inconstitucionalitat contra la Llei basca d'Associacions.

STC 214/1998, d'11 de novembre, Recurs d'empara contra Sentència del Tribunal Superior de Justícia d'Andalusia pel que es confirma la renúncia d'un regidor de l'Ajuntament de Cantoria (Almeria).

STC 225/1998, de 23 de novembre, Recurs d'inconstitucionalitat contra la DT^a 1^a.2 de la Llei Orgànica de reforma de l'Estatut d'Autonomia de Canàries, LO 4/1996.

STC 38/1999, de 22 de març, Recurs d'empara contra Acord de la mesa de la Junta General del Principado de Asturias per la que no s'admet a tràmit una iniciativa legislativa del grup parlamentari d'Izquierda Unida.

STC 185/1999, d'11 d'octubre, Recurs d'empara contra la distribució d'escons del Consell Comarcal de la Conca de Barberà.

- Tribunal Suprem espanyol

Sentència del Tribunal Suprem (sala 4^a de lo social) de 20 de gener de 1998, número 278/1998, Recurs de cassació sobre l'acord d'elecció de la Comissió gestora de la Federació d'Empleats i Treballadors de Serveis (FETESE-UGT).

- Tribunal Suprem dels Estats Units

Plessy v. Ferguson, 63 US 537, 16 S.Ct. 1138, 41 L.Ed. 256 (1896).

Brown vs. Board Education (Brown I), 347 US 483 (1954).

Reynolds v. Sims, 377 US 533 (1964).

Harper v. Virginia Board of Elections, 383 US 663 (1966).

Keyes v. School District Number 1, 413 US 189 (1973).

Lau v Nichols, 414 US 563 (1974).

Regents of the University of California v. Bakke, 438 US 265 (1978).

Thornburg v. Gingles, 478 US 109 (1986).

- Tribunal Suprem del Canadà

Arrêt PG Québec v. Quebec Association of Protestant School Boards (QAPSB), [1984], 2, RCS 66.

Arrêt Société des Acadiens du Nouveau Brunswick v. Association of Parents for Fairness in Education, Grand Falls District 50 branch [1986], 1, RCS, 549.

Arrêt Commission des Écoles protestantes du Grand Montréal v. PG Québec [1989], 1, RCS, 377.

Arrêt Mahe v. Alberta (PG) [1990], 1 RCS, 342.

Arrêt Sparrow, [1990], 1, RCS, 1075.

Renvoi relatif à la secession du Quebec, 20 août 1998.

- Consell Constitucional francès

Décision n° 82-138 DC, 25 février 1982 (Estatut de Còrsega).

Décision n° 82-146 DC, 18 novembre 1982. (Quotes de representació femenina)

Décision n° 91-290, DC, 9 mai 1991 (Estatut de Còrsega).

Décision n° 94-345 DC, 29 juillet 1994 (Llei Toubon)

Décision n° 99-412 DC, 15 juin 1999 (Carta Europea de Llengües Minoritàries).

- Consell d'Estat i "Cour d'Arbitrage" belga

Conséil d'État (4e ch.), 30 septembre 1986, JT, 1986, 731 (Minories lingüístiques).

Conséil d'État (4è ch.), 30 septembre 1986, RACE, 1986, número 26943 (Minories lingüístiques).

Conséil d'État (3è ch.), 27 mai 1988, RACE, 1988, número 30163 (Minories lingüístiques).

Cour d'Arbitrage, 22 décembre 1994, número 90/94, Aar. CA 1994 (Minories lingüístiques).

- Tribunal Constitucional italià

Sentenza della Corte Costituzionale número 28 de 1982 (Minoria lingüística eslovena)

Sentenza della Corte Costituzionale número 422, 12 settembre 1995 (Quotes de representació femenina)

- Tribunal Superior de Justícia de les Comunitats Europees

Sentència Eckhard Kalanke contra Freie Hansestadt Bremen, afer C-450-93, de 17 d'octubre de 1995.

Sentència Helmut Marshall contra Land Nordrhein-Westfalen, afer C-409/95, d'11 de novembre de 1997.

- Tribunal Europeu de Drets Humans

Arrêt du 23 juillet 1968 relatif à certains aspects du régime linguistique de l'enseignement en Belgique (Série A, Volum 5, Numéro 7).

Arrêt du 9 octobre 1979, Airey contra Irlanda (Série A, Volum 32, Paràgraf 26)

Arrêt du 23 avril 1996, Remli contra França, (Recueil des Arrêts et décisions, 1996-II)

Arrêt du 10 juillet 1998, Sidiropoulos i altres contra Grècia.

Arrêt du 10 juillet 1998, Tinnely & Sons Ltd i altres, i McElduff i altres contra el Regne Unit.

Decisió de la Comissió Europea de Drets Humans número 8142/1978

- Tribunal Internacional de la Haia.

Comunitats greco-búlgares, dictamen consultiu de 31 de juliol de 1930.

Écoles minoritaires d'Albanie, dictamen consultiu de 6 d'abril de 1935, publicació de la CPJI, serie A-B, Numero 64.

Nota legislativa

Els textos de les Constitucions citades en la tesi doctoral estan trets dels següents codis i repertoris:

- DE ESTEBAN, Jorge, *Las Constituciones de España*. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales-Boletín Oficial del Estado. Madrid, 1998.

- EASTMAN, Jorge Mario. *Constituciones políticas comparadas de América del Sur*. Secretaría General Ejecutiva del Parlamento Andino, Bogotá, 1991.
- APARICIO, Miguel Angel (Dir.). *Textos constitucionales*, Edicions de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 1997.
- ÁLVAREZ, María Amelia, i ÁLAMO, María Fuenciscla, *Las Constituciones de los quince Estados de la Unión Europea (Textos y comentarios)*, Dykinson, Madrid, 1996.

